

I. GİRİŞ: BİR ORDU-MİLLETİN HİKAYESİ

Şevket Süreyya Aydemir'in ilk basımı 1973'te gerçekleştirilen “İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli” adlı kitabı, Türkiye'deki son 40 yılın almaşası ve almanasını, bir ORDU MİLLET'in yakın tarihi ile bunu algılama ve meşrulaştırma formlarını güçlü bir şekilde yansıtmaktadır:

İhtilal ne iyidir, ne de fena. İhtilâl, toplum yapısında biriken çelişmelerin bir gün patlayışıdır. Bunun için iyi veya fena olduğuna göre değil, ama şartlar tamam olduğu için ihtilâl olur.

İşte, şartların tamam oluşu ile, ihtilâl arasındaki zaruret, bağıntı veya iliyettir ki, tarihi determinizm açısından, İhtilâlin Mantığını teşkil eder... (s.25).

İsmet İnönü “şartlar tamam olunca, ihtilâl olur” diye haber verdi... tarihinde bir ORDU MİLLET olan biz Türklerin geleneğimize göre ise, bu bayrakta, ancak Ordudan gelebilirdi. Öyle de oldu.

Bugüne gelince? Bugün, reformcu bir parlamentarizmin güven verici hükümlerliği, elbette ki tam yerleşmiş sayılamaz... hepsi de aynı cinsten bir partiler manzumesi, maalesef demagojik çağını yaşamaktadır... (s.219).

Zaten, Demokratik denilen ülkelerde Reformculuk da itibarını kaybettiği zaman, ancak şiddet rejimleri konuşur... Bu defa gelecek bir 12 mart, korkulur ki, ülkeyi, zaten çok mesafe alınan ve Batıda, Polis rejimi olarak anılan nizamla sürükleyebilir.

Bu ise çok hazin bir sonuç olur. Hele Cumhuriyetin ellinci yıllarında... (Aydemir 1976, s.447).

Maalesef, değil 50. yıl, bu günlerde sürekli yenilenen söylemlerle “2000'li yılların eşliğinde”, Osmanlı'nın 700. ve Cumhuriyet'in 75. yılı, 28 Şubat ve Susurluk olaylarının gölgesinde geçiriliyor. İçinde yaşadığımız coğrafya, Hindistan, Pakistan, Kafkasya, Körfez, Balkanlar, Latin Amerika... hâlâ sonu belirsiz bir bataklık içinde yüzüyor.

Keşke, bu yaşananlar, sadece Türkiye ile sınırlı kalabilseydi(!), diyebileceğimiz pek çok benzer olay var. Bunlar, Hobsbawm'ın “Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıklar Çağı” adlı kitabında belirttiği gibi, pek çok düşünürün geçmişe hoşnutsuzlukla ve geleceğe güvensizlikle bakmasının nedenlerini oluşturuyor:

Bunun nedeni sadece 1920'lerde bir süre için az çok kesintiye uğrayan savaşların kapsamı, sıklığı ve uzunluğu değil, bu yüzyılın aynı zamanda,

insanlığın, tarihin en büyük kıtlıklarından sistematik jenoside¹ kadar görülmemiş ölçüde büyük felaketslere uğradığı, hiç kuşkusuz en kanlı yüzyıl olmasıydı... (Hobsbawm 1996, s.26).

O'na göre, "savaş bu yüzyıla damgasını vurdu". "Silahlar sustuğunda ve bombalar artık patlamadığında bile, dünya savaşının şartları içinde yaşandı ve düşünöldü" (Hobsbawm 1996, s.34).

Hobsbawm'a katılırsak, belki de, 20. yüzyılın kısa tarihinin en göstergesel dışavurumu, şiddet. Peki, nasıl oluyor da, şiddet ve hoşgörüsüzlük, güç ve iktidar, emir ve itaat, bu kadar katı bir şekilde toplumsal ve bireysel yaşamda yer bulabiliyor?

1.1. ŞİDDET² VE OTORİTERYENİZM SOSYAL SİSTEMDE İÇ(ERİK)-SEL Mİ?

Toplumsal kurumlar, sosyolojik bir tanımlamayla, asgari normatif bir düzenlemeyi içermekte; ya içselleştirme ya da açıkça zor-baskı uygulama yoluyla varlığını sürdürmektedir. Bu anlamda, kurumlar, otorite ve iktidar³ kavramlarıyla yakından ilişkilidir. İktidar kristalleşmesinin bulunmadığı tek bir durum, Durkheim okulu sosyologlarının, insanlığın ilk çağlarında, yönetenler-yönetilenler ayrımının olmadığı, iktidarın belirli kişilerce kullanılmadığı savıdır. Ancak Duverger, bu varsayımın gerçek olup olmadığını bilmediğimizi belirtmektedir:

Kesinlikle kabul edilen bir şey varsa, o da, bugüne kadar incelenmiş bütün ilkel toplumlarda daima, ...iktidar kişiselleşmesinin izlerine rastlandığıdır; adına ister din adamları, büyücüler, aile reisleri, ister yaşlılar ya da yetenekliler densin, küçük bir grup, bu toplumlarda yönetimi elinde tutmuştur (Duverger, s.7).

Peki, "iktidarı" nasıl tanımlayabiliriz? Bottomore (1987), "iktidar" kavramının "otorite", "nüfuz", "güç" ve "şiddet" gibi kökteş nosyonlarla birlikte ele alınması gerektiğini söylemektedir:

Siyaset sosyolojisinin konusu toplumsal bağlamı içinde iktidardır. Burada "iktidar" dan kastedilen, bir bireyin veya toplumsal kümenin, gerekirse diğer bireylerin ve kümelerin çıkarlarına, hatta muhalefetine karşı bir eylem sürecini izleme (karar alma ve uygulama, daha genel olarak da,

¹ Soykırım.

² Violence "şiddet", violation ise "tecavüz/ihlal" karşılığı olarak kullanılmaktadır.

³ İngilizce "power" (Almanca Macht) terimi, Türkçede bazen "güç", bazen "iktidar" karşılığı olarak kullanılmaktadır. Buradaki tercih, "iktidar" anlamı taşıması nedeniyle "iktidar" karşılığında kullanılmasıdır.

karar alma gündemini belirleme) yetisidir... Temel "iktidar" nosyonuna ilişkin olarak ortaya atılabilecek soruların yanı sıra, "yetke", "nüfuz" ve "güç" veya "şiddet" gibi kökteş (*cognate*) nosyonlarla ilgili başka sorular da bulunmakta olup, bunların da özgül kuramsal şemalar bağlamında incelenmesi gerekecektir (Bottomore 1987, s.1).

Weberci bakışla, **iktidar (power)** birinin kendi istemlerini başkalarına empoze edebilme becerisini anlatmaktadır. İktidar kavramıyla yakın bağa sahip **otorite** ise, *meşru* iktidarı yani uygulananlar tarafından uygulayıcının iktidar kullanımının kabul edilmesi durumunu ifade etmektedir. Otorite sahibi egemen, iktidar kullanımının kendi *hakki* olduğuna; egemenlik-altındaki de kural-koyucunun istemlerini yerine getirmesinin *görevi* olduğuna inanır¹. Bu karşılıklı inanç sağlanırsa, iktidarın istikrarlı biçimi ortaya çıkar. Aksi takdirde, daha az istikrarlı olan ve fiziksel zor (force) ile desteklenmesi gereken bir görevlendirme söz konusu olur (Ritzer, Kammeyer&Yetman 1982, s.252)².

İktidar ve otorite terimleri altında, bir yandan bir normatif düzenleme ve bunun meşruiyeti ile ilgili bir boyut söz konusu iken, diğer yandan bu kurallara itaati sağlayabilecek bir zor-güç unsuru, bir yaptırım sistemi; yani şiddet boyutu kavrama eklenmektedir.

Şiddetle ilgili başka bir tartışma devlet üzerinedir. Weber, "Meslek Olarak Siyaset"de, otorite ve egemenlik ilişkileri açısından önemli savlar ileri sürmekte; devletin *erekleri* açısından tanımlanamayacağını, aksine "bütün sosyal birlikler gibi, sosyolojik olarak ancak kendine özgü somut araçları açısından tanımlanabileceğini" söylemektedir:

O da fiziksel güç ve şiddet kullanımınıdır. ...Devlet, belli bir arazi içinde, *fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran in-*

¹ Kısaca otorite meşru iktidarı, iktidar ise meşru-gayrı meşru her tür yaptırma gücünü ifade etmektedir.

² *İktidar (power)*, insanın sadece eyleme kabiliyetini değil, uyum içinde eyleme kabiliyetine te-kabül eder... bir halk ya da grup olmaksızın iktidar da yoktur. "İktidar sahibi/güçlü kişi" der-ken daha çok söylemek istediğimiz şey "kuvvet"tir.

Kuvvet (strength) su götürmez bir biçimde tek olan, bireysel bir şeyi niteler...

Güç (force/zor)... fiziki ve toplumsal hareketlerin serbest bıraktığı enerjiyi belirtmek için kul-lanılır... Gündelik dilde kaba güç anlamında şiddete denk düşer...

Otorite (authority)... en kaypak olanıdır... kişilere ya da hiyerarşik makama ait olabilir. Otorite-nin en önemli belirtisi, baskı ya da iknaya gerek olmaksızın, itaat etmesi istenenlerin verilen kararı sorgusuz sualsiz kabul etmesidir... Otoriteyi korumak için, kişi ya da makama duyulan saygıyı ayakta tutmak gerekir.

Şiddet (violence) ise, araçsal karakteriyle ayrılır. Kuvvete yakındır (Arendt 1997, s.50-52).

san topluluğudur.” “...siyasal olarak adlandırılan şey, son sözü, gücün dağılımı, korunması ya da el değiştirmesine ilişkin çıkarların söylediğidir.

Tarihte kendinden önce gelen bütün siyasal kurumlar gibi, devlet de insanın insana egemenliği ilişkisidir – meşru (yani meşru sayılan) şiddet araçlarıyla desteklenen bir ilişki (Weber 1987 [1921], s.80).

Kuşkusuz, her tür otoritenin haklılaştırılmaya gereksinimi vardır. Egemenlik altındakilerin egemen güçlerin sahip olduklarını iddia ettikleri otoriteye itaat etmeleri gerekir. Peki, bir iktidar ya da fiziksel zorun “meşru” ya da “hukuk ötesi” olarak değerlendirilmesi nasıl olmaktadır? “Devlet şiddeti”, “işçi sınıfı şiddeti” gibi verili bir eylemi kim öyle adlandırıyor? Bu aşamada bir “çekirdek amaç” esas olur¹. Gene de, aktör bunun meşruluğunu, tanık gayri meşruluğunu iddia eder². Bir toplumda yer alan teröristlerle toplumun önderleri (otoriteleri) arasında paralellikler bulunmaktadır ve ikisi de kendi ideallerini dışarıdan benimsetmeye çalışan “dışarılıklar” (outsiders) sayılabilir. Her ikisi de birbirinin eylemini barbarlıkla suçlar ve kendi eylemini kahramanca sayar (Riches 1989, s.11-14, 15).

Öte yandan, sadece içsel meşrulaştırma araçları da örgütlü egemenliğin, ki sürekli yönetim gerektirir, sürdürümü için yeterli değildir; aynı zamanda insanların davranışlarının meşru gücün sahibi olduklarını iddia eden efendilere itaat için şartlandırmasını gerektirir. Bu itaat gereği yüzünden de, “örgütlü egemenlik fiziksel şiddetin kullanımı için gerekli maddi araçların denetimini gerektirir. Dolayısıyla, örgütlü egemenlik, kişisel yönetici kadro ile yönetimin maddi araç ve gereçlerinin de denetimini gerektirir”. Maaş ve saygınlık bu dışsal araçlardandır (Weber 1987 [1921], s.82).

İktidar için sahip olunması gereken araçlar, günümüzde tehlikeli noktalara ulaşmıştır. Arendt (1997, s.9), silahlanma yarışında amaç olarak “caydırıcılığın”³ ileri sürülmesine karşın, “hiçbir siyasal amacın, bu araçların yıkıcı potansiyeline sahip olmadığını” ve araçların amaçların önüne geçme tehlikesi olduğuna dikkat çekmektedir:

¹ Devletinki ile ilgili olarak çoğunlukla kurumlaştırılmış meşruluk esas olur: “olağanüstü hal”, “ulusal güvenlik adına alınmış önlemler”, “tutukevleri” vb. (Parkin 1989, s.250).

² Max Weber’e (1987 [1921], s.81) göre, otorite sisteminin meşrulaştırılmasında üç temel içsel yol yani *meşrulaştırılma* biçimi vardır: gelenek, karizma ve yasa.

³ “İçlerinden birisi kazanırsa ikisinin de sonu olacak”... Bu, daha önceki hiçbir savaş oyununa benzemeyen bir oyundur “Rasyonel” amacı zafer değil, caydırıcılıktır. Dahası, silah yarışı artık savaşa hazırlık değildir ve ancak barışın en iyi güvencesinin daha çok caydırıcılık olduğu gerekçesiyle haklı kılınabilir. Bu durumun içerdiği gözle görülen yığınlıktan kendimizi nasıl kurtaracağımız sorusuna verilecek yanıt yok” (Arendt 1997, s.10).

İktidardan (power), güç (force) ve kuvvetten (strength) farklı olarak şiddet, Engels'in çok önceleri belirttiği gibi, daima *araçlara* muhtaçtır. ...Amaç, kullanımını haklı kıldığı ve gerçekleşmesi açısından gereksinilen araçların altında ezilme tehlikesine açıktır... Bu yüzden siyasal amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlar, geleceğin dünyası açısından, sık sık niyetlenen amaçlardan daha belirleyici olabilmektedir (Arendt 1997, s.10).

Ayrıca şiddet, Fransızca'da, rıza göstermesini sağlamak için birine baskı uygulama fikrini ifade eder. Bu ikinci anlamda dolaylı, ahlaki şiddetten söz etmiş oluyoruz. Farklı perspektiflerdeki ikilik iki düzeyde yeniden üretilir: Yasal/yasadışı, fiziksel/dolaylı. Bu şiddetin ikinci anlamı zorlama veya *dolaylı şiddet*, Bourdieu (ekonomik zorunluluklarla ortaya konan) "açık" şiddet ve (ahlaki ve etkiye dayanan zorunluluklarla ortaya konan) "sembolik" şiddet olmak üzere tekrar ikiye ayırmaktadır. Bu dolaylı şiddet sosyal düzenin devamını sağlar ve Weberci perspektife uyar (Copet-Rougier 1989, s.69, 71). Dahası, Marx, proletarya tarafından da, böyle bir egemenlik-tahakküm hastalığının devralmabileceğini söylemektedir (Marx 1977, s.71)¹.

Konumuz açısından çok önemli bir yeri olan Frankfurt Okulu Düşünürleri, daha da ileri giderek "insanın özgürlükten bir nevi kaçtığını" ileri sürmektedir: "Yaşama bakışımız, artık yaşam olmadığı gerçeğini gizleyen bir ideolojiye dönüşmüştür... Araçlarla amaçlar yer değiştirmiştir" (Adorno, 1998 [1951], s.13). Bu anlamda, Habermas, Marx'ın *Tarihsel Materyalizmin Temel Varsayımları*'nı geliştirdiği kategorik çerçevenin de yeniden formüle edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki ilişkinin yerine çalışma ve etkileşim arasındaki daha soyut ilişkinin geçirilmesi gerekir... Kurumsal çerçeve (etkileşim) ile amaç-rasyonel eylemin alt sistemleri (araçsal ve stratejik eylemin geniş anlamında "çalışma") arasındaki... ilişki sisteminin... daha uygun olduğunu... (Habermas 1997, s.61).

Riches (1989), sosyal yapı ile şiddet arasındaki ilişkiyi "*etki ile fırsat arasındaki ilişkiye*" benzetmekte ve şiddetin sosyal ve kültürel bir kaynak olma niteliğini oluşturan üç ana öge olduğunu varsaymaktadır:

¹ "...tıpkı monarşide olduğu gibi, demokratik cumhuriyette de, devlet, bir sınıfın bir başka sınıf tarafından baskı altına alınması için öngörülmuş bir aygıttan başkaca bir şey değildir. Sınıf egemenliği uğruna mücadele eden proletarya tarafından da devralınan bu belanın en kötü yanları, Komün'de görüldüğü gibi, gözü kapalı kesilip atılamaz, olsa olsa törpülenebilir..." (Marx 1977, s.71[Marx, "Fransa'da İç Savaş". Marx & Engels *Ausgewaelte Schriften* I s. 452-453]).

- gerek araçsal (caydırıcılık) gerek dışavurum (taraf ve karşıt değer ve grupları) işlevleri,
- siyasi çatışma ve uzlaşmalarda kullanılması,
- şiddet uygulaması için kaynak ve bilgi donanımı (sosyal öğrenme)... (Riches 1989, s.39-40).

Sosyal düzenin sağlanması için (asgari) bir baskı ve amaç-araç ilişkisi; ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak tartışılan, bürokrasi, parti egemenliği ve polis devleti gibi pratikler için de önemli bir ipucu sağlamaktadır. Yurttaşlara hizmet amacıyla genişleyen bürokrasi veya sosyal güvenliğin sağlanması için artırılan güvenlik önlemleri, kaynağından bağımsızlaşarak kendi başına bir baskı ögesine dönüşebilmektedir. Aydınlanma çağından günümüze, özgürlük, eşitlik ve genel anlamda yönetim ve siyasal sistemler üzerine tartışma da, bu noktada düğümlenmektedir.

1.2. ŞİDDETİN KAYNAĞI VE BİÇİMİ : SİYASAL SİSTEMLER

Arendt (1997, s.48), bütün bu iktidar, güç, kuvvet, otorite ve şiddetin insanın insan üzerindeki egemenliğinin araçlarından başka hiçbir şeye işaret etmeyen sözcüklerden ibaret olduğunu söyler. Radcliffe-Brown, “devlet tarafından uygulanan fiziksel zor, yönetimdir (siyasi organizasyon), şiddet değil” der. Ayrıca fiziksel zorun normal olarak “şiddete” dönüşmediği olgusu da, şiddet nosyonunun ayrılmaz bir şekilde karşıt sayıldığı sosyal düzenlilik hakkında fikir verir (Riches 1989, s.13). Tartışmanın özü ise, devlet başta olmak üzere, tüm yapılarda yönetimle ilgili uygulamaları anlatmakta kullanılmaktadır.

Bundan yaklaşık üç yüz elli yıl önce Hobbes, “...kılıcın zoru olmadıkça ahitler sözlerden ibarettir ve insanı güvence altına almaya yetmez...” (Hobbes 1992 [1651], s.127) diyerek, yönetimin şiddetle bağıntısını vurguladıktan sonra, rejimleri şu şekilde ayırmaktadır.

...egemenlik iki yoldan elde edilir. Birincisi ...doğal zor ile ...edinilmiş devlet... İkincisi, gönüllü olarak... siyasal bir devlet veya *sözleşme ile kurulmuş* bir devlet...

“*Değişik devlet biçimleri sadece üç tanedir*”. ...Temsilci bir kişi olduğunda, devlet bir MONARŞİdir; biraraya gelecek herkesten oluşan bir heyet ise, DEMOKRASİ’dir veya halk devletidir; sadece bir kesimin heyeti olduğunda ise, ARİSTOKRASİ adını alır...

...*monarşi* yönetimi altında memnun olmayanlar ona *tiranlık* derler; *aristokrasi*’den memnun olmayanlar ise, onu *oligarşi* olarak adlandırırılar; yine, *demokrasi* yönetiminden zarar gördüklerini düşünenler, ona, yöne-

timsizlik anlamına gelen *anarşi* adını verirler... (Hobbes 1992 [1651], s.130, 139).

Linz (1984) demokrasi totaliterizm ikiliğinin, siyasal sistemler evrenini tasvire yeterli olduğunu; hiç değilse, diğer sistemlerin, ya birine ya da ötekine yaklaşıcağı iki kutbu tasvir edebildiğini söylemektedir. Bu aşamada, siyasal demokrasiler veya totaliter sistemler olarak sınıflandırılmayacak rejimleri, ya vesayetçi demokrasiler (yani demokratik devletin biçimsel normlarının benimsendiği; elitlerin devletlerini demokratikleştirme amacını güttükleri, ancak belki bunun gerekleri konusunda pek açık olmadıkları rejimler) veya geçmişten artakalan geleneksel oligarşiler olarak görme eğilimi vardı (Shils, 1960; Aktaran: Linz 1984, s.5).

Friedrich&Brzezinski (1964, s.7) bu ikiliği otokrasi ve heterokrasi (anayasalı hükümet) başlıkları şeklinde ayırmaktadır. Ancak her anayasalı yönetimin de, hükmedenlerin iktidarının sınırlandırılmasını zorunlu kılmayacağı açıktır. Kaldı ki, anayasanın, çoğu kez, pratiği yansıtmadığı kabul edilmekte; yazılı olana değil yaşayana bakmanın daha doğru olacağı belirtilmektedir¹. Hal böyle olunca, illa da bir ikili ayırım yapılacaksa, demokrasi ve otokrasi ayırımının bu ikiliği daha iyi karşıladığı düşünülmektedir².

İzleyen alt bölümde demokrasi ile ilgili tanımlamalar aktarıldıktan sonra, otokratik rejimler başlığı altında topladığımız demokrasi-dışı sayılan rejimlerin analizine geçilecektir.

¹ "...Genellikle, siyasal rejimleri uygulamadaki işleyişlerine göre sınıflandırma eğilimi vardır... ama bugün... hukukla olay, yasaların metniyle ruhu, mevzuatla uygulama arasındaki boşluk giderek büyümektedir. Gerçekte, dünyadaki anayasaların birçoğu göstermeliktir, tanımını yaptıkları rejimin yürürlüktekiyle hiçbir ilgisi yoktur; üstelik bu anayasalar rejimi gizleyen bir paravana görevi yaparlar. Bu yüzden, gerçeği bulmak kuşkusu, bizi anayasada olanı değil uygulananı araştırmaya yöneltmiştir" (Duverger, s.9).

² "...Ondokuzuncu yüzyılda önerilen sınıflandırmaların bir çoğu, kendisi çeşitli şekillerde anlaşılan ve sık sık ilerleme fikriyle bağlantılandırılan toplumsal evrim anlayışına dayanıyordu. Demokrasi ve mutlakiyetçilik, monarşi ile cumhuriyet, Batılı siyasal kurumlar ile "doğu despotizmi" arasında yapılan diğer farklılaştırmalar geçerli olan siyasal çıkarları ve ideolojik bağlılıkları dile getiriyordu; gerçekten de, bir siyasal sistem tipolojisi kurma çabalarının çoğunda bilimsel çözümleme ile gerçek siyasal savaşımardan kaynaklanan değer yargıları karışımının bir ölçüde izi bulunmaktadır" (Bottomore 1987, s.33). Toplumların ölçek ve karmaşıklıklarının artışı açısından çok gelişkin bir evrim şeması Spencer'in "askeri" ve "endüstriyel" toplumlar ayrımında ve Marx'ın farklı "üretim tarzları"na göre sınıflandırma denemelerinde bulunmaktadır, bu açıdan "burjuva demokrasisi" ile "sosyalist demokrasi" tartışmalarını dikkate almak gerekmektedir (Bottomore 1987, s.33,38). "Dolayısıyla, "gelişmeci" devlete, "müdahaleci" devlete, "endüstriyel" ve "endüstri-sonrası" toplumlardaki özgül devlet formlarına ilişkin yeni formülasyonlar da gerekmektedir (Bottomore 1987, s.44). Bu tartışmaların bazıları, bir sonraki alt bölümde, açıklayıcı kuramlar üzerine tartışmalar içinde aktarılmaktadır.

1.2.1. DEMOKRASİ

Demokrasi ile demokrasi-dışı sistemler ve siyasal rejimlerin nasıl ayrımlaştığına aranacak yanıtlar, her şeyden önce devlet ile toplum arasındaki ilişki üstüne kuramsal ve aksiomatik farklı bakışlarda bulunmaktadır: Hangi varlık alanı (bir grubun bütün üyeleri ya da belirli bir sayıda kurum-eleman) üstün-statüde yer almaktadır? Neden? Politik kuramda bu soru, devlet mi toplum mu üstün varlıktır (?) şeklinde yöneltilebilir. Devletin gücü nereden kaynaklanmaktadır? (Weselowski 1990). Yoğunlukla politik bilimler için tartışılan bu soru, aslında bütün yapılar için geçerlidir.

1.2.1.1. Demokratik İlkeler ve Pratik

Duverger, siyasal rejimleri¹ dar anlamda ulus devletle özdeş saymakta ve bir rejiminin değerinin, geniş ölçüde onu oluşturan yönetici kişilerin değerine bağlı olduğunu; dolayısıyla, bunların seçilme yöntemlerinin, rejimin esas temellerinden birini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Seçim ilkesi açısından siyasal rejimler çok genel anlamda ikiye ayrılır:

- 1) Yönetenlerin seçilmesini yönetilenlere bırakan demokratik yöntemler;
- 2) Yönetenlerin seçilmesi işlemine yönetilenleri hiç karıştırmayan otokratik yöntemler.

Birinciler, yönetenlerin otoritesini zayıflattıklarından liberal öğretiyi, ikinciler ise –tersine- otoriter öğretiyi karşılar. Ayrıca, bu iki yöntem arasında yer alan, karma, aracı yöntemler de vardır.

Otokratik rejimler ortak özelliği, yönetenlerin seçimine yönetilenlerin her çeşit müdahalesinin önlenmesidir: hükümet adeta 'kendiliğinden' oluşmaktadır; zaten otokrasi terimi de buradan gelir. (Duverger, s.11)

Ancak biçimsel anlamda seçimlerin yapılması, demokrasi olduğu anlamına gelmez. Hatta pek çok demokrasi-dışı rejim, seçimleri bu anlamda meşruiyet aracı olarak kullanmaktadır. Bir demokratik sisteme yardımcı olacak serbest seçim ilkesinin yerine gelebilmesi için, düşünce özgürlüğünden örgütlenme özgürlüğüne değin pek çok koşulun yerine gelmesi gerekir. Linz (1984) bu koşulları şu şekilde özetlemektedir:

¹ "Geniş anlamda, belirli bir sosyal grupta, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrımın aldığı biçime siyasal rejim denir. Daha dar anlamda, siyasal rejim, sadece insan toplumunun özel bir biçimi olan ulus'un yönetim yapısını belirtir. Hemen söyleyelim ki, bu yapı, öteki toplulukla-rinkiyile yapı farkları değil, derece farkları gösterir..." (Duverger, s.8)

Liderler arasında serbest yarışmayı gerçekleştirmek üzere dernek kurma, haber alma ve haberleşme temel hürriyetlerine dayanarak, siyasal tercihlerin serbestçe ifadesine imkân veren sistemlere demokratik sistemler adını veriyoruz; bu yarışma, liderlerin ülkeyi yönetme iddialarının, düzenli aralıklarla ve zora dayanmayan yollarla geçerli kılınmasını içermektedir; demokratik bir sistem, hiçbir etkin siyasal makamı yarışma dışında bırakmaksızın ve siyasal toplumun herhangi bir üyesini, uygulanması kuvvet kullanımına bağlı normlar yoluyla, tercihini açıklamaktan yasaklamaksızın, bunu gerçekleştirir. Hürriyetçi siyasal haklar, hem bu açık iktidar mücadelesinin ve yarışmasının, hem de seçimlere katılma hakkının, kaçınılmaz biçimde gitgide artan sayıda vatandaşları kapsayarak genişletilmesinin bir şartıdır. Düzenli aralıklar şartı, yöneticilerin belli bir an için meşruluklarını serbest bir yarışmada sağladıkları destekten almış olabilecekleri, fakat daha sonra hesap vermeye yanaşmadıkları sistemleri tanımın dışında bırakmaktadır. Kuşkusuz aynı şart, ilk plebisitin¹ dürüst olduğunu ve tercih hürriyeti verdiğini kabul etsek bile, birtakım plebisitçi otoriter rejimleri hariç tutmaktadır. Bütün etkin siyasal makamların, doğrudan doğruya veya dolaylı biçimde vatandaşların seçimine dayanması şartı, geleneksel bir yöneticinin veraset yoluyla elinde bulundurduğu yetkilerin, halkça seçilmiş bir meclis tarafından denetlenmediği veya paylaşılmadığı sistemleri; ya da Franco'nun devlet başkanlığı veya Tito'nun Cumhurbaşkanlığı gibi sembolik olmayan makamların ömür boyu sürdüğü sistemleri tanım dışında bırakmaktadır. Azınlıkların, halkın desteğini kazanabilmek için örgütlenme ve barışçı yollardan yarışma hürriyetlerini garanti eden çok çeşitli siyasal hürriyetler de, vazgeçilmez bir şarttır; ancak bu hürriyetler üzerinde bazı hukuki, hattâ fiili sınırlamalar bulunabilir; dolayısıyla, belli sistemlerin daha demokratik veya daha az demokratik olduklarını söyleyebiliriz... Demokratik olmayan rejimler ise, azınlıkların hürriyetlerini sadece fiilî yoldan sınırlandırmakla kalmaz, çoğu zaman bunlara kesin hukukî sınırlamalar da koyar ve bu kuralların yorumunu bağımsız objektif kurullardan çok, yöneticilerin kendilerine bırakarak, onları geniş bir takdir yetkisi içinde uygularlar..." (Linz 1984, s.13-14).

Bu ilkeleri özetlersek, demokrasinin göstergeleri şu şekilde sayılabilir:

Özgürlük ilkesi (temel hakların garanti altına alınması – serbest katılma, irade güvencesi ve irade beyan yollarının garanti edilmesi);

¹ Doğrudan demokrasi adı altında halkın yöneticisinin ilk gelişine destek görüşü belirtmesi (halk oylaması). Bu doğrudan demokraside, parti ve diğer örgütlenmeler yoksa, bu onayın niteliği tartışmalıdır (Hartfiel & Hillmann 1982). Örneğin 12 Eylül Anayasası ile Evren'in tek aday olarak Cumhurbaşkanı seçilmesi buna örnek gösterilebilir. İslam geleneğindeki Biat da, benzerlik taşımaktadır.

- Eşitlik ilkesi (politik ve yurttaşlık haklarının herkese açık olması ve hiçbir kimse ya da gruba karşı ayrımcılık yapılmaması);
- Sosyal eşitlik ilkesi (toplumsal güç odaklarına veya diğer yurttaşlara karşı kamu korumasının sağlanması ve herkes için katılım koşullarının hazırlanması),
- Halk egemenliği ilkesi (iktidarın halk katılımı ile oluşması ve onlar tarafından meşru görülmesi, dolayısıyla halk iradesini temsil etmesi);
- Kurumsallaşmış otorite kontrolü (karar-vericilerin temel kurallara ve politik katılıma uygun davranıp davranmadığını denetleyecek organların varlığı).

Tabii, bu ilkelerin hayata geçirilebilmesi, sadece ilgili yasal düzenlemelere değil, toplumsal ve bireysel asgarileri taşıyan bir özgül devlet düzenine bağlıdır (Hartfiel&Hillmann 1982).

Bu koşullar sayıldığında çok daha iyi anlaşılacaktır ki, demokrasiden kasıt biçimsel asgarilerin yerine getirilmesinden daha çok, iktidarın (otoritenin) biçimlenmesi ve denetlenmesidir (Moore 1992, s.322)¹.

Özetle, demokrasinin “yumuşak” bir tanımı yapılırsa, iki ölçüt saptanabilir:

- Geniş ölçekli, saygın ve açık bir seçim sisteminin bulunması (yöneticilerin ve iktidar partilerinin seçimle değiştirilebilme olanağı),
- Bireysel hakları koruma altına alan bir hukuk sistemi (düşünce özgürlüğü, özgür basın, örgütlenme özgürlüğü vb); kısaca “hukukun üstünlüğü” (Somit&Peterson 1996).

Ancak bu tanımlamalar, gene de temsili demokrasinin betimlenmesinden öteye geçememektedir. Eşitlik olmadan özgürlüğün, özgürlük olmadan eşitliğin demokratikleşmenin hedefleri açısından ana sıkıntı ve çelişmeyi oluşturduğu gözden kaçırılmaktadır. En azından bugüne kadar yaşananlar, iki ana çelişme üzerine oturmaktadır: Eşitliğin artışı, batı tipi “kapitalist” (liberal) demokrasilerle açık-gizli bir karşıtlık oluşturmakta; özgürlüğün artışı ise tüm bürokratik organizasyonlarda (devlet ve diğer kurumlarda; NGO’lar da dahil) yönetenin egemenlik mücadelesine dönüşmektedir.

¹ Moore (1992, s.322), bir demokrasinin gelişmesi için birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılı asgari üç şey saymaktadır: “1) Keyfi yöneticilerin denetlenmesi, 2) Keyfi kurallar yerine adil ve rasyonel kurallar konması, 3) Bu kuralların oluşturulmasında tabandaki halkın da bir pay edinebilmesi için bir savaşım...”

1.2.1.2. Demokrasinin Sınırları

Genel bir kabulle, eğer geniş bir çoğunluk önemli politik kararların oluşumunu etkileyebiliyor ve denetleyebiliyorsa, o sistem demokratiktir. Ancak bunun salt “seçimler” yoluyla gerçekleşmesi, her zaman mümkün olmamaktadır. Bu noktadaki eleştiriler, plüralizm (çoğulculuk)¹ ve bu çoğulculuğun gerçekleşme derecesi üzerine yoğunlaşmaktadır. “Açık toplum” ve onun düşmanları acaba nedir/kimlerdir?

a) Sınıfsal Farklılaşmalar ve Eşit Temsil

Marksist düşünürlerin öncelikli eleştirisi, çeşitli çıkar gruplarından oluşan bir toplumda, bazı çıkar grupları ve sınıfların, diğerleri aleyhine iktidarı ve iktidar kaynaklarını manipüle edebilmeleri; böylece “açık toplum” niteliğinin gerçekleşmediği yönündedir. Her şeyden önce,

...tıpkı monarşide olduğu gibi, demokratik cumhuriyette de, devlet, bir sınıfın bir başka sınıf tarafından baskı altına alınması için öngörülmuş bir aygıttan başkaca bir şey değildir... (Marx 1977, s.71)²

Devlet, sınıf karşıtlıklarını düzen çitleri içinde tutma gereksinmesinden ama aynı zamanda bu sınıfların çatışması ortamında doğduğuna göre, kural olarak, en güçlü sınıfın, ekonomik bakımdan egemen olan ve bu egemenliği sayesinde siyasal bakımdan da egemen sınıf durumuna gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altında tutmak ve sömürmek için yeni yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir... (Engels.1977, s.73)³.

b) İktidar Seçkinleri ve Oligarşinin Demir Kanunu

Buradaki ana eleştiri, bütün siyasal sistemlerin, küçük bir elit grup tarafından kullanıldığıdır. Mills'e göre, bugünkü toplumda kamu, gerekli araç ve olanaklardan yoksun kaldığı için rasyonel kararlar alabilme ve rasyonel eylemlerde bulunabilme gücünü de yitirmiştir. Günümüzde kamu, gerçekten hiçbir siyasal hareketle özdeşliği kalmadığı için, herhangi bir siyasal bağlılıktan da yoksundur; siyasal hayattan elini eteğini çekmiş; siyasete karşı ilgi duymaz olmuştur. Bunun

¹ Çoğulculuktan kasıt, çeşitli çıkar gruplarının örgütlenebilmesi ve paralel bir şekilde yönetime katılabilmesi veya onu etkileyebilmesidir.

² Marx & Engels “Fransa’da İç Savaş”. Ausgewaelte Schriften I s.452-453.

³ Marx & Engels “Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni”. Ausgewaelte Schriften II s.293.

nedeni, kamunun siyasal hayatta hiçbir şeye sözünün geçemeyeceğini anlamış bulunmasıdır (Mills 1974, s.456).

Toplumun üst düzeyini oluşturan kesimler iktidar seçkinleri haline gelmiştir. Orta kesim dağınık gruplardan oluşmakta ve alt ile üst arasında bir köprü görevi görmemektedir. Toplumun alt kesiminde ise, pasif, parçalanmış, güçsüz, bağlantısız gruplar yer almaktadır. Kitle toplumu dediğimiz bugünkü toplumun temelini de alt düzeylerdeki bu kesimler oluşturmaktadır (Mills 1974, s.456).

Marcuse'a göre, bütün kurumsal sistemlerde, giderek iktidarın kristalleştiği ve yönetenlerin geldikleri pozisyonun gereklerini hayata geçirme yerine, o mevki-de kalabilmenin yollarını aradıkları bir eğilim bulunmaktadır. Böylece sınırlı bir zümre; bütün önemli nüfuz-iktidar kaynaklarını kontrol etmektedir. Marcuse, gerek Batı, gerekse Doğu'da yaşanan bu durumu, "oligarşinin demir kanunu" olarak adlandırmaktadır.

Benzer bir dille Duverger, yöneticilerin temsilciliğini sağlayan seçimlerin siyasal oligarşilerin (elitlerin) yeniden oluşmasından başka bir şey olmadığını, (Fransa ve ABD gibi) "cumhuriyetçi monarşi"lerin demokratik parlamenter rejim sayılamayacağını belirtmektedir (Mısır 1998, s.30).

c) Teknik Akıl ve Araçların Egemenliği

Frankfurt Ekolü, iktidar ile birey arasındaki ilişkinin, -biçimsel tanımlamaların ötesinde- daha derin sosyal, kültürel ve düşünsel temelleri üzerine tartışmaktadır. Onlara göre, bırakın halk iktidarını, bir zümrenin egemenliği bile gerçekleşmemektedir.

Reich ve Fromm insanın otorite bağları arayışının onun karakteristik bir özelliği olduğunu söylemektedir. Teknolojik ussallığın, Pollock toplumun yönetici ilkesini oluşturan "yeni bir düzen" olduğunu; Adorno "kişisel olmayan güçleri tarafından yöneltilen toplumun bütün üyelerinden bağımsızlaştığını" ve Marcuse meşruiyetin a priori şekilde esas olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yani teknolojik ussallıkla, "kişisel olmayan bir güç tarafından gerçekleştirilen bir egemenlik"ten söz etmektedirler (Bottomore 1989, s.21, 37-41).

Horkheimer&Adorno'ya göre, nesnel dindeki istikrar kaybının nedeninin, teknik ve toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşmanın kültürel kargaşaya neden olduğu yönündeki sosyolojik kanıya dayandırılmasının yanlış olduğunu söylemektedir. "Bugün kültür herşeyi birbirine benzetiyor. Sinema, radyo, dergiler bir sistem oluşturuyor. Her alan kendi içinde ve diğerleriyle uyum sağlıyor..." (Horkheimer&Adorno 1996, s.7).

Böyle bir durumda nasıl olacak da, çoğulcu ya da “sivil” bir toplum veya yapıdan söz edilebilecektir. Bütün kurum ve düşünsel öğelerin benzeşmeye zorlandığı ve bunun başarılı olduğu bir durumda, “açık toplum”dan da söz edilebilmesi mümkün olmayacaktır.

Bugün, kısaca, teknik aklın kendisi, totaliter bir ideoloji haline dönüşmüştür. Hatta, “emek”in kutsanması da, insanın doğayı sömürüsünün meşrulaştırılmasından başka bir şey midir?

1.2.2. OTOKRASI

Günümüzde, Dünya nüfusunun yalnızca % 20’sinin özgür topraklarda -demokratik ülkelerde- yaşadığı ileri sürülmektedir. % 80’den daha büyük bir çoğunluk ise kısmen demokratik ve özgür olmayan toplumların üyesi durumundadır. Politik hak ve sivil özgürlüklerin olmadığı ülkeler arasında Irak, Suriye, S.Arabistan, Afganistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan gibi ülkeler yer almaktadır ki bunlar coğrafi ve tarihi olarak Türkiye’nin yakın ilişkilerinin olduğu topluluklardır. En temel haklar konusunda pek çok bölgede yoğun sıkıntılar yaşanmaktadır. Bugün bunların önemli bir kısmı etnik çatışmalar içindedir, hatta Bosna ve Ruanda’da olduğu gibi xenophobic¹ milliyetçilikle içiçe geçmiştir (Karatnyck 1996). Türkiye, Cumhuriyet boyunca politik ve sivil hakların kısıtlandığı “Tek Parti”, “Olağüstü Hal”, “Sıkıyönetim”, “MGK” gibi yöntemlerle idare edilmiş ve edilmektedir. Osmanlı, zaten bir padişahlık rejimidir ve “kuralsız Despotik” rejim tipi altında sınıflandırılmaktadır. Demokratik sayılan Batı toplumları da, büyük çoğunluğu ile kolonyal bir geçmişe ve emperyalist özlemlere sahip bulunmakta, yani içsel bazı hakları dışsal baskılar yoluyla desteklemektedir.

Otokratik sistemlerin geniş tanımı, hükmedenin yaptığından ötürü kimseye sorumlu olmamasıdır: “o iktidarı kendi kendine kullanan *autos*’tur, yani kararları kendisi verir ve ürünlerini de kendisi toplar”² (Friedrich&Brzezinski 1964, s.7).

¹ Bir grubun renk, cins vb. biyolojik-kültürel temelde tamamen dışlanması.

² “Öyleyse otokrasi’nin mantıki karşıtı, hükmedenin ona veya onlara sorumlu olması dolayısıyla bir başkasının, bir *heteros*’un hükmedenle iktidarı paylaştığı bir düzendir. Modern Batı dünyasında böyle sistemlere sorumlu veya anayasalı hükümet denir (*heterocracy* terimi, *autocracy*’nin mantıki karşıtı olmakla beraber hiç kullanılmamaktadır, oysa “anayasalı hükümet” teriminin ifade ettiği genellemelerden kurtulmak için bu terimin kullanılması iyi olurdu). Bunların arasında anayasalı monarşiler, aristokrasiler ve geçmişin teokrasileri vardır, ama en çok görüleni anayasalı demokrasidir” (Friedrich & Brzezinski 1964, s.7-8).

Demokratik felsefenin, toplumun kendi örgütlenme hakkını ve tabii devlet örgütlenmesinde de öncelliğini öngörmesine, toplumu gücün esas kaynağı kabul etmesine karşın; otoriteryen felsefe, devletin toplum üzerinde üstünlüğünü ileri sürmekte, herhangi bir sosyal aktivite için devletin varlığını esas kabul etmektedir. Devlet gücü, kendi yapısından ya da birey veya gruplarda toplanan güçlü bir güç arzusundan kaynaklanmaktadır; bir başka deyişle asla bir sosyal anlaşmanın ürünü değildir. Otoriteryen rejimler, dört ana aksiyoma dayanmaktadır:

- Devlet gücü (devlet), sosyal bütünleşme ve düzenleme için temel mekanizmadır.
- Devlet, bütün diğer sosyal örgütlenme biçimlerinin üstünde bir organdır ve diğerlerini kontrol eder; gerektiğinde şiddet kullanır.
- Devlet, daima bir azınlık tarafından kontrol edilir; çoğunluk kuralı bir illüzyondur.
- Yönetici azınlık, devleti yönetmek için hazırlanmıştır. Fikirlerini çeşitli yollarla açıklarlar. Kanunları yapmakla, selahiyet-yetenekleriyle, yönetimdeki tecrübeleri ile, liderlikleri ile, genellikle de bunların hepsi ile (Weselowski 1990).

Eğer demokrasi-dışı rejimleri, tarihsel gelişim sürecini dikkate alarak kendi içinde sınıflandıırırsak, şöyle bir tablonun ortaya çıkması olasıdır:

1-Ulus-devlet öncesi dönem

- a) Tiranlık/Diktatörlük,
- b) Kurallı despotizm (Mutlakçılık, Bonapartizm ve Bismarkizm),
- c) Kuralsız despotizm ya da sultancı rejimler.

2-Ulus-devlet aşaması

- a) Otoriter rejimler (ve vesayetçi demokrasilerin pek çok çeşidi) ile
- b) Totaliter rejimler.

Bu ulus-devlet aşamasında, liberal demokrasilerin bile biçimsel demokrasi (temsili demokrasi) ile sınırlı bulunduğu, gerek düşünce özgürlüğü, gerekse eşitlik ve eşit katılım sorununu aşamadığı yaygın bir şekilde tartışılmaktadır.

1.2.2.1. Diktatörlük

Demokratik olmayan ve geleneksel temele de dayanmayan meşru hükümetleri adlandırmakta çoğu kez kullanılan bir deyim, diktatörlüktür. Roma'daki tarihsel kökeni (dictator rel gerundae) itibariyle, anayasada olağanüstü haller için öngörölmüş ve bununla sınırlı olağanüstü bir makamı ifade eden bu deyim (diktatörlük ya altı aylık bir süre ile ya da belirli bir görevle sınırlıydı) daha sonraları aşağılayıcı bir deyim olarak kullanıldı... Bugün diktatörlüğü otoritenin

kullanılmasına ilişkin anayasal normları geçici olarak ihlal eden veya askıya alan bir olağanüstü yönetim şekli tanımıyla sınırlı tutmak gerekir. Anayasal diktatörlük ise, olağanüstü hallerle ilgili anayasa hükümlerine dayanılarak, özellikle yaygın karışıklık ya da savaş dönemlerinde, meşru anayasal otoritenin kararıyla tesis edilen ve bazı devlet makamlarının yetkilerini genişleten veya bu makamların görev sürelerini uzatan bir yönetim şeklidir. Böyle bir anayasa-dışı otoritenin, mutlaka anayasaya aykırı olması, yani siyasal kurumlarda kalıcı bir değişiklik yaratması gerekmez; aksine onlar bir kriz durumunda savunma görevini yerine getirebilir (Linz 1984, s.17).

1.2.2.2. Kuralı Despotizm: Mutlakiyetçilik, Bonapartizm ve Bismarkizm

Montesquieu 1748'de yayınlanan "Kanunların Ruhu Üzerine" (L'Esprit des lois) adlı çalışmasında, üç hükümet tipi sayar:

Ben üç tanım daha doğrusu üç olgu düşünüyorum: Birincisi, cumhuriyet yönetimi, halkın tümünün ya da sadece bir kısmının yönetime sahip olmasıdır. Monarşi yönetimi bir kişinin, ama belirli ve yerleşmiş yasalarla yönetimidir. İstibdat yönetimi ise, bir kişinin yasadışı ve kural dışı olarak kendi istek ve heveslerine göre yönetimidir. (Aktaran: Aron 1986, s.32)

Böylece her hükümetin doğasını belirlemek için iki değişkene sahibiz: Yönetime sahip olan kimdir, bu yönetim hangi biçimde uygulanmaktadır? Üçüncü bir ölçüt olarak, hükümetin ilkesi ölçütünü eklemek uygundur. Montesquieu'ya göre, üç temel siyasal duygu vardır; bunların her biri bir tip hükümetin istikrarını sağlar. Cumhuriyet erdeme, monarşi şerefe, istibdat korkuya dayanır (Aron 1986, s.32-33).

Buradaki en önemli ayırım, Fransa gibi Batı ülkeleri için "monarşi" tanımlanması yapılırken, Asya için "istibdat" teriminin kullanılmasıdır. Monarşi ve istibdat, yönetime tek kişinin sahip olduğu rejimlerdir. Ama monarşide yönetim belirli ve yerleşmiş yasalara göre yürütülür (Aron 1986, s.32).

Montesquieu, "Daha önce söylediğim gibi monarşi hükümeti, rütbeler, mevkiler hatta eskiye dayanan bir soyluluk gerektirir... gözü yükseklerde olmak..., hükümete hayat verir..." demektedir. Cumhuriyet ve monarşinin ortak yanı ılımlı olmalarıdır; hiç kimse bu hükümetlerde keyfe bağlı olarak ve yasaların dışında yönetmez (Aron 1986, s.35-36).

Moore, bağımsız bir soyluluğun (Montesquieu'daki rütbeler ve soyluluk), demokrasinin gelişmesinin asal bir ögesini oluşturduğu yolundaki çoğulcu görüşün, olgusal düzeyde sağlam bir tarihsel temele dayandığını ileri sürmektedir (Moore 1992, s.324):

...Otto Hintze'ye göre, bazı kişi ve grupların yöneticinin erki dışında kalmış olmaları ve adil olmayan yetkeye direnme hakkı ile feodal vassallık ilişkilerinden kaynaklanan özgür kişilerce özgürce girilen bir karşılıklı yükümlülük olarak anlaşılan "sözleşme" kavramı, Avrupa ortaçağ toplumundan çağdaş batının özgür toplum anlayışına geçen yaşamsal önemde bir miras oluşturur (Moore 1992, s.323).

Mutlakiyetçi devlette burjuvazi ve toprak soyluluğu arasındaki; Bonapartizm'de burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki ve Bismarkizm¹'de bu iki durumun karışımı söz konusudur (Poulantzas 1980, s.60).

Gramsci'ye göre felakete yol açan (katastrofik) bir denge söz konusudur. Burjuvazi sınıfı daha önceden kaybetmiş, işçi sınıfı ise daha bir ülkeyi yönetme yeteneğine erememişti. Fransız bonapartizmi, bu koşullar üstünde yükselir ve monarşiden yana tavır takınır (Poulantzas 1980, s.61).

1.2.2.3. Kuralısız Despotizm: Sultancı Rejimler (Osmanlı İmparatorluğu)

Bu başlık altında, monarşik devletin "doğulu" olanı irdelenecektir².

İbn-i Haldun'a göre, Osmanlı'nın normal yönetim şekli "istibdat"tır. İstibdatı keyfilik boyutuyla birlikte ele alınca, bu, despotizme denk gelmektedir (Timur 1994, s.271). Hobbes Leviathan'da despotik devleti, bir hükümdar tarafından tamamıyla keyfi bir biçimde yönetilen, hiç kimsenin can ve mal güvencesi bulunmayan ve herkesin "kul" (servant) olduğu bir rejim olarak tanımlamıştır:

...egemenlik iki yoldan elde edilir. Birincisi ...doğal zor ile ...edinilmiş devlet... İkincisi, gönüllü olarak... siyasal bir devlet veya sözleşme ile kurulmuş bir devlet...

Pederşahi ve despotik hakimiyet üzerine. *Zorla kurulmuş bir devlet...* tek tek insanlar veya çok sayıda insan, oy çokluğu ile, ölüm veya esaret korkusundan, onların hayatını ve özgürlüğünü elinde tutan insanın veya meclisin bütün eylemlerini kabul ettiklerinde, egemen güç zorla ele geçirilmiştir...

Despotik devlet nasıl elde edilir. Fetih yoluyla veya savaşta zafer kazanarak elde edilen hakimiyet, *efendi* veya *sahip* anlamına gelen... yazarların DESPOTİK dedikleri şeydir ve efendinin uşağı üzerindeki hakimiyetidir (Hobbes 1992 [1651], s.130, 147, 150).

¹ Bismarck, Alman imparatorluğunun kurucusu ve 1871-90 yılları arasındaki ilk şansölyesi. İçerde baskıcı ve tutucu bir rejim kurmuş; askeri ve diplomatik girişimleriyle Prusya'nın Avrupadaki konumunu güçlendirmiştir (AnaBritannica 1998).

² Hobbes'da "despotizm" veya "pederşahi", Montesquieu'da "istibdat", Bodin'de "zulüm monarşisi", Pufendorf'da "mutlak monarşi", Weber'de "patrimonyal monarşi" (Taner 152).

Montesquieu da benzer görüştedir. “Monarşi yönetimi bir kişinin, ama belirli ve yerleşmiş yasalarla yönetimidir. İstibdat yönetimi ise, bir kişinin yasadışı ve kuralsız olarak kendi istek ve heveslerine göre yönetimidir” (Aron 1986, s.32).

Montesquieu’ya göre, cumhuriyet ve monarşinin ortak yanı ılımlı olmalarıdır; hiç kimse bu hükümetlerde keyfe bağlı olarak ve yasaların dışında yönetmez. İstibdat ise ılımlı değildir. İstibdat bir kişinin kurallara ve yasalara bağlı olmadan yönettiği, dolayısıyla korkunun egemen olduğu rejimdir. İstibdat yönetimi kurulduğunda, herkesin herkesten korktuğu söylenebilir. İstibdat yönetiminde egemen mutlak güce tek bir sınır vardır. Bu dindir ama, bu koruma da güvenilir değildir (Aron 1986, s.36). Asya istibdatı, tutsaklık çölüdür. Mutlak egemen (hakim) tek başınadır, bütün güce sahiptir. Denge kuracak toplumsal sınıflar, kurumlar, tabakalar yoktur (Aron 1986, s.37).

“Despotik devlet”, ana hatlarıyla, komünal üretim biçimine denk düşen bir devlet yapısıdır. Marx ve Engels, “barbarlıktan” “uygarlığa” geçişi özel mülkiyetin, dolayısıyla sosyal sınıfların ortaya çıkışıyla açıklıyordu (Timur 1994, s.46-47). Osmanlı’da “özel mülkiyet” hakkının sınırlarının belirsiz olması, bu anlamda en ayırıcı özelliğini oluşturmaktadır. Timur (1994), despotizmin Osmanlı açısından en önemli ayaklarından birini; “mülk” kavramının, mülkiyet anlamından çok yönetme, dünyevi otorite, tasarruf hakkı anlamına gelmesine bağlamaktadır:

Gerçekten Osmanlılarda devletin “mülk” biçiminde anlaşılması devlet müdahalesine sınırsız boyutlar kazandırıyor ve özel mülkiyetin statüsünü de tehlikeye düşürüyordu... Devletin “mülk-devlet” anlayışından kaynak alan keyfi bir müdahale hakkı da vardı... (Timur 1994, s.244).

Bu toplum biçiminde devlet, toplumsal sınıfların klasik biçimiyle oluşmasına set çekerek tutucu bir rol oynamıştır. Devlet, köylü bey ve ağalarla, tüccar-sarraf zümrelerine karşı reyayı koruyarak sömürü açısından olumlu bir rol (Ana Devlet, Kerim Devlet) oynamakla birlikte; böylece Batı tipi kapitalist gelişimi, dolaylı bir şekilde de olsa, engellemiştir (Timur 1994, s.267-268).

Berkes, Osmanlı patrimonializminin çağdaşlaşmanın önündeki en büyük engeli oluşturduğunu belirterek, durumu şu şekilde tarif etmektedir:

...Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinselikten çok gelenekselliklidir. Bu daha kapsamlı kavram hem din, hem (Max Weber’in kullandığı bir terimle) Sultanizm açımlarını içine alan bir kavramdır... Bu, rejimin siyasal ilkesidir... (Max Weber’in Patrimonializm dediği) yanı tamamlar... Tanrı’nın seçmesi bir hak olarak Osmanlıların en büyüğüne geçecek bir mirastır; bir mal, bir mülk patrimonium gibi tevarüs edilir... (Berkes 1984, s.90).

Linz (1984, s.118-119) “Geleneksel ve Yarı-Geleneksel Meşru Otorite” başlığı altında, sultanı rejimlere ek olarak, Fas, Tunus ve Cezayir’de monarşi, parti ve ordu hakimiyetleri ile Latin Amerika’daki “Caudillismo ve Caciquismo” (şef) yönetimlerini de sayar.

1.2.2.4. Otoriter Rejimler: Vesayetçi Demokrasiler

Linz’e göre, bu rejimlerin en ayırıcı özelliği, plüralist unsurdur; ancak hemen hemen sınırsız bir çoğulculuğa ve kurumlaşmış bir siyasal çoğulculuğa sahip olan demokrasilerin aksine, burada söz konusu olan şey, sınırlı plüralizmdir (Linz 1984, s.132):

Sınırlı, fakat sorumlu olmayan bir sosyal plüralizme yer veren; işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan; gelişimlerinin bazı aşamaları dışında, yaygın ve yoğun bir mobilizasyon yaratmayan; bir liderin veya bazen küçük bir grubun, biçimsel yönden iyi belirlenmemiş fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler (Linz 984, s.130).

İkinci bir ölçüt ise hareketliliğin (mobilizasyonun) derecesidir. Siyasal hareketliliğin ve buna bağlı olarak rejimi destekleyen vatandaşların katılma olanaklarının derecesi anlatılmaktadır mobilizasyonla:

Toplumda çözülmez bir çatışma yaratmış bir yarışmacı demokratik katılma döneminden sonra ortaya çıkan otoriter rejimler, siyasetten uzaklaşmayı ve ilgisizleşmeyi teşvik ederler; birçok vatandaş da bunu, önceki dönemin gerilimlerinden bir kurtuluş gibi kabul ederler... (Linz 1984, s.138-139).

Yarı-muhalefetler (hukuki-olmayan fakat müsamaha edilen muhalefetler, kısmi hürriyet şartları altında çeşitli kurumların oynadığı nisbeten özerk rol) toplum ve onun siyasal gelişimi açısından önemli sonuçlar doğuran karmaşık bir siyasal süreç yaratır. Otoriter rejimlerin liberalleşmesi hayli ileri safhalara varabilse de, rejimin mahiyetinde bir değişiklik olmadıkça ve siyasal partiler kurumlaşmadıkça, bunun oldukça sınırlı kalması muhtemeldir. Bu tür rejimlerdeki kısmi hürriyet, rejimin muhaliflerine birtakım yükümlülükler yükler; hukuk-dışı muhalefetlerin uğradığı kovuşturmalara hiç benzemeyen bu yükümlülük, bunların bunalımlarını, dağılıklarını ve bazen de kooptasyona hazır oluşlarını izah eder ve rejimlerin devamında genellikle baskı kadar önemli rol oynayabilirler... (Linz 1984, s.142).

Linz otoriter rejimlerin tipolojisinin başlıca üç ölçüte göre yapılabileceğini söylemektedir. Bunlardan biri parti sistemi (tek, hegemonyacı, ideolojik) esasın-

dadır. İkincisi ise askeri darbenin olup olmadığı ve şekli ile ilgilidir. Üçüncü bir tipoloji olanağı ise, ideolojik unsurlara göredir¹ (Linz 1984, s.144-147).

Linz, sonuçta, rejimlerdeki sınırlı plüralizm çerçevesinde siyasete katılanların türüne, bunların örgütleniş biçimine, katılma tipine ve düzeyine dayalı olarak bazı alt-tiplerin ayırt edilebileceğini belirtmektedir:

- Bürokratik-askeri otoriter rejimler;
- “Organik devletçilik” adını vereceğimiz kurumsallaşmış otoriter rejimler;
- Demokrasi-sonrası toplumlardaki mobilize edici otoriter rejimler;
- Bağımsızlık-sonrası mobilize edici otoriter rejimler;
- Ve nihayet totaliterizm-sonrası otoriter rejimler (Linz 1984, s.8).

Bu tipler açısından Türkiye, son yüzyıldaki görünümüyle, sınırlı (hegemonyacı) katılımcılıkla, modernleşmeci bir resmi ideoloji doğrultusunda askeri otoriteriyenizme, daha doğrusu bürokratik-askeri rejimlere yakın bulunmaktadır.

a) Akdenizin Güneyi ile Latin Amerika: Bürokratik-Askeri Otoriter Rejimler

Otoriter rejimlerin en sık rastlanan alt tipi, subaylarla bürokratların tek başlarına olmamakla birlikte üstünlük taşıdıkları bir koalisyonun hükümete hakim olduğu, belirli bir ideolojiye bağlanmaksızın diğer grupları yönetime kattığı veya dışarıda bıraktığı, bürokratik zihniyet sınırları içinde pragmatik biçimde hareket ettiği, tek bir parti kütlesi yaratmadığı veya böyle bir partinin hakim rol oynamasına izin vermediği rejimlerdir (Linz 1984, s.159).

Alfred Stepan (1971,1973) ordunun siyasete müdahalesi ve bununla birlikte otoriter rejimlerin kurulması olasılığının yüksek olduğu iki modeli; sivil-asker ilişkilerinde hakemlik örüntüsü ve yeni profesyonellik olarak betimlemektedir (Stepan 1971, s.64):

¹ İdeolojik unsurlara göre ise,

- 1.Daha başarılı olmuş Batı milletlerinki gibi bir anayasal demokrasinin önkoşullarını yaratmak amacıyla, temel modernleşme süreçlerini, özellikle laikleşmeyi ve eğitim reformlarını gerçekleştirdiklerini ileri süren otoriter rejimler. Türkiye ve Meksika....
- 2.Faşist veya yarı-faşist milliyetçi otoriter rejimler.
- 3.”Organik devletçilik” diye nitelendirebileceğimiz otoriter rejimler. Katolik korporatif...
- 4.İkinci dünya savaşının ertesinde yeni bağımsızlaşmış devletlerde doğan otoriter rejimler. Pakistan, Endonezya...
- 5.Afrika sosyalizmi...
- 6.Totalitarizm-sonrası komünist otoriter rejimler... (Linz 1984, s.146-147).

- Belli başlı bütün siyasal aktörler, orduyu kendi taraflarına çekmeye çalışırlar. Siyasallaşmış bir ordu, norm haline gelir.
- Ordu, ...belli ölçüde kurumsal birliğini sürdürmeye devam eder.
- Önemli siyasal aktörler, belirli şartlar altında, ordunun siyasal süreçte hakem rolü oynamasını, yürütme organının engellemesini veya devirmesini, yahut sistemin çöküşüne engel olmasını meşru karşılarlar; bu, özellikle, daha önceleri siyasal katılma dışında bırakılmış yeni grupların kütle mobilizasyonuna sahne olan ülkelerde söz konusu olur.
- Sivil elitlerin, siyasal türdeşlikten yoksun ordunun yürütme organının devirmesini onaylamaları, başarıya ulaşabilecek bir darbe koalisyonunun oluşmasını büyük ölçüde kolaylaştırır. Ordunun yürütmeyi devirmesi sivillerce meşru bir eylem olarak kabul edilmiyorsa, tersine, başarıya ulaşabilecek bir darbe koalisyonunun oluşumu güçleşir.
- Sivil elitlerle subaylar arasında, ordunun siyasal sürece müdahalesinin ve siyasal iktidarı geçici olarak kullanmasının meşru olduğu, fakat ordunun uzun bir dönem için siyasal sistemin yönetimini üstlenmesinin meşru olmadığı yolunda, kuvvetli bir inanç vardır.
- Değerlerdeki bu yaklaşık uyum, sivil ve askerlerin okullar ve yayınlar yoluyla sosyalleşmesinin sonucudur. Ordunun gelişme doktrini de parlamenter gruplarınkine hemen hemen uygundur. Subayların sosyal ve entellektüel açıdan sivillere karşı duydukları saygı, ordunun yönetime katılmasını ve sivil liderliğin devamını kolaylaştırır (Aktaran: Linz 1984, s.185).

Guillermo O'Donnell'in "theory of bureaucratic-authoritarianism" çalışmasında 1970'lerde Latin Amerika'nın gelişmiş ülkelerinde meydana gelen diktatörlükleri ele almakta, ancak diktatörlükten ne kişiye bağlı bir rejimi ne de totaliteryen rejimleri kastetmektedir. Bürokratik otoriteryenizm, ekonomik modernizasyonunun belirli bir aşamasında, ordunun muhafazakar (konzervatif) öğeleri ile "yüksek oranda oligopolleşmiş ve uluslararasılaşmış burjuvazi"nin işbirliğine dayanır. Tanımlar bir miktar farklılaşmakla beraber, ana öğeleri "kişisel olmayıp teknokratik ve bürokratik politika oluşturma yaklaşımı ile karakterize edilen bir tip otoriteryenizmdir" (Bermeo 1995).

Bermeo, bu kavramlaştırmayı, Avrupanın güneyindeki otoriteryen uygulamalar, özellikle de Yunan Diktatörlüğü için kullanır (Bermeo 1995). Bu tip diktatörlük, görece "yüksek modernleşmeye" sahip devletlerde meydana gelir ve organizatörler tipik olarak iki açık görev üstlenirler: İlki sosyal düzeni ve bunun için de ticari başarıyı sağlamaktadır. İkincisi ise ekonomik büyümenin yüksek uluslararasılaşmış kalıplarını oluşturmaktadır. Bu amaçlar için politik demokrasi kurumlarında liberal olmayan eğilimlere girerler ve "toplumsal kaynakların dağıtımındaki varolan eşitsizlikleri" daha da artırırlar (Bermeo 1995)

Poulantsaz (1981) ise, İspanya, Portekiz ve Yunanistan üzerine değerlendirmelerinde, "teknokratik-otoriter kurumsallaşma" terimini kullanmaktadır. Bu ülkeler diğer "az-gelişmişlerden" ilkel sermaye birikimi sağlamış olmaları ile ve emperyalist metropoller ABD ve AB'ye yakın bağımlılıkları ile ayrılır (Poulantsaz 1981, s.7):

...bağımlı ülke içindeki özgül güçler-dengesinin karşılığı olan somut rejim tarzının ülkedeki bağımlılığın aldığı yönün biçimlendirilmesinde kendine has bir rolü olduğu...

Hepsi de "burjuva diktatörlüğü"dür... Ortada *bağımlı bir devlet*... var. Ancak bu devletin aldığı somut görünüm, ister faşist veya askeri diktatörlük, ister demokratik cumhuriyet... bu toplumların iç etkenlerine bağlıdır... (Poulantsaz 1981, s.15-16).

Burjuvazinin zayıflığı ve siyasi-ideolojik eksiklikleri karşısında, dar (yani baskıcı) anlamıyla devlet aygıtlarının ve özellikle silahlı kuvvetlerin siyasi partilere koşut olarak özgül ve çok önemli bir ideolojik rol oynamaya devam etmeleri (Poulantsaz 1981, s.103) durumu, Türkiye'deki mevcut durum ile büyük bir benzerlik oluşturmaktadır.

Türkiye'de askeri rejimlerin bir tipolojisi bile bulunmaktadır (Aydemir 1976):

...27 Mayıs İhtilâli, şartları tamam olan bir ihtilâldi. Onun ardından, günümüze kadar gelen ihtilâl çaba, teşebbüs ve tasavvurları ise, ancak macera hevesleri niteliği taşır (s.25).

İhtilâl, bir rejimin sosyal yapısında derin, devamlı ve uzun süreler içinde gerçekleşebilecek değişiklikleri hedef almayan, sadece mevcut iktidarın tasfiyesiyle, Anayasa ve bazı temel kanunların değiştirilmesi ile yetinen Hareket'in adıdır...

İnkılâp, toplum yapısının, bütünü ile ve zaman içinde değişimini ifade eder... hem kadro değişir hem rejim... (s.100).

Müdahalede bir yapı değişikliği olmaz. Hatta bazen iktidar da değişmez. Parlamento devam eder. Müdahale sadece; gidişattan memnun olmayan müdahaleci güçlerin, gidişatta gerekli gördüklerini ifade ettikleri bazı davranış değişikliklerini dikte etmelerinden ibarettir. Bu müdahaleci güç ise, tabii Ordu olabilir... (s.101).

Darbe durumu, iktidara el koymak... (s.103).

Bu tasnife göre, Aydemir'in mantığı içinde, 27 Mayıs İhtilâl, 12 Mart ve 12 Eylül Darbe¹ ve 28 Şubat Müdahale² olarak değerlendirilebilir. Tabii, tamamı, Ordudan gelmiştir.

b) Balkanlar: Etnik Kollektivizm ve Dışlama³

Baskıcı sistemlerde, muhalefet hareketleri zayıf, bölünmüş ve örgütsüzdür. Polis kontrolleri ve korku hakimdir; geniş ölçekli gösteriler ve bağımsız sosyal aktivizm engellenmektedir. Sivil çoğulcu toplumu savunan elitler azdır ve bağımsız kiliseler sosyal aktivizmi pek fazla desteklememektedir. Özel ekonomik sektör; Arnavutluk, Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerde zaten oluşmamıştır. Güç çatışmaları, sistem-yanlıları ile liberaller arasında değil, komünist partideki dogmatiklerle reformcular arasındadır (Bugajski 1997).

Merkez Avrupa ülkelerindeki (Doğu Almanya, Çekoslovakya, Polanya, Macaristan) demokratik gelişmeler ise, alternatif entellektüellerin ve geçmiş parlamenter rejim tecrübelerinin bir ürünüdür. Orta sınıf başarılı girişimcilere sahiptirler ve pazar ekonomisini savunmaktadırlar. Otoriteryen güçler ile paternalizm⁴ ve nasyonalizm ise katılımcı sivil toplumun ve hukukun gelişimi için negatif eğilimlerdir (Özellikle de Yugoslavya'da) (Bugajski 1997).

İki büyük grup düşünce bulunmaktadır. Devletçi populizm ve etnik nasyonalizm. Politik bağlılık gösterenler devlet olanaklarından ve özelleştirmeden daha büyük pay almaktadırlar. Politik elitler kazançlı çıkmakta, formal demokrasi informal bir otoriteryenizm ile birlikte yer almaktadır. Balkanlarda politik, ideolojik ve örgütsel olarak muhalefet hareketleri parçalanmakta; entellektüel elitler yaşayamamaktadır. Savaş öncesinden beri gelen Liberaller, Hristiyan Demokratlar, Sosyal Demokratlar ve Köylü Partileri eksiktir (Bugajski 1997).

Balkan ülkeleri, bölgesel ve azınlıklar bazında tarihi yarışmayı manipule etmek üzere ülkenin "ulusal çıkarları" gibi etnik toplulukları harekete geçirici tutumlar içerisindedir. Etnik nasyonalizm bağlılık ve bağımsızlığın (kendi kaderini tayin hakkı) korunması açısından bazı olumlu yanlar içermekle birlikte bir grubun kültür, din, dil, tarih ve kimliğini üstün kılma anlamında negatif boyutlar i-

¹ Zaman zaman karşı-devrim (yani rejimin ana niteliğini bozan bir darbe) olarak değerlendirilmektedir.

² Sonucunda bir hükümet değişikliğini zorunlu kıldığı için "darbe" de denilebilir.

³ Exclisivism.

⁴ Bir hükümet ya da organın üyelerine, babacan davranması ya da babanın oğluna davrandığı gibi davranması.

çermektedir. Azınlıklar iktidardan dışlanmakta, ultranasyonalizm iki temel bazda işlemektedir: kolektivizm ve dışlama (exclusivism). Etnik kolektivizm bir toplumu yaşamsal çıkarlar etrafında birleştirirken dışlama (exclusivism) bu çıkarları yerli veya yabancı bir grubun tehdidine bağlamaktadır. Bu tür politikalar, diğer grupları dışlamaktadır (Bugajski 1997).

c) Yugoslavya: Nasyonal Otoriteryenizm ya da Yıkıcı Sosyalizm

Nasıl oldu da Hitler ve Naziler Almanya'da iktidarda kaldılar? Nasıl oluyor da Slobadan Miloseviç ve onun Sırp Sosyalist Partisi (SPS) Sırbistan'da iktidarda kalabiliyor? Gordy (1997), Miloseviç rejiminin başarısını, alternatiflerin yok edilmesine bağlıyor. Yanıt günlük yaşamdadır. Miloseviç basitçe halkın seçim olasılıklarını yok etmektedir. Bilgilenme yolları kapatılmakta, görüş açıklama şansı zayıflatılmakta ve sosyabilite (örgütlülük) düşük tutulmaktadır. Nüfusun kısmen yaşlı, az eğitilmiş ve kırsal kesimini mobilize etmekte, onlardan destek almaktadır.

Miloseviç rejimi, çelişkili pek çok terimle adlandırılmaktadır. Komünist, neo-komünist, nasyonalist, sosyalist, faşist ve "aile şirketi" (Vesna Pesic's memorablephrase). Kendisini modern Avrupa sosyalisti olarak tanımlayan Miloseviç, Avrupalılar tarafından nasyonalist olarak tanımlanmaktadır. Bir ideolojik istikrarsızlık söz konusudur. Hem neo-faşist Radikal Parti ile, hem de nasyonalizm karşıtı Birleşik Solla ittifaklar kurulabilmektedir. Eski komünistler ise "muhafazakarları" oluşturmaktadır. En iyisi yeni bir kategori, "**nasyonal otoriteryenizm**" terimi seçilmelidir (Gordy 1997).

Nasyonal otoriteryenizm, post-komünist dönemde hem eskiyi hem de yeniye içermektedir. Bazı dönüşümlerle birlikte eskiye ait öğeler de yaşamını sürdürmektedir. Eskiye ait ve yenide devam eden ana öğelerden biri ise otoriteryenizmdir. Tek parti rejimi ve bunlar tarafından kontrol edilen kitle iletişim araçları, güçlü polis teşkilatı ve diğer kurumların baskı altında tutulması, politik liderlerle sosyal kapitali yönetenler arasında sıkı dirsek temasları. Devlet merkezli basın ve polis gücü ile doğrudan kontrol ana işletim sistemini oluşturmaktadır. Ayrıca ekonomik ve sosyal kaynakların dağılımında güçlü politik etkiler söz konusudur. Lenard Cohen'in ifadesi ile, "yıkıcı sosyalizm" (devolutionary socialism) denebilir buna (Gordy 1997)

Kurumsal yetersizlikler ve ideolojik boşluklar nasyonalizm öne çıkarılarak kapatılmaya çalışılıyor. Nasyonalizm, mevcut rejim elitlerinin güçlerini sürdürebilmeleri açısından en iyi araç gibi gözüküyor. Yugoslavya örneğinde üç yol deniyor:

- Nasyonal otoriteryenizm, öncelikle rejimin ve savaşın sürdürümü yanında tavır alan medya tekeli ile işe başlıyor (gazete Politika, haftalık dergi NIN, devlet radyo televizyonu RTS gibi) ve muhalefete ait olanları engelliyor. Milliyetçi yayınlara destek oluyor ve bunlarla halkı mobilize ediyor.
- Popüler müzik de bir başka araç. Alternatif müzikler ortadan kaldırılarak halkın kendi yaşamları ve kültürel çevreleri üzerindeki kontrollerinin kaybolduğu hissi verilmektedir.
- Halkın kendisini izole ve güçsüz hissetmesi, durumun değiştirilebilirliğinin olanaksızlığına yönelik duyguları güçlendiriyor ve böylece örgütlülük zayıflatılıyor. Örneğin halkın üçte ikisine yakını gazete ve dergiler için hiçbir kaynak ayırmıyor. Böylece toplumsal ve kültürel katılım azalıyor ve mevcut rejim varlığını daha rahat sürdürebiliyor. Bütün bunların ana aracı, alternatiflerin yok edilmesidir.

Sırbistan’da kent-kırsal ayrımı çok önemli gözüküyor. Kırsal kesim, askeri propagandaya daha çabuk destek veriyor. Özellikle Güney kesimi. Yine eski kuşakların da mevcut rejime destekleri daha büyük. Çünkü bundan daha fazla fayda buluyorlar yeni kuşaklara göre.

d) Doğu Asya ve Afrika: Komüniteryenizm¹ ya da Patriotik Ulusçuluk

Sovyetlerin dağılmasından sonra demokratik gelişmelerin hızlandığı savı, pek gerçekçi gözükmemektedir. Pek çok modern Doğu Asya toplumunda sosyal barış, ekonomik gelişmeler ve politik istikrar bulunmamaktadır. Salt zenginliği ve komünal girişimi garanti etmektedir. Bireycilikten uzaktır, köksüz ve politik süreçlere yabancısıdır (Bell 1997).

Örneğin Singapur, Dahrendorf’un (1995) tanımı ile, “yumuşak” bir otoriteryen form geliştirmiştir. Kendi işleri ile uğraşanlar için bir sorun yoktur; ancak biri konuşma hakkını ya da farklı adayları desteklediğinde büyük bir tehdit başlar.

Singapur, Malezya’dan 1965’de ayrılmış Çinli, Malez ve Hint kimlikleri ile çeşitli etnik grupları adada barındırmaktadır. Bunlardan bir Singapur kimliği yaratılmaya, güvenlik ve refah korunmaya çalışılmaktadır (Bell 1997).

Yaşlı devlet adamı Lee Kuan Yew ve diğer Singapurlu politikacıların deyişiyle, komüniteryen geleneğin sürdürümü için demokratik özgürlüklerden uzaklaşılabilir. “Şüphe yok ki komüniteryen bir toplumda toplumsal çıkarlar bireyin çıkarlarının üstündedir ve bireyin bunlara uyarlanması, en iyisidir”;

¹ Komüniteryenizm, cemaatçilik olarak Türkçeleştirilebilir.

“Singapur batı tipi bir demokrasiye geçerse; ahlaki çöküntü, suçlar, uyuşturucu bağımlılıkları, boşanmalar, kimsesiz çocuklar ve fakirlik artacaktır. Singapur’un toplumcu geleneği batı tipi demokrasilerden daha iyidir” (Bell 1997). Singapur’da, politik güçte adalet arayışları ve bireysel özgürlüklerin korunması yerine, toplumsal ahlâk, topluluk değerlerinde özellikle vurgulanmaktadır (Bell 1997).

“Komüniteryen” terimi ile, toplumdaki bireylerin genellikle bireysel özgürlükler yerine, belirli tip topluluk formları ile ilgili değerler üzerinde oydaşma içinde olması kastedilmektedir. Birey, kendisine yaşama olanağı sağlayan toplumsal koşulları hazırlayan hükümeti ve onların politik yaklaşımlarını desteklemekle yükümlü görülmektedir. Burada tartışma konusu olan komüniteryenizmin sadece bir tipi ile ilgili: ulusal politik topluluk. Bu tip içinde demokrasi, ulusal oydaşmayı sağlamak ve korumakla yükümlü görülmektedir (Bell 1997).

Tocqueville tanımlamasıyla “iyi despotizm” (good despotizm), Singapur’da olanları anlatabilmektedir. Halkın bütün ilgisi, maddi çıkarlar üzerine kurulmaktadır ve hükümet de bundan yararlanmaktadır. Kazanma ve kariyer aşkı, her şeye rağmen zenginlik ve maddi konfor, bu iyi despotizmde kural haline gelmektedir (Bell 1997).

Amitai Etzioni’ye göre, bireyle üyesi olduğu toplum arasındaki ilişkilerin gerilimi esastır. Her iki gücü de (birey ve kamu) iyi dengelenirse, o toplum daha iyi işler (Bell 1995). Bu görüşte, bireysel özgürlük ile ortak yararlar sıfır toplamı oyun (a zero-sum game) şeklindedir. Daha fazla liberalleşme daha az kamusal yarar veya tersi söz konusudur. Böylece, Etzioni’nin çıkarımıyla, toplumsal oydaşma için, bugün ABD’de daha çok ortak yararlardan söz ediliyorken, Çin için daha çok bireysel özgürlük arayışı ön plana çıkmaktadır (Bell 1995).

Kısaca özetlenirse Çin ve Singapur’da bireysel özgürlükler eksiktir ve daha kötüsü bireysel özgürlüklerle toplumsal ideal ve yararlar arasında zorunlu bir çatışma öngörülmektedir. Çin’de bağımsız basın organlarına bile izin verilmekte, Singapur’da muhalefette yer almak oldukça büyük riskler içermektedir (Bell 1995).

Bireysel özgürlükler, ancak ortak iyiliğin bir aracı olursa kabul edilmektedir. “Bireyselcilik dili” (language of individualism) eksiktir ve “topluluk dili” (language of community) dinleyicilerine alternatifsiz bir şekilde seslenmektedir (Bell 1995).

e) Asya'nın Dört Aslanı ve Latin Amerika: Neo-Liberalizm ve Otoriteryenizm

Bazı araştırmacılar, rejim tipi ile ekonomik durum arasında düzenli bir ilişki bulunamadığı ileri sürülmektedir. Bu sava karşı Remmer şöyle bir açıklama getirmektedir:

- rejim performansını ölçmenin ve bunun altında yatan özgül politikanın saptanmasının zorluğu, ve
- bu rejimleri oluşturan özgül karakteristiklerden daha çok demokratik/otoriteryen dikotomisinin esas alınması durumu güçleştirmektedir (Neuhouser 1996).

Ancak yine de Latin Amerika ve Doğu Asya'daki ekonomik modernizasyon ile politik reform arasında bir ilişkiden söz edilebilmektedir. Neo-liberal ekonomi ilkelerini uygulayan Arjantin, Şili, Brezilya, Peru, Ekvator, Singapur ve Güney Kore gibi ülkelerde otoriteryen yönetimler hakim durumdadır. Çoğu otoriteryenizm altında "Yeni Endüstrileşmiş Ülkeler" sınıfına girmiştir. Örneğin Güney Kore'de, Şili'de, Singapur'da ekonomik gelişmenin karşılığı, çoğu zaman karşıt görüşlerin bastırılmasında kullanılmaktadır (Sohn 1989). Peru'da Fujimori ile Ordu arasında iki uzlaşma noktası vardır: Ekonomik alanda liberalizm, politik alanda otoriteryenizm (Obando 1995).

Kısmen otonom rejimlerin politikalarını daha iyi uygulayacakları varsayılmaktadır ve otoriteryen rejimler görece bu bağımsızlığa sahiptir çünkü hükümet içi ve dışı muhalefetin katılımını engellemektedir. Bu anlamda karar alma ve uygulama becerisi; özellikle de popülist olmayan politikaları yaşama geçirme güçleri daha yüksektir. Militar rejimlerin karar alma ve uygulamaya geçirmede daha şanslı oldukları söylenebilmesine karşın, yine de endüstriyel kapitalistlerin ve kentli işçilerin desteğini alamazlarsa bunun başarısı düşmektedir; çünkü demokratik rejimlere göre karar sürecine katılım ve mobilizasyon konusunda daha sınıktılıdırlar (Neuhouser 1996).

Latin Amerika ülkeleri içerisinde neo-liberal ekonomiyi ilk uygulayan 1973'teki Allende'ye karşı yapılan darbenin ardından Şili olmuştur ve Asya'nın Aslanları (Hong Kong, South Korea, Singapore, and Taiwan) ile karşılaştırılabilir başarılar elde etmiştir. Bu, politik serbestleşme ve demokrasiye geçiş için de bir yol açmıştır¹ (Richards 1997). Çok partili seçimler, ekonomik ve politik değişme için artan baskının bir sonucudur. Oppenheim, böyle bir gelişmenin demokratikleşmeye geçişi kolaylaştıracağına inanmaktadır.

¹ Gerçekten demokrasiye geçişi kolaylaştırmış mıdır?

1.2.2.5. Totaliter Diktatörlük

B. Moore'a (1992, s.337) göre, sosyal devrimler yaşanmadan endüstrileşmeye geçilmesi, demokrasinin yerleşmesi için, büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Japonya ve Almanya'da, devrimci halk ayaklanmaları olmadan kapitalizm hem tarım, hem de endüstri kesimine yerleşmiş ve onları endüstri ülkelerine dönüştürmüştür. Böylece faşizm, kapitalist endüstrileşmenin gelişmesinin, tepeden inme bir tutucu devrim çerçevesinde en ileri noktasına ulaşan Almanya'da sahip olmuştur (Moore 1992, s.348).

Ayrıca, faşizmin demokrasi olmadan, bazen daha tantanalı biçimde "kitlelerin tarih sahnesine çıkışı" denen olay gerçekleşmeden gündeme gelmesi de olanaksızdır. Faşizm, gericiliği ve tutuculuğu halk arasında yayma ve plebleştirme (aşağı tabakalara mal etme) yolunda bir girişimdi; böylece faşizm yolunu tutturan tutuculuğun bazı yönlerini, özgürlük ile olan güçlü bağı yitirmesi kaçınılmazdı (Moore 1992, s.347). Kısaca halkın tutucu bir mobilizasyonu, tutucu bir şekilde sahnede yer alması gerekiyordu.

Friedrich&Brzezinski de (1964), geçmişin otokratik rejimlerinin günümüzün otokratik diktatörlükleri kadar korkunç olmadığını belirterek; totaliter diktatörlüğü (çoğu zaman "kapitalizm" denilen) modern endüstri toplumunun belirli özelliklerinin mantıki uzatılması olarak ele almanın, en doğru yol olacağını söylemektedirler. Totaliter diktatörlük, ne bir tiranlık ne de bir despotizmdir; tarihsel olarak sui generistir¹ (Friedrich&Brzezinski 1964, s.7-9).

Friedrich&Brzezinski'ye göre, faşist ve komünist diktatörlükler temelde aynıdır; biri dünya proleter ihtilaline ulaşmak istemekte, diğeri ise, belli bir ulusun ya da topluluğun dünya egemenliğini amaçlamaktadır (Friedrich&Brzezinski 1964, s.9,11)²:

¹ "Friedrich ...Totalitarizmin bir diğer özelliğinin de iktidarda kalabilmek için ileri teknolojinin bütün inceliklerini denetim ve güdümlenme amacıyla kullanması olduğunu ileri sürüyordu. Bu yüzden... totalitarizmi antik teokrasiler geleneğindeki "batı despotizmi"nin bir biçimi sayan pek çok kişinin tersine... totalitarizmin modernliğini ve ...Batılı liberal demokrasilerle yakınlığını vurgulamaya ağırlık veriyordu. Teknolojinin, rafine toplumsal denetim yöntemleri geliştirmenin bir kaynağı olarak giderek öne çıkması ve tek tek bireylerin sürü benzeri bir "kitle"nin içinde erimesi eğilimi, ...totaliter toplumların "içinde bulunduğumuz teknolojik durumun yapısal içerimlerinin mantıksal uzantıları" olduğu tezi ... Totalitarizm ne bir ucubeydi. Ne de korkunç ve öngörülemez bir aykırılık. Totalitarizmin modern demokrasilerle kan bağı vardı, üstelik bu çok uzak bir bağ da değildi" (Torney 1992, s.26-27).

² Sovyetler, özellikle tek-lider prensibinin pek çok başka organca denetlendiği bir sisteme sahiptir; ancak parti bu anlamda daha güçlü bir konumdadır (Duverger , s.88-107). Totalitarizm kavramına ısrarla sol ideolojilerin ve sosyalist rejimlerin de dahil edilmeye çalışılması, soğuk

- (1) Tek ideolojiden meydana gelmiş totaliter diktatörlüğün birbiriyle ilgili niteliklerinin modeli ya da “syndrome”,
- (2) bir adam tarafından yönetilen tipik tek parti,
- (3) yıldırıcı bir polis,
- (4) haberleşme tekeli,
- (5) silah tekeli,
- (6) ve merkezden yönetilen ekonomi” (Friedrich&Brzezinski 1964, s.13).

Friedrich 1960’ların sonunda sendromu üç “genel özelliğe”; yani “totalist bir ideoloji”, “gizli polis gücü desteğindeki bir parti” ve “kitlesel sanayi toplumlarında kişilerin birbiriyle karşılaşmasının üç temel biçimi olan iletişim, silah ve ekonomi üzerindeki tekelleşme”e indirgemişti (Tormey, 1992, s.29).

Totaliteryen sistemlerin gerek demokrasilerden gerekse diğer otoriteryen sistemlerden ayrıldığı noktalardan biri, plüralizmin ve mobilizasyonun derecesi ile ilgilidir. Monist, fakat monolitik olmayan bir iktidar merkezi mevcuttur; eğer kurumlar ve gruplar arasında bir plüralizm varsa, bu meşruluğunu o merkezden alır ve büyük ölçüde onun hakemliği altında işler. Totaliter sistemlerin plüralizmi, sosyal plüralizm değil, yönetici siyasal elitin kendi içinde var olan siyasal plüralizmdir. Örneğin SA ile SS, DAF (İşçi Örgütü) ile parti... arasındaki çatışmalar, Nazi elitinin kendi içindeki ve onun örgütleri arasındaki çatışmalardır (Linz 1984, s.23).

Tekelci, özerk ve fikren az çok geliştirilmiş bir ideolojiye bağlı şekilde, vatandaşların, siyasal görevlere ve kolektif sosyal görevlere katılmaları ve bu amaçla aktif bir mobilizasyon içinde olmaları özendirilir, talep edilir ve ödüllendirilir; tek-parti ve çok sayıdaki tekelci ikincil grup bu katılmanın kanallarını oluşturur¹. Bir çok otoriter rejimin ayırıcı özelliği olan pasif itaat ve ilgisizlik, “yöresellik” ve “uyruklu” rollerine sığınmak, yöneticilerin arzu edilmez gördükleri şeylerdir. Hatta bu özellik, totaliter bir toplumu, demokrasilerin çoğunun idealine hatta gerçekliğine yaklaştırır. Oysa demokrasideki katılmadan farklı olarak, totaliter rejimlerde, her hayat alanı ve her amaç için sadece tek kanaldan katılma mümkündür; katılmanın nihai amacı ve yönü tek bir merkez tarafından belirlenir (Linz 1984, s.25).

savaş yıllarının geliştirdiği bir araçtır (Tormey 1992; Mısır 1999). Oesterreich (1993) ve Altemeyer (1996), bunun çok gerçekçi olmadığını belirtmektedir

¹ “...Bu rejimlerin dinamizmi, yoğun bir ideolojik safhadan... daha kişiselleşmiş bir liderliğe ve oligarşik kontrole doğru bir gidişi içerir. İkinci safhada, aksinin iddia edilmesine rağmen, ideolojiye karşı daha araçsal bir tutum takınılması olasıdır...” (Linz 1984, s.80-81).

Totaliter sistemleri, demokratik olmayan diğer sistemlerden ayıran özelliklerden biri de, askeri otoritenin bağımlılığıdır. Bugüne kadar hiçbir totaliter sistem, silahlı kuvvetlerin müdahalesiyle devrilmiş veya köklü bir şekilde değişime uğramış değildir; olsa olsa kriz anlarında şu veya bu hizip ordunun desteğiyle kendi iktidarını güçlendirebilmiştir (Linz 1984, s.23).

Totaliteryenizm ile ilgili ana tartışma noktalarından biri, onun gerçekte ne kadar “total” olduğu ile ilgilidir. Tormey’e göre, Hitler ve Stalin gibi liderlerin atomlaşmış ve bundan dolayı sınırsız derecede manipüle edilebilen halk kitleleri üzerinde mutlak iktidara sahip oldukları yolundaki sav, eldeki kanıtların doğrulamadığı bir savdır. Örneğin William Allen, Nazi sisteminin doğasını sergilemenin bir aracı olarak bu modelin ne ölçüde inandırıcı olduğu üzerinde düşünürken, Hitler’in kendi ulusundan insanların yaşamları üzerinde elde edebileceği gücün boyutunun abartıldığını ileri sürer. “Naziler Üçüncü Reich içinde insan yaşamının bütün yönlerini denetlemeye çalıştılar, ancak çabaları sonuçsuz kaldı. Başarabildikleri şeyleri de, ‘totaliter’ bir sistem sayesinde değil, büyük oranda terörist taktiklere başvurarak, edindikleri siyasal meşruiyet ve sık sık verdikleri oportünistçe ödünler sayesinde başarabildiler. Başka konulardaki gibi bu konudaki Nazi iddiaları da baştan sona uydurmaydı” (Tormey 1992, s.11).

Kolakowski’nin (1984, s.133) belirttiği gibi, “totaliter rejimlerden söz ettiğimiz zaman, aklımızda, mükemmelliğe erişmiş sistemler değil, daha çok, mükemmelliğe erişmek, bütün insani iletişim kanallarını yutmak ve kendiliğinden ortaya çıkan bütün toplumsal yaşam biçimlerinin kökünü kurutmak için sonu gelmez bir çabaya girişen sistemler vardır” (Tormey 1992, s.15).

Hatta Cranston’a göre, “Baskının ağırlığı... totaliter bir sistemde bir başarısızlık ölçüsüdür: Ancak bütün insanlar zaten sahip oldukları şeyleri *ister* hale getirdiği zamandır ki... totaliter ve despotik rejimler arasındaki farklılık tam anlamıyla ortaya çıkar. Başka bir deyişle, *en* totaliter sistem, rejimin bireyin ruhuna tamamen nüfuz ettiği sistemdir” (Tormey 1992, s.17).

1.3. DEMOKRASİ VE OTOKRASİNİN NEDENLERİ ÜZERİNE BAZI AÇIKLAYICI PARADİGMALAR

Otoriteryenizmi açıklamaya yönelik çalışma ve bakışların, iki büyük gelenek altında biçimlendiği söyleyebiliriz. Birincisi, marksist ve neo-marksist gelenekten etkilenen ve sosyo-ekonomik nedenlere öncelik veren yaklaşımlar; ikincisi de yine marksist gelenekten etkilenmiş olmakla birlikte, somut koşulların bireyle bağının araştırılmasına öncelik tanıyan Frankfurt-Eleştirel Okulu başta olmak üzere sosyal-psikolojik yaklaşımlar. Biri yapı yönelimli, diğeri ise aktör-yönelimli tartışmaları öne çıkarmaktadır.

1.3.1 SOSYO-EKONOMİK BELİRLEYİCİLER

Ekonomik sistemdeki kökten değişmelerle siyasal sistemdeki kökten değişmeler, aynı yerlerde ve aynı zamanlarda yer almıştır. Bunlar koşutluk içinde gitmektedir. Ancak biri “siyasal” öbürü “ekonomik” devrimin iki aynı devrim mi, yoksa aynı devrimin iki ayrı yönü mü olduğu sorulabilir (Lipson 1984, s.172). Marksist okul için, bu soru, mekanik bir şekilde bir “ekonomizme” indirgenmese bile, ekonomik devrimlerin önceliği şeklinde yanıtlanacaktır.

1.3.1.1. Köylülük ve Endüstrileşme: Devrim, Demokrasi ve Faşizm

Tarihsel yaklaşım başarılı demokrasilerin ancak bir devrimle başladığını ve evrimsel bir gelişme gösterdiğini saptamaktadır (Lipson 1984, s.492). Demokrasi ve demokrasi-dışı rejimlerin devrimle ilişkilerini, çok detaylı bir şekilde Moore¹ çalışmıştır. Moore, bütün bir araştırma boyunca İngiltere, ABD ve Fransa’daki liberal-demokratik toplumsal düzenler ile Almanya, Japonya ve İtalya’daki faşist; Çin ve Rusya’daki sosyalist düzenlere geçişte başlangıç koşullarının neler olduğu konusuna odaklanmıştır:

Tarım toplumları arasında, daha sonra bazılarında demokrasinin kurulmasını kolaylaştıran, bazılarının da ise güçleştiren ya da tamamıyla olanaksızlaştıran, başlangıç noktalarında, yapısal farklılıklar var mıdır? (Moore 1992, s.322).

Moore’un (1966) “Diktatörlük ve Demokrasinin Sosyal Kökeni”² adlı çalışmasında modernliğe giden alternatif üç yol dile getirilmektedir:

- Birinci yol, kapitalizmle Batı demokrasisinin birleşimine yol açmış olan büyük devrimler ve iç savaşlar yoludur. İngiltere’de Püriten Devrim, Fransa’da Fransız Devrimi ve ABD’de Amerikan İç Savaşı ile demokrasi yönünde geçiş için olanaklar bulmuştur. Üçüncü gruptaki komünist devrimler ise kökeninde köylülerin yer aldığı ancak kapitalist süreci tamamlayamamış toplumlara özgü devrimler şeklindedir (Moore 1992, s.321).

¹ Moore, Barrington Jr.’nin 1966’da ilk basımı yapılan *Social Origins of Dictatorship and Democracy (Lord and Peasant in the Making of the Modern World)* adlı bu çalışması Türkiye’deki Demokrasinin gelişim koşulları açısından da önemli ipuçları sağlamaktadır. (Türkçede Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel’in çevirisiyle; 1992. Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri. Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü. Ankara: Verso).

² Social Origin of Dictatorship and Democracy –Lord and Peasant in the Making of the Modern World.

- İkinci yol da kapitalist olmakla birlikte, burjuvazinin zayıflığı nedeniyle, Almanya ve Japonya’da, toplumsal reformlar tepeden inme devrimle gerçekleştirilmeye çalışılmış ve sonuç faşizm olmuştur. Bu toplumlar, devrimci güdüden yoksun bulunmaktadır.
- Üçüncü yol ise, kökeninde köylülerin yer aldığı, kapitalist süreci tamamlayamamış toplumlara özgü komünist devrimler şeklindedir. Büyük tarımsal bürokrasilerin, önce ticari sonra endüstriyel atılımları engellediği, bu atılımların Almanya ve Japonya’dan bile geri kaldığı Rusya ve Çin gibi ülkelerde, köylü kütlesine dayalı devrimler öne çıkmaktadır (Moore 1992, s.321).

Moore, köylülerle toprak beylerinin ekonomik ve siyasi pozisyonlarının demokratik geçişte önemli rol oynadığını vurgulamaktadır. Feodal vassallık ilişkilerinde, özgür kişilerle özgürce girişilen karşılıklı yükümlülük şeklindeki “sözleşme” kavramı, Batının özgür toplumlarında, geçişte önemli bir miras oluşturmaktadır¹ ancak “bir burjuva devriminin olmadığı koşullarda, soyluluk özgürlüğünü kazanmaya kalkarsa... Batı türünde bir demokrasiye son derece elverişsiz bir sonucun doğacağı...” görülmüştür (Moore 1992, s.324). Rusya ve Çin’de toprak sahibi sınıflar ticari tarıma geçişte isteksiz davranmışlar, Almanya ve Japonya’da ise ticari tarımcılığa geçiş için işgücünü toprakta zorla tutmaya kalkmışlardır².

Moore, üç büyük değişkeni esas almaktadır:

- toprak sahibi yukarı sınıfların monarşiyle ilişkileri,
- pazar için üretimin gereklerine gösterdikleri tepki...
- yukarı sınıfların kentliler ile, onların kabaca “burjuvazi” diyebileceğimiz yukarı tabakasıyla olan ilişkileridir (Moore 1992, s.328).

Moore (1992, s.330), ticaretle ve endüstriyle uğraşan çevrelerle eski toprak sahibi sınıflar arasında derin bir karşıtlık ile toprak sahibi sınıfların sağlam ekonomik temellere dayanıyor olmaları (bu iki sınıfın rekabeti ikisini de halk desteği

¹ “Batı feodalizminin, onu demokratik olanaklardan yana işlemesi bakımından ötekilerden ayrıran bazı kurumlara sahip olduğu savı.... Otto Hintze göre, bazı kişi ve grupların yöneticinin erki dışında kalmış olmaları ve adil olmayan yetkeye direnme hakkı ile feodal vassallık ilişkilerinden kaynaklanan özgür kişilerce özgürce girişilen bir karşılıklı yükümlülük olarak anlaşılan “sözleşme” kavramı, Avrupa ortaçağ toplumundan çağdaş Batının özgür toplum anlayışına geçen yaşamsal önemde bir miras oluşturur” (Moore 1992, s.323).

² ...Toprak sahibi yukarı sınıflar arasında ticarete yönelme itileri zayıf olduğu durumlarda... komünist diktatörlüğe varacak bir köylü devrimi için gerekli birikimin oluşmasıdır. İkinci olasılık, toprak sahibi yukarı sınıfın, işgücünü toprakta tutmak ve böylece ticarete yönelik tarıma geçebilmek için, çok çeşitli siyasal ve toplumsal kaldıraçları kullanması olabilir. Azımsanamayacak bir endüstri gelişmesiyle biraraya geldikçe, bu yol olasılıkla, faşizm olarak tanıdığımız sonuca varacaktır (Moore 1992, s.326).

arayışına iter ve reformlara muhalefet etme güçlerini engeller) ve toprak sahibi sınıfların bazı aristokratik bakış açılarını ticaretle ve endüstriyle uğraşan sınıflara geçirebilecek güçte olmaları gibi koşulların demokrasiye geçişte önemli olduğunu belirtmektedir. Demokrasi için en iyi önkoşulun ise, köylülüğün tamamıyla tasfiyesinden geçtiğini söylemektedir:

Köylülerle kentteki ve kırdaki yukarı sınıfların çıkarlarının işçilere karşı çakıştığı yerlerde, demokrasiye elverişli olmayan bir sonucun doğması olasılığı yüksektir.

Köylülüğün bir başka toplumsal formasyona (sınıfa) dönüşerek köylü sorununun ortadan kalkması, demokrasi için genellikle en iyi çözüm olacaktır' ... (Moore 1992, s.329).

Türkiye açısından olaya bakıldığında, adı geçen üç koşulun da eksik kaldığı görülmektedir. Ne endüstri-toprak beyi karşıtlığı, ne de köklü bir toprak sahibi ya da onlara ait aristokratik değerler söz konusudur. Türkiye'de, gelişmemiş-bağımlı bir burjuvazi ve kökleri belirsiz bir toprak sahibi-topraklı köylü (kesinlikle toprak aristokrasisi değil) sınıfı, yükselen işçi ve memurlara karşı bir cephe oluşturarak hem aydınlanma hem de siyasal reformlar açısından bir engel oluşturmaktadır. Böyle bir durumda, Moore'un (1992)

toprak beylerinin yan gelip yattıkları yerden rantlarını toplamak için devletin baskı aygıtını kullanma olanağını buldukları yerlerde, daha az baskıcı yollara geçmeyi özendirici etmenlerin bulunmayacağı açıktır

şeklindeki tespiti, maalesef, devlet eliyle yaratılmaya çalışılan Türkiye burjuvazisi için de geçerlidir.

Moore, İngiltere ile ilgili değerlendirmelerinde, demokratik devrimin ilk koşulu olarak

- gereğinden çok güçlü bir krallık ile gereğinden fazla bağımsız bir aristokrasinin bulunmadığı bir dengenin kurulması...,
- ticarete yönelik tarımın uygun bir biçimde yönelmesi...,
- toprak sahibi aristokrasinin zayıflaması ve köylülere ve işçilere karşı bir aristokrasi-burjuvazi koalisyonunun önlenmesi ile
- geçmişle devrimci bir kopuşun

¹ "İngiliz deneyimi... tarımdan kurtulmanın, tarımı denetim altına almanın başarılı bir demokrasinin önkoşullarından biri olduğunu gösteriyor. Toprak sahibi yukarı sınıfın siyasal hegemonyasının kırılması ve biçiminin değiştirilmesi gerekti. Köylünün de kendisi ve efendisi için üretmek yerine, pazar için üretimde bulunan bir çiftçiye dönüştürülmesi gerekti. İngiltere'de toprak sahibi yukarı sınıflar ya burjuva devrimine yardım ettiler ya da devrim onları yıkıp yok etti" (Moore 1992, s.333).

gerekliliği üzerinde durmaktadır (Moore 1992, s.334)¹.

Türkiye deneyiminde, geçmişle devrimci bir kopuşu yaratabilme açısından, belki Cumhuriyet dönemine geçiş esas alınabilir gibi bir varsayım akla gelmektedir; ancak, savaş sonrası daha güçsüz bir devlete geçilmediği gibi, köylülerle bir çelişki oluşmamış, burjuvazi güdük kalmış ve işçi-memur sınıfı da hiçbir şekilde sistem içinde yerini bulamamıştır. Dolayısıyla, yukarıda sayılan başlangıçlar, demokratik bir devrim açısından yetersiz kalmıştır.

Ayrıca kırsal toplumsal koşullar ve kapitalist dönüşümün aldığı toplumsal biçime dikkat etmek gerekmektedir. Japonya ve Almanya'da devrimci halk ayaklanmaları olmadan kapitalizmin hem tarım, hem de endüstri kesimine yerleşmiş ve onları endüstri ülkelerine dönüştürmüş olması, faşizme giden yolu açmıştır (Moore 1992, s.337). Türkiye'de özellikle Demokrat Parti dönemi bu açıdan yeniden irdelenmelidir.

Moore, ilginç bir nokta olarak **iyi bir liderliğin rolü** üzerinde de durmaktadır². İtalya'da Cavour, Almanya'da Stein, Hardenberg ve hepsinden unlüsü Bismarck, Japonya'da Meici dönemi devlet adamları gibi, parlak ve güzide bir önderler grubunun hepsi, monarşiyi reform, çağdaşlaşma ve ulusal bütünleşmeyi sağlama amaçları için kullanmak isteyen ve kullanabilen, tümü de aristokrat olmakla beraber, eski düzenin dışında kalmış kimselerdi. Aristokratik geçmişleri, komuta etme alışkanlıklarını ve politika yeteneklerini desteklemekteydi. Ulusal bir eğitim sistemi, ulusal bütünleşmeyi bozan dinin yerine yeni bir soyutlama olan "devlete" bağlılığın koyulması gerekiyordu. Tutucu rejimlerin en başarılıları, yalnızca eski düzeni yıkmakla değil, yerine yeni bir düzen kurmakla da önemli bir işi gerçekleştirdiler. Devlet endüstrisinin kurulmasına ve kaynakları bir araya getirip endüstri kuruluşlarının yaratılmasına yönlendirilerek bir ilksel kapitalist birikim makinesi gibi çalıştı. Koruyucu gümrük politikaları uygulandı. İç gerginlikleri salt bir dış düşman tanımlaması ile değil, aynı zamanda toprak sahibi ve burjuvazinin aldığı "parsalar"la sağlamaştırdı. Bu gelişen refahtan endüstri işçileri de kazançlar sağladı (Moore 1992, s.342).

Böyle tutucu rejimlerin kısa vadede üstünlükleri vardır; hem ekonomik gelişmeyi destekleyip hem de denetleyebilir. Ancak toplumsal yapılarını değiştirmeksizin çağdaşlaşmak gibi özünde çözümsüz bir yoldur bu. Bu

¹ Gerçek bir devrim yapılmaksızın adım adım ilerlemenin bedeli faşizme varmıştır (gradualizm-adım adım ilerleme)... (Moore 1992, s.392). Güçlü yerleşik çıkarlar, daha az baskıcı bir dünyaya ulaşmak için yapılması gereken değişikliklere karşı çıktıkları sürece, özgür bir toplum yaratma vaatlerinin hiçbiri, şu ya da bu oranda devrimci zorlamaya başvurma gereğinden vazgeçemez... (Moore 1992, s.394).

² M. Kemal ve İnönü, belki Abdülhamit ile Ecevit de dahil, güzide liderliklerin Türkiye'deki rolü ile ilgili bir karşılaştırma yapılabilir.

açmazdan kurtulmanın tek yolu, yukarı sınıfları birleştiren militarizmdi. Militarizm uluslararası gerginliği artırdı, bu da endüstrinin gelişmesini daha bir zorunlu kıldı. Sonunda bu sistemler çöktü ancak bu çöküş geciciliği, halka “faşizm” biçiminde yaymayı denemeden önce gerçekleşmeyecekti (Moore 1992, s.343).

Ayrıca Moore “Endüstri ve ticaretin gelişmesi ile birlikte köylünün durumu gerilemiş, bu da devrimci patlamalar için uygun koşullar yaratmıştır” (s.353); “Köylü arsitokratların kentlere taşınması, devrimleri kolaylaştırmıştır” (s.354); “Topraksız emekçilerin sayı ve oranının artması, devrimci bir güç oluşturmuştur” (s.354) ve bunlar doğrulanmayınca “dinin rolü”... (s.355) gibi varsayımlarda, köylünün etkisininin abartıldığını iddia etmektedir. Herhangi bir endüstri öncesi ayaklanması, büyük ölçüde onu kıskırtmış olan yukarı sınıfların yaptıklarına bakılmaksızın kavranamaz (Moore 1992, s.356).

Kısaca, Moore için, köylülerin farklı toplumsal örgütlenme biçimlerine sahip olmalarıyla, çağdaşlaşma sürecinin zamanının ve niteliğinin, köylülüğün çağdaşlaşmaya alacağı tepkinin devrimci mi yoksa edilgin mi bir biçim alacağını belirlemede önemli bir etkisi vardır¹ (Moore 1992, s.364). Siyasal anlamda üç nokta önemlidir:

- Köylü ile üstbey arasındaki ilişkinin niteliği²,
- Köylülük içindeki mülkiyet farklılıkları ve sınıf bölünmeleri³,
- Topluluğun gösterdiği dayanışma ya da birliğin bütünlüğün derecesi⁴... (Moore 1992, s.365).

Özetle köylü ayaklanmalarının en önemli nedenleri, tarımda yukarı sınıfların önderliği altında bir ticaret devriminin gerçekleşmemesi ve geleneksel toplumsal

¹ Çağdaşlaşma ile ilgili olarak, yukarı sınıfların ticari tarıma geçmeyi başarıp başaramamaları, doğan siyasal sonuç üzerinde çok büyük bir etki yapmakta; toprak sahibi aristokrasinin güçlü bir ticari eğilim gösteremedikleri yerlerde, köylü ayaklanması olasılığı artmaktadır (Moore 1992, s.358).

² Köylü ile üstbey arasındaki ilişkiden doğan bağların güçlü olduğu yerlerde köylü ayaklanmalarına yönelik eğilimin güçlü olmadığını destekleyen pek çok kanıt vardır. Çin ve Rusya’da bu bağlar zayıftı. Japonya’da bu bağ son derece güçlüydü. Hindistan’da ise din adamları aracılığıyla otorite ile güçlü bir bağlantı vardı (Moore 1992, s.365). Tutucu dayanışma, Japonya’da olduğu gibi, sıkıntı içinde olanları ve sıkıntıya düşebilecekleri egemen toplumsal yapıya bağlamakla başlar. Rusya’daki hakça dağıtım yerine, barışçı bir işbirliğine... (Moore 1992, s.371).

³ Bütünlüğünü korumak ve tabandaki köylüden artıyı çekebilmek için, yaygın yaptırımlar bulunan ve pek çok bölüme ayrılmış bir toplumda, doğacak yeni bir muhalefet ancak yeni bir bölüme oluşturmakta; bu devrimci bir güce dönüşmemektedir... (Moore 1992, s.357).

⁴ Bir başka nokta ise, köyde kooperatif işbirliğinin bulunmaması, “hiçbir ahlak tanımayan ailecilik” (amoral familism) her tür etkili siyasal mücadaleyi engeller... (Moore 1992, s.371)

kurumların varlığını sürdürmesi ile köylünün egemen sınıfla bağlarının sürmesidir (Moore 1992, s.372).

Ancak Moore'un değerlendirmelerine ilişkin, bir kez daha vurgulanması gereken bir nokta varsa, o da, köylü devrimlerinin demokratik kapitalizm biçiminde olma olasılığının çok zayıf (Moore 1992, s.375) olduğuna dair görüşleridir.

1.3.1.2. Tekelci Kapitalizm (Emperyalizm) ve Faşizm

Yukarıdaki bölümlerde de görüldüğü gibi, hemen herkes (gerek Moore, gerek Friedrich&Brezinski, gerekse Linz) totaliter rejimlerin "modern" bir olgu olduğunda hemfikirdir. Ancak bu tartışmalarda marksistler daha çok, eşitlik üzerinde durmaktadırlar. Demokratik burjuvazi aşamasında, eşitsizlikler giderilemediği, hatta daha da artırıldığı için, çoğulculuk prensibinin işleyebilmesi; dolaşısıyla tam demokrasinin sağlanabilmesi olanaksızdır. Lenin'e göre (1992, s.95) demokrasi, komünizme giden yolda yalnızca aşamalardan biridir:

Demokrasi, bir devlet biçimidir, devletin çeşitlerinden biridir. Bunun sonucu olarak, her devlet gibi, bir yandan kişilere karşı zorun, örgütlenmiş, sistemli olarak kullanımını temsil eder... Gerçekten herkes devlet yönetiminde yer alsa kapitalizm yerinde kalmaz (Lenin 1992, s.95-96).

Poulantzas'a (1980, s.9) göre faşist devlet, "kapitalizmin emperyalist aşamasına" rastlayan "kapitalist Devlet'in öbür biçimleri ile asla karıştırılmaması gereken özgül bir olağanüstü devlet biçimidir" (Poulantzas 1980, s.13).

Kapitalist sürecin bütününün evresi olarak ele alınan emperyalizm, gerçekte, tekelci sermaye yoğunlaşması, banka sermayesi ve sanayi sermayesinin mali sermaye içinde birleşip kaynaşması, sermaye ihracı, yalnızca "iktisadi" nedenlerle sömürgeler aranması v.b. gibi yalnız iktisadi alanda ortaya çıkan değişmelerle sınırlanmaz. Aslında bu "iktisadi" veriler, kapitalist sistemin bütününün tekrar düzenlenmesinin ve bunun sonucunda, ideoloji ve siyasanın derin değişmelerini belirler.

Bu değişmeler, hem her ulusal toplumsal formasyonu ve hem de uluslararası planda toplumsal ilişkileri, bundan başka, bu iki kesim arasındaki, ve özellikle emperyalizmi niteleyen özel ilişkileri aynı zamanda etkiler (Poulantzas 1980, s.15).

Almanya ve İtalya'da faşizm durumunda, Devlet'in belirleyici işlevi, yalnızca emperyalist aşamadaki yeni işlevi ile değil, fakat aynı zamanda bu iki ülkenin tekelci kapitalizmin egemenliğine geçişlerinde yüklendiği temel işlevi ile de ilgilidir (Poulantzas 1980, s.17). Egemen sınıflar, "iktisadi-toplumsal egemenliklerini" koruyabilmek için "siyasal egemenliklerini" bir "kurtarıcı-usta" lehine feda

etmişlerdir. Thalheimer faşizmi, Bonapartçılığın¹ özel bir biçimi olarak görüyordu yani burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki dengenin aldığı bir yapı süreci belirlemekteydi. Almanya örneğinde, burjuvazi ile işçi sınıfının dışında, Bismarkizmle² anlatılan, toprak soylularıyla da bir denge tutturulması arayışı söz konusuydu (Poulantzas 1980, s.60).

Gramsci'nin ayırımında olduğu gibi, bir "katastrofik denge" söz konusudur. Burjuvazi sınıfı daha önceden kaybetmiş, işçi sınıfı ise, daha bir ülkeyi yönetme yeteneğine erememiştir. Bu aşamada, Fransız Bonapartizmi türü yönetimler devreye girmektedir. İtalya örneğinde, devletin egemen sınıflara karşı, çok daha özel görelî özerkliği olan Sezarizm ön plandadır (Poulantzas 1980, s.61).

Poulantzas'ın (1980, s.61) diliyle, "faşizm durumunda, aslında, burjuvazi ana çelişkinin ana görünümü olarak kalmıştır". Hem burjuvazi, hem de işçi sınıfı kalkış aşamasında ama yeterince gelişkin de değildir.

Organski de (1968, s.32) benzer bir açıklamada bulunmakta, ancak Poulantzas'dan farklı olarak, faşizmin bir burjuvazi hareketine indirgenmesine karşı çıkmaktadır. O'na göre, siyasal-ekonomik gelişme dört evreden oluşur: 1. İlkel birlikler, 2. Endüstrileşme, 3. Ulusal refah, 4. Bolluk ve zenginlik evresi. Kuruluş ve bolluk evresinde faşist eğilimler görülmez. Esas endüstrileşme ve burjuvazinin oluşumunu anlatan ikinci (İtalya) ve halk-devlet ilişkisinin biçimlenmeye başladığı üçüncü evrede (Almanya) faşist gelişmelere rastlanır. Faşizm, ona göre, bir burjuvazi hareketi olmadığı gibi, ekonominin belirli bir kalkış (take-off) evresinde görülen bir olgudur (Felice 1977, s.99-100; Aktaran: Tormuş 20-22).

1.3.1.3. Kitle Toplumu ve Totaliteryenizm ya da Devletin İdeolojik Aygıtı

Otokratik sistemlerle demokrasiler arasındaki en öncelikli ayırımın, çoğulculuktan geçtiği söylenmektedir. Çoğulculuk terimi altında, devletin toplumsal kurumlardan sadece birini oluşturduğu ve diğer kurumların özellikle de sivil oluşumların (NGO vb.) görece özerk ve bağımsız şekilde hareket yeteneğine sahip oldukları, sisteme kendi özgüllükleriyle ve farklılıklarıyla katıldıkları varsayılmaktadır. Ancak başta Gramsci, Althusser ve Frankfurt Okulu olmak üzere, bu bakışa çeşitli açılardan eleştiriler gelmiş; en başta Mills ve Arendt olmak üzere,

¹ 19. yüzyılda Fransa'da I. ve III. Napoléon ile onların siyasal kuramlarını ve politikalarını destekleme durumu. Ölümünden sonra İmparator Napoléon'u halkın kurtarıcısı ve üstün bir siyaset dehası olarak görme eğilimindeki akımlar, Cumhuriyetçi ideallere karşı çıkıyorlardı.

² Bonapartizme benzer bir şekilde Bismarck Alman İmparatorluğunu ilan etmiş ve 1871-1890 yılları arasında ilk şansölyesi olmuştur. Bismarkizmle kastedilen Krallık ilanı, ve bunun desteklenmesi eğilimidir. Osmanlı'da aynı dönem içinde Abdülhamit sayılabilir, herhalde.

“kitle toplumu”nun tehlikeli sonuçlar doğurabileceği ve böyle bir çoğulculuğu içermediği görüşünü savunmuşlardır.

Gramsci'nin görüşlerini kabulleyen Poulantzas (1980, s.311), “...devletin basit olarak salt bir kuvvet aygıtı değil, aynı zamanda “hegemonyanın örgütleyicisi” olduğunu vurgulamaktadır. Çoğu kez, tüm toplumsal kurumlar üzerinde diktatörce bir hakimiyet olarak anlaşılan devlet kavramının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. İdeolojilerin oluşturulmasında ve meşrulaştırılmasında, hukuk, okul ve diğer kurumlar birer araç olarak kullanılmaktadır¹. İdeoloji bir toplumda iktidar ilişkilerinden oluşmaktadır. Siyasal egemenliğin kendisi, tek başına fizik baskıyla gerçekleştirilemez; ideolojinin kesin ve doğrudan devreye girmesini gerektirir. Egemen ideoloji, ideolojik aygıtların varoluş biçimi altında, bizzat siyasal iktidarın ifadesini, dayanağını ve yoğunlaşma yerini oluşturan Devlet sistemi içinde dolaysız olarak bu anlamda vardır (Poulantzas 1980, s.314).

Olağan kapitalist Devlet biçimlerinde bile, iktidarın dolaşımında partilere özgü işlev çeşitli derecelerde (idare, adliye, ordu, öbür ideolojik aygıtlar) sınırlanmaktadır: Bu işlev sürekli Devlet sisteminin bütününde hegemonyayı elinde tutan sınıf veya fraksiyonun iktidarınca belirlenmektedir (Poulantzas 1980, s.339). Bu anlamda Poulantzas, aslında Althusser'in görüşlerini dile getirmektedir:

Pratik ideolojiler, davranış-tutum-hareketlerle birleşen kavram-tasarım-imgelerden meydana gelen karmaşık oluşumlardır. Tümü, insanların gerçek nesnelere ve kendi toplumsal ve bireysel varlıklarına ve tarihlerine ilişkin sorunlar karşısındaki davranışlarını ve somut tavır almalarını yöneten pratik kurallar (normes) gibi iş görmektedir (Althusser 1990, s.32).

...Okullarda verilen edebi kültür salt bir okul olayı olmayıp, halk yığınlarının ideolojik “eğitiminin” değişik yollarından biridir. Araçları ve sonuçları bakımından diğerlerinininkilerle (dinin, hukukun, ahlakın, siyasetin araçları ve sonuçlarıyla) kesişir... edebi kültür ile (klasik eğitimin nesne-amacı) kilise, devlet, hukuk, siyasi rejim biçimleri tarafından yürütülen kitlesel ideolojik eylem arasında kesişme... (Althusser 1990, s.48).

¹ “Bir toplumsal grubun tüm ulusal toplum üzerindeki ve kilise, sendikalar, partiler, okullar vb. özel kurumlar aracılığıyla uygulanan hegemonyası olarak değil de, ...genellikle ‘diktatörlüğü’ olarak anlaşılan tüm Devlet kavramını yeniden gözden geçirmek” (Poulantzas 1980, s.311). “Bütün bunlardan ‘Devlet’ dendiği zaman, yalnız hükümet değil, fakat aynı zamanda ‘özel’ hegemonya aygıtını da anlamak gerektiği çıkar... Belirli örf-adet ve tutumları ortadan kaldırmaya ve bunların yerine ötekileri yayıp yerleştirmeye meyletirse, bu amaca ulaşmak için hukuk da, okul ve öbür kurumların yanında bir araç olacaktır” (Poulantzas 1980, s.312).

“Totaliterizm” yazarlarına göre “totaliter Devlet”, “kurumsal çoğulcu” devletten farklıdır. Çoğulcu Devlet’te, Devlet’le sivil toplum bireyleri arasında özerk kurumlar ve kuruluşlar vardır. Ancak H. Arendt’ten sonra “kitle toplumlarında” Devlet ile toplumsal atomlar arasında böyle ara organların yokluğu farkedilmiş ve tartışmaya açılmıştır (Poulantzas 1980, s.326).

Arendt’e göre totaliterizmin ortaya çıkmasının temel koşulları bireyin “kitle insanı”na dönüşerek çözülmesiydi. Arendt’in haklı olarak ileri sürdüğü, totaliterizm kitlesel bir fenomen, yani milyonlarca insanın katılımına dayanan bir fenomen olduğundan, nasıl ortaya çıktığını anlamak için, fiili katılımlarıyla hareketi somutlaştıran sıradan insanların düşünce kalıbı ve alışkanlıklarındaki değişimi açıklamak gerekiyordu. Bu değişimler olmasaydı, yirminci yüzyılın ilk yirmi-otuz yılı içinde palazlanan totaliter hareketler çok çabuk sönmüş ve yaratmayı hayal ettikleri toplumlar hemen unutulurdu (Tormey 1992, s.70-71).

“Totaliter hareket” yapı olarak merkezinde, bir tür boş alanda, liderin bulunduğu bir soğana benzer, lider ne yaparsa yapsın -ister “body politic”i otoriter bir hiyerarşi olarak bütünlesin, ister bir tiran kendi uyruklarını ezsin- bunları dışarıdan ya da yukarıdan değil, içeriden yapmaktadır. Hareketin olağanüstü derecede çok katlı parçalarını oluşturan cephe örgütleri, çeşitli meslek kuruluşları, parti üyeleri, parti bürokrasisi, elit yapılar ve polis grupları, bunların hepsi birbiriyle öyle bir ilişki içerisindeki ki her biri bir yönüyle dış cepheyi, diğer yönüyle merkezi oluştururlar... (Arendt 1977, s.99).

Arendt’e göre, totaliter hareketlerin palazlanmasını sağlayan temel gelişme, iki ayrı ideolojinin, yani yahudi-karşıtlığı ile emperyalizmin ortaya çıkışıydı. Sözkonusu bu ideolojilerin Avrupa uluslarının siyasal kültürüne uyarlanması, “uluslararası yağma”nın teşvik edilmesine, hatta bir erdem haline getirilmesine, küçük ırkların köleleştirilmesine ve sonunda bazı halkların bütünüyle katledilmesine yol açtı (Tormey 1992, s.70-71). Linz’e göre, bu ayrımcı ideolojiler sol grupları da etkilemiştir¹.

Demokratik sistemlerin olmazsa olmazı sayılan plüralizme yönelik eleştirilere, Mills (1974), kamu ve kitle toplumu ayrımı yaparak başlar:

Kamu deyince... (1) bireyler kanaat, görüş ve düşüncelerini ifade edebiliyor ve diğerleri de öğrenebiliyor, (2) kişiler etkin bir şekilde kendi yanıt

¹ “...Tekelci bir ideolojinin ön plana çıkarılması, alternatif ideolojilerin ve inanç sistemlerinin potansiyel bir tehdit gibi görülmesine yol açar... Bütün faşist hareketlerin özellikleri aşırı milliyetçilikleri, anti-enternasyonalist ve anti-pasifist nitelikleri, askeri değerleri yüceltmeleri, ilhakçı (irredentist) ve çoğu zaman pan-nasyonalist politikalarıdır; bu özellikler sol ve merkezdeki demokratik partilerin ideolojik ilkeleriyle tezat halindedir; ne var ki, bu partilerin bir kısmı da, sömürgecilğe ve millî iktidar ve prestij politikalarına karşı değillerdi” (Linz 1984, s.30).

ve görüşlerini aktarabiliyor, (3) otorite sistemi kendine karşıt kamuoyu etkinliklerini bastırmaya kalkışmıyor, (4) ve otorite ile 'resmi' makamlar kamuoyu üzerinde 'nüfuz' kurmaya kalkışmıyor...

Kitle toplumu deyince... (1) kitle iletişim araçlarının etkisinde dinleyicilerin çok olduğu, (2) etkin yanıt olanaklarının bulunmadığı, (3) serbest örgütlenme girişimlerinin manipüle edildiği, (4) iktidar kurumları karşısında kitleleşmiş kamunun bir bağımsızlığının kalmaması, otoritelerin nüfuzu altında bulunmaları... (Mills 1974, s.425).

Bugünkü toplumda kamu, gerekli araç ve olanaklardan yoksun kaldığı için rasyonel kararlar alabilme ve rasyonel eylemlerde bulunabilme gücünü de yitirmiştir. Günümüzde kamu, gerçekten hiçbir siyasal hareketle özdeşliği kalmadığı için, her hangi bir siyasal bağlılıktan da yoksundur; siyasal hayattan elini eteğini çekmiş; siyasete karşı ilgi duymaz olmuştur. Bunun nedeni, kamunun siyasal hayatta hiçbir şeye sözünün geçemeyeceğini anlamış bulunmasıdır¹. Kısaca, Mills'e (s.426, 456) göre, günümüzde daha çok bir kitle toplumunda yaşamaya başladığımız görülmekte; yolun sonu Nazi Almanyası ya da Komünist Rusya'daki totaliteryenizme varmaktadır.

Bourdieu, basının "türdeşleştirmeye ve sıradanlaştırmaya, 'uydumculaştırmaya' ve 'siyasetdışılaştırmaya' yönelik bütün bir kollektif çalışma" (Bourdieu, 1997, s.51), esasında işlediğini vurguladıktan sonra, Türkiye'de de gündemde olan bir soruyu yanıtlar:

...İzlenme-oranı tarafından yönlendirilen televizyon, bir kamusal aklın demokratik ifadesiyle bağdaşmayan baskılarını, olanca ağırlığıyla tüketici üzerine yüklemektedir... (Bourdieu, 1997, s.73).

Tarihsellik dışına itilmiş ve tarihselcilik dışına iten, atomize edilmiş ve atomize eden... sonuçta hepsi birbirine benzer hale gelen görünüşte saçma öykülerin izlenmesi... Etnik savaşlar ve ırkçı kinlerle, şiddet ve suçla dolu bu dünya, her şeyden önce bir yana çekilip kendisinden korunmak gereken anlaşılmaz ve kaygı verici bir tehditler ortamından başka bir şey değildir (Bourdieu, 1997, s.103).

¹ ...*kamu*'ya dayanan klasik toplumun yerine, bugün kitle toplumuna geçildiğini ileri süren ana düşünceler...

- En son yargı ölçüsü bireysel vicdandan tüm halkın egemenliğine...
- Kamuyu temsil eden bireyler arasında doğal ve barışçıl bir çıkar uygunluğu (daha sonra faydacı ve Marksist doktrin)
- Eylemden önce *rasyonel* tartışma ve fikir alış-verişi (1)özel bilgi ve uzmanlık, (2) Freud'dan bu yana insanların rasyonel değil, irrasyonel bir yaratık olduğu, (3) Marksist anlamda toplumsal şartlandırmalara açık olduğu... (Mills 1974, s.420)
- Kamu sürekli sürecin içinde olması gerekirken, bugün her şey olup-bittikten sonra haberdar edilmektedir (Mills 1974, s.421).

Giderek daha fazla reklamcılara yaklaşan televizyon programcılarının sinizminin¹, izleyicilerin etkin sinizminde sınırını ya da panzehirini bulabileceğini varsaymak mümkün değildir. Yine izleyicilerin programcılarının manipüle edici sinizmini doğruran “alaycı ve metinlerötesi” mesajlarının karşısında üçüncü ya da dördüncü dereceden bir “okumayı” çıkarabileceklerini ummak da aynı şekilde popülist bir yanılgıdır (Bourdieu, 1997, s.104).

1.3.1.4. Otokratik Bürokratikleşme ve Polis Devleti

Kitle toplumuyla ilgili sayılabilecek bir boyut da “bürokratikleşme” düzeyiyle ilgilidir. Arendt'e göre, örgütlü toplumlarda kurumsallaşmış iktidar, sıklıkla otorite kılığı altında ortaya çıkar (Arendt 1997, s.52). Bunun günümüzdeki adı bürokrasidir. Bürokrasi herkesin siyasal özgürlükten, eyleme kudretinden yoksun bırakıldığı bir hükümet biçimidir. “Zira Hiç Kimsenin yönetimi yönetimsizlik değildir ve herkesin eşit ölçüde iktidarsız olduğu yerde, tiransız bir tiranlık vardır” (Arendt 1997, s.90).

Mills bu durumu “üst ahlaksızlık” olarak terimleştirmektedir. 1890'ların plütokratları² ve rüşvet yiyici devlet bürokrasisi; 1920'lerin dar kafalı devlet görevlileri “negatif” değerlendirilirken; 1940'ların ve 1950'lerin şirketleşme çatısı altında yeniden düzenlenmiş zenginleri için ne ekonomik ne de siyasal yönden böyle bir eleştiride bulunulmamaktadır (Mills 1974, s.481). Şirketleşme çatısı altında düzenlenen bir toplumsal yaşam biçiminde ekonomik ilişkiler kişilerin dışında oluşmakta; yöneticiler eskisi kadar kişisel sorumluluk duymamaktadır. İş, savaş ve siyaset dünyaları üçlüsüne dayanan bu düzende bireysel vicdan önemli bir öge olmaktan çıkmış, üst ahlaksızlık kurumsallaşmıştır. Üst ahlaksızlık, sadece şirketlerde, orduda, devlette yönetimin yoldan çıkması sorunu değildir. Üst ahlaksızlık, askerileşmiş devletin politikasıyla içiçe girmiş şirketler dünyasının zenginlerinin en temel özelliği durumuna gelmiştir (Mills 1974, s.482-483).

Olağan kapitalist Devlet biçimlerinde bile, iktidarın dolaşımında partilere özgü işlev çeşitli derecelerde (idare, adliye, ordu, öbür ideolojik aygıtlar) sınırlandırılmaktadır. Bu işlev sürekli devlet sisteminin bütününde hegemonyayı elinde tutan sınıf veya fraksiyonun iktidarınca belirlenmektedir (Poulantzas 1980, s.339).

¹Kinik, (yıkıcı-)alaycılık.

²Plütokrati –Grekçe “para egemenliği”. Politik katılımın en güçlü ögesinin para-sermaye sahipliği olması (Hartfiel/Hillmann 1982).

Gerek Almanya’da, gerekse Stalin döneminde aşırı derecede kontrol arzusu, iç güvenlik birimlerinin yetkilerinin de aynı derecede artırılması sonucunu doğurmuştur. Bugün ABD ve İsrail gibi ülkeler de güçlü istihbarat ve polis örgütleriyle övünmektedir. Pek çok Uzak Doğu ülkesinde de bu gelişmeler yaşanmaktadır. Böylece, biçimsel anlamda, demokrasi de çok zedelenmemiş olmaktadır.

Türkiye’ye gelince, 12 Eylül ve özellikle de 28 Şubat’la birlikte, bürokrasinin önemi daha iyi kavranmış gibi gözükmemektedir. Medyanın durumu ise, zaten bu sürece çoktan eklenmiş durumdadır. Artık tüm toplumsal süreçler, bürokratik yollarla kontrol edilmeye çalışılmaktadır. Bu anlamda, Batıya yaklaştığımız ancak dolaylı manipülasyonların gücü nedeniyle, çoğulcu toplumdan da o derece uzaklaşmaya başladığımız söylenebilir. Susurluk ve “Koca Kulak” olayları rastlantısal, istisnai bir durum gibi gözükmemektedir.

Emre Kongar (1998), oldukça aktüel olan son çalışmasında,

Mustafa Kemal Atatürk’ün ortaya çıkışıyla “devletçi-seçkinci” eylem, hukuksal ve felsefi temelini bulmuştur... Toplumun gelişmesi siyasal bir akım yaratacak kadar güçlü olmadığı için, ihtilalciler, halk desteğini, tepeden inmè “devrimlerle” yaratmaya karar vermişlerdi... (Kongar 1998, s.320).

dedikten sonra Cumhuriyet bürokrasinin özelliklerini şöyle anlatmaktadır:

... *Birinci nitelik* ...üstyapı kurumları, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmamıştır...

Türkiye’deki sınıflı toplumu, Batı’daki sınıflı toplumlardan ayıran *ikinci nitelik* devletin toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamdaki egemen rolüdür. Devletin bu rolü, Osmanlılardan devir alınmış, Atatürk İhtilali... ile pekiştirilmiş ve 1960 darbesi ile kurumsallaştırılmıştır... (Kongar 1998, s.645).

Her ne kadar, ordunun siyasal rolü Osmanlılarda uzun bir geçmişe dayalıysa da, bugünkü durumun biçimlenmesi, 1908’de başlayıp Atatürk İhtilali ile son bulan dönemdeki belirgin niteliklerin bir sonucudur... Şu özellikleri akılda tutmak gerekmektedir:

İlk olarak, Batılılaşma çabalarının bir anayasal eylem çerçevesinde ortaya çıktığı ve geliştiği unutulmamalıdır. Bu anayasacılık yaklaşımı, askeri bürokrasi arasında bir “meşruiyet” duygusunun gelişmesine yol açmıştır...

İkinci olarak, ...askerlerin siyasete karışmasının ardında yatan temel düşüncenin “Batılılaşma” olduğudur...

Üçüncü bir nokta, ordunun, Padişahın baskısı ile birlikte, dinsel-geleneksel nitelik taşıyan Osmanlı toplum yapısını da değiştirmek arzusunda oluşudur...

Dördüncü bir sonuç, “anayasacılık”, “Batılılık”, “laiklik” gibi kavramlar halk desteğinden yoksun olduğu için, askeri bürokrasinin siyasal olarak “tepeden inme” devrimci bir yaklaşım uygulamasıdır. Bu “tepeden inme” yaklaşım”, halkın devletten daha da çok yabancılaşmasına yol açmıştı. Böylece askeri eylemlerin bir başka niteliği de halk desteğinden yoksun, baskıcı uygulamalar biçiminde ortaya çıktı (Kongar 1998, s.650).

Böyle bir çarpıklık Küçükömer’e (1983) göre, doğrudan Osmanlı’dan bugüne Türkiye’deki Batılılaşma-laik anlayışı da dahil bürokrasinin temel çelişkilerinden birini oluşturmaktadır:

Sait Halim Paşa’ya göre, Meşruiyetin toplumsal determinizm yasalarına uyması zorunludur. Bir milletin siyasi şekli ve faaliyeti ancak ve ancak tarihiyle, geçmişiyile, tabi olduğu toplumsal ve siyasi usullerle ortaya çıkar...

Batı’da devletin sınıfsal yapısı açıkça görülebilir. Oysa, tarih oluşum içinde sınıfsal yapısı açıkça görülmeyen bir devlette, Batıcı-laik grup, ortaya çıkan anarşik ortamda iktidara *konabilen* bürokratlardı. Osmanlı koşulları içinde gelişen bu bürokrasi bir sınıf olamıyordu...

Kısaca Batılılaşma, Batı toplumuna girme, “sivil” toplum yaratma çabaları, Batı kapitalizminde olan ve yerli üretim tarzından kopuk ya da onla bütünleşemeyen sözde “*kültür devrimi*” görünümündedir. Varolan üretim araçlarının sahipleri ve halkın büyük bölümü üstyapısal kültür devrimi hareketini (anayasadan sanatına kadar) kabul edemeyecek ve tepki gösterecektir. Bu tepkinin dini görünümüne aldanmamalı, gerisindeki tarihi gerçeği anlamalıyız. Ayrıca Batıcı-laik bürokratin bu dini görünüşü kendi iktidarı için kullanmasını da doğru teşhis etmeliyiz (Küçükömer 1983, s.248-249).

Peki, halkın desteğinin olmaması baskıcı uygulamalar yaratıyorsa, Ordu da, başta uluslararası bütünleşme çabaları olmak üzere, biçimsel olarak Anayasal görev çizgisine çekilince kim bu kontrolü sağlamakta veya sağlayamamaktadır? Bu bakış altında, bürokrasi ile istihbarat ve polis teşkilatının önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. 1982 Anayasası ve ilintili yeniden yapılanma, 12 Eylül’ün kalıcılığına bürokratik yolla aranan bir çare gibi gözükmektedir.

(Liberal veya sosyalist) demokrasi ile kontrol arasındaki sıkıntı da, yukarıda değinildiği gibi, salt Türkiye ile sınırlı değildir. Şimdiden, 21. yüzyılın polis devletlerinden oluşabileceğine yönelik Hollywood filmleri bile bulunmaktadır.

1.3.1.5. Tabakasının Etkileri: İşçiler ve Ekstremistler

Marx&Engels'ten bu yana, hangi tabakaların nasıl bir politik tavır sergileyecekleri ile ilgili tartışmalar önemli bir "siyasal bilim" sorusu olmuştur. Marksistlere göre "lumpen proletarya" kendine yabancılaşmış; burjuvazi ile birlikte hareket etmektedir. Adorno ve arkadaşları da, buna benzer etkiler altında, ilk çalışmalarından biri olan "Authoritarian Personality"de, faşizm ve nasyonal sosyalizmi, öncelikle orta-sınıfın desteklediği bir hareket olarak algılamıştır. Trow'un gibi, bazı çalışmalar da, otoriteriyenizm ile orta-sınıf arasındaki ilişkiyi destekleyici -McCarty'nin politik yönelimine yakın olduklarını gösterir veriler sağlamışlardır (Lipsitz 1964).

Ancak, 1950'li yıllarla birlikte soğuk savaş döneminin politik manevraları için örnekler belirlemeye başlar. Bu soru, hangi kesimlerin faşist gelişmelere destek olduğundan, kimlerin ekstremist (sosyalist-komünist) olduğuna yönelik bir ilgiye dönüşür. Tartışma, aslında tabakalaşmanın etkilerini araştırmanın ötesinde politik bir önem kazanır. Bu havayı yansıtan ve etkili olmuş isimlerden biri de Lipset'tir:

...Sol demokratlar ve entellektüeller, alt, orta ve üst-sınıfın trajik-çelişki içerisinde oldukları ve zorunlu olarak, proleteryanın özgürlük (=liberty), ırksal eşitlik ve sosyal ilerlemeden yana olacakları görüşündedirler... Bunlar Nazi işçi birliklerine benzer olan Salazar ve Peron dönemindeki komünist totaliteriyenizmi görememektedir...

Ekonomik ve ekonomik-olmayan muhafazakarlık arasında ayırım yapılırsa, sınıf pozisyonu ile politik tavır arasındaki ilişkiler daha rahat görülebilir. Ekonomik liberalizm sınıflar arası gelir, statü ve gücün yeniden dağılımı ile ilgili muhafazakar bakışları ifade eder. Her yerde fakirler, solcu ya da liberal olsun bu paylaşımın yanı sıra, yüksek ücret sağlayan devlet politikaları, daha fazla maaş, gelir vergisi ve ticari birliklerin desteğini gerektiren işlere yüksek sınıf pozisyonlarındakiler karşıdır. Ancak ekonomik-dışı alandaki sivil haklar, etnik ve ırksal azınlıkların hakları, evrenselci dış politika, liberal göç yasaları gibi konularda korelasyon tersine döner. (Lipset 1963).

"Sosyal tabakaların ekstremist mi, yoksa demokratik partileri mi destekleyecekleri, desteğin arkasında yatan psikolojik yönelimleri bilmeden anlaşılabilir". Orta sınıfın çocuk terbiyesi ile ilgili pek çok otoriteriyen beklentisi olmakla birlikte, asıl çalışan sınıf, otoriteriyenizme bağlanmada pek çok sayıda biçimsel elemente sahiptir. Ona göre, "düşük eğitim, politik ve gönüllü organizasyonlara düşük katılım, az okuma, yalıtılmış meslekler, ekonomik güvencesizlik, ve otoriteriyen

aile yapısı” gibi, orta-sınıfa nazaran daha çok işçi-sınıfında, hoşgörüsüzlüğü artırıcı pek çok anlamlı faktör bulunmaktadır (Lipset 1960;109).

...görüşleri, dini, aile hayatı ve kişilik yapısı... alt-sınıfın yaşam biçiminin politikaya daha katı ve hoşgörüsüz yaklaşan bireyler yetiştirdiğini göstermektedir...

...Alt-sınıfta fiziki cezalandırma, ve onunla birlikte düşmanlık ve kızgınlık da artmaktadır... B.Bernstein (1958)’e göre, “işçi-sınıfı ailesi, çocuk gelişimindeki ilişkilerinde, orta-sınıfa nazaran daha alt düzeyde örgütlenmiştir... Dışsal kontrol yapılmaktadır. Otorite –ödül ve cezalandırma, gerekçesiz bir şekilde uygulanmaktadır... Yakın ve uzak amaçlar belli değildir... Kısaca *işçi-sınıfı ailesinde, daha fazla duygusal ve tecrübi istikrarsız davranış bulunmaktadır* (Lipset 1963).

Dönemin bir diğer tartışması da, gerek Almanya’da faşist hareketlerde, gerek Çin ve Rusya’daki sosyalist hareketlerde özellikle köylülerin yer alması ile ilgilidir. Lipset’e göre de, çiftçiler ekstremist hareketlere yatkındır. Çiftlik sahipleri faşist organizasyonları, tarım işçileri ve fakir köylüler de daha çok komünistleri desteklemektedir. Bunun bir nedeni, Friedrich’e (1937) göre, köylülerin daha homojen olup daha az yabancılarla karşılaşmakta ve hareketlilikleri daha düşük düzeyde bulunmasındandır (Lipset 1963).

Miller&Riessman¹ Lipset’ten farklı iddialarda bulunmaktadır. İşçi sınıfının anti-elitist, açık sözlü, mütevazı ve sıcak (informaliteyi) yaklaşımları nedeniyle demokrasiden-yana ve eşitlikçi eğilimlerde olduğunu belirtmektedirler. Güçlü grup dayanışması ise, onlara göre, Lipset’in de hoşgörü normlarını desteklediğini öne sürdüğü, benlik güvencesini (ego security) sağlamaktadır (Lipsitz 1964).

Lipsitz (1964), Lipset’in önermelerini sınıadığı araştırmasında, pek çok otoriteriyenizm maddesine işçi-sınıfının orta-sınıftan daha düşük oranda onay verdikleri, ya da aralarında anlamlı bir fark olmadığını tespit etmiştir. Ayrıca iki sınıfın eğitim durumları, kontrol edildiğinde, işçi-sınıfının en az otoriteriyen olduğu görülmüştür. Gene, politik sorulara da işçi-sınıfı daha az otoriteriyen yanıtlar vermektedir (Lipsitz 1964).

Elbette ki, tabakalaşma yapısı, bir toplumdaki çeşitli kesimlerin nasıl bir politik tavır içerisinde buldukları, otoriter uygulamaların ana sahipleri ve destekçilerinin toplumsal kökenleri çok önemli bazı boyutları oluşturmaktadır. Alt-sınıflar, zaman zaman otoriteriyen ideolojilerden daha çok etkilenebilirler ancak Lipset’in değerlendirmelerinden, zımnen de olsa, alt-sınıfların otoriter rejimlerin

¹ 1961. Working-Class Authoritarianism: A Critique of Lipset. *British Journal of Sociology*. S 12, s.267.

nedeni-nüvesi olduğu gibi bir sonuç çıkmaktadır ki, bu gerçekliği yansıtmamaktadır. Onlar, neden değil, daha çok mağdur durumdadır.

Moore, “İstatistikler ve Tutucu Tarihyazıcılığı Üstüne Bir Not” şeklinde adlandırdığı altbaşlıkta şöyle yazmaktadır:

...şiddetin kullanıldığı herhangi bir çatışmada, kurbanların toplumsal bileşiminin, *tek başına* o savaşın toplumsal ve siyasal niteliği hakkında fazla bir şey açıklayamayacağı görüşünü gerektirecek bazı genel nedenler vardır. Diyelim ki, hükümetin zengin toprak beyleri ile bir avuç zengin işadaminin denetiminde bulunduğu bir Latin Amerika ülkesinde... bir devrim başlamış olsun... İstatistikçilerin, her iki yanın verdiği kayıpların, daha çok köylüler olduğunu göreceği açıktır. Böyle bir durumda, ana bölünmenin dikey olduğu sonucuna varmak, siyasal savaşımın anahtarının sınıf savaşında yattığını yadsımak, saçmalamaktan başka bir şey değildir... (Moore 1992, s.401).

1.3.1.6. Komüniteryenizm ve Patriarşi ya da Otoriteryenizmin Ailesel Kökenleri

Geleneksel otoriteryenliğe yakın olan ülkelerin çoğunda, yaygın bir kabul, komüniteryen geleneğin sürdürümü için demokratik özgürlüklerden uzaklaşabileceğidir. Türkiye’de de yaygın şekilde duyduğumuz, Batı tipi bir demokrasiye geçilirse; ahlaki çöküntü, suçlar, uyuşturucu bağımlılıkları, boşanmalar, kimsesiz çocuklar, fahişeliğin... artacağıdır. “Türk-islam geleneği, Batı tipi demokrasilerden daha iyidir” vb.

“Komüniteryen” terimi ile, toplumdaki bireylerin genellikle bireysel özgürlükler yerine, belirli tip topluluk formları ile ilgili değerler üzerinde oydaşma içinde olması kastedilmektedir. Birey, kendisine yaşama imkanı sağlayan toplumsal koşulları hazırlayan hükümeti ve onların politik yaklaşımlarını desteklemekle yükümlü görülmektedir. Eğer demokratik bir girişim varsa, o da, ulusal oydaşmayı sağlamak ve korumakla yükümlü görülmektedir (Bell 1997).

Amitai Etzioni’ye göre, bireyle üyesi olduğu toplum arasındaki ilişkilerin gerilimi (birey ve kamu), bireysel özgürlük ile ortak yararlar sıfır toplamı oyun (a zero-sum game) şeklindedir. Daha fazla liberalleşme daha az kamusal yarar veya tersi söz konusudur. Bireysel özgürlükler, ancak ortak iyiliğin bir aracı olursa kabul edilmektedir. “Bireysellik dili” (language of individualism) eksiktir ve “topluluk dili” (language of community) dinleyicilerine alternatifsiz bir şekilde seslenmektedir (Bell 1995).

Komüniteryenizm ile ilişkili en yakın alan ise, aile ve kabile ilişkileridir. Komüniteryen toplumlarda, siyasal rejimin meşruiyetini, geleneksel örgütlenme ve değerlerden almaktadır ve bu anlamda en önemli rol aileye verilmektedir.

Michel Foucault (1986,1990), Aristoteles'e gönderme yaparak antik Yunan ailesindeki asimetrik ilişkilerin "politik otorite" için bir tecrübe oluşturduğunu söyler. Foucault'a göre, antik Yunan'daki devlet yönetimi ile aile yönetiminin paralellik gösteren stratejiler bulunmaktadır -her ikisinde de esas hiyerarşi ve egemenliktir. Bu eşitsiz ilişkiler "üstün olanla ona tali olan, başat olanla egemenlik altına alınan, komutanla emirkulları arasındaki ilişkiye" benzer. Foucault'a göre, Yunanlı erkek yurttaşların Yunan devletini yönetmeleri "evle devlet hükümeti arasındaki benzerlik ve süreklilik"te yatmaktadır. Özetle toplumdaki güç dağılımı ile aile tipleri arasında ilişkiler vardır. 19. yy. ve 20. yy. burjuvazi asrındaki güç dağılımı da bu açıdan ele alınabilir. Bu yaşamsal bir ilişkidir (Juraga 1997)¹.

Bernd Schaffner² ise, 70 yıllık süreçte (I. Dünya Savaşından II. Dünya Savaşı sonrasına) geleneksel Alman ailesinin önemli bir dönüşüm geçirmediğini söylemektedir. Schaffner, otoriteryenizmin kökenini Almanya'daki otoriteryen ailedeki toplumsallaşma bağlar. Bu aile yapısında; çalışkan, disiplinli, amaçlı ve sorumlu kişiler yetiştirilmesi beklenmektedir (Lederer 1995, s.29). Marcuse&Horkheimer, daha 1936'da "Aile ve Otorite Üzerine Çalışmalar" (Studien über Autoritaet und Familie) adlı kitaplarında, başlığın da anlaşıla-

¹ Juraga (1997), geleneksel patriarşi ile baskıcı politik koşullar arasındaki ilişkinin araştırılması açısından, Nuruddin Farah'ın romanlarını ele alır. Farah için Somali rejimi, 1970'li ve 1980'li yıllarda pek çok yönden patriarşal aile tipinin bir uzantısıdır. Pek çok toplumda patriarşal aile, politik baskı yoluyla kontrolün önemli bir aracıdır.

Farah (1972) "From a Crooked Rib"de Somali toplumundaki kadının konumuna dikkat çeker. Daha sonraki çalışmalarında, özellikle de "African Dictatorship"de (1992) cinsiyet ile Somali'deki genel politik baskı ve patriarşal baskı arasında doğrudan ilişkiler kurar. Barre'nin Sovyet destekli rejimi ile geleneksel Somali toplumundaki patriarşal klan yapısı arasındaki ilişkileri açıklar. Farah'ın romanlarında General'in baskıcı, teröre dayalı, tiran yönetimi ile aile yapıları arasındaki benzerlikler konu edilir. Kabile ağırlıkla despotizmde patriarşal aile otoriteryenizin büyük rolü vardır (Juraga 1997).

Farah'ın yaklaşımına en büyük eleştiri, bunun otoriter bir toplum yapısı için nedenlerden biri olduğudur. "Ulus politikası aile politikasıdır ve otoriteryen devlet, otoriteryen ailelerin ulusuna bağlıdır (Dasenbrock 1986, s.327). Otoriteryen rejimler aile içi otorite için de yaşamsaldır. Politik ya da aile içinde tiran, kamu ve özel, devlet ve aile üzerinde baskılar oluşturacaktır. Gene de, ailede baba (ya da anne) otoritesine boyun eğme, sorgusuzca düzeni takip etme anlamına gelir ki önemli olan da bu noktadır. Bu durum, devletin manipülasyonunu ve baskıcı uygulamalarını daha da kolaylaştırmaktadır (Juraga 1997).

² "Father Land - The Study of Authoritarianism in the German Family"

çağı üzere, ailenin yapısı ve aile içi toplumsallaşma ile otoriter eğilimler arasında ilişki kurmaktadırlar.

Gerek Reich ve Fromm, gerekse Adorno ve arkadaşları, yetkeciliğin ortaya çıkışında birçok neden üzerinde durmakla birlikte, esasen daha çok cinsel süreçlerde ortaya çıkan rahatsızlıkları, çocukluk dönemini, aile ortamını, orta-sınıf değerleri ve yabancılaşmanın etkilerini öne sürmüşlerdir. Bu anlamda, Freud'un benlik bölümlenmeleri (id, ego, süperego), "Oedipus Karmaşası Kuramı", "kişiliğin asıl olarak çocukluk döneminde oluştuğu" savı ile "aktarma" kavramı sayılabilir (Tormuş 229-231).

Gene, Frenkel-Brunswik (1982 [1950], s.256), etnik önyargıların, aileyle ve aile içindeki tutum organizasyonu ile yakından ilişkili olduğunu söylemektedir. Altemeyer'e göre de, aile ve kendi tecrübeleri, öğrencilerin otoriteryenliğini kesin bir şekilde etkilemektedir¹ (Altemeyer 1988, s.56).

Kağıtçıbaşı, Frankfurt Okulunun aile ile ilgili yaklaşımını şu şekilde özetlemektedir:

Psikoanalitik bir yaklaşım içinde OK'un yazarları (1950), otoriteryen sendromun temellerini çocukluk çağı aile ortamında aradılar. Irk ayrımı gösteren otoriteryen kişilik tipinin, genellikle, çocuğun sıkı disipline tabi tutulduğu ve sevilmemesiyle ailelerde geliştiği görüldü. Irk, milliyet, zümre, vb. ayırımının, yani dış grupları kabul etmemenin psikanalitik ego mekanizmalarından projeksiyon (yansıtma) ile meydana geldiği düşünüldü. Böylece kişi, çocukluğunda ana babası tarafından yıpratılmış olan benliğini korumak için kendinde varsayıdığı özellikleri, toplumca da horgörülen gruplara aktarmakta ve bu yolla kendi gözünde kendi benliğini yükseltmektedir. Yani, çocuklukta aile içinde sevilme ve kabul edilmeme, çocuğun kendini değersiz ve kötü görmesine yol açmakta, fakat bu da egoyu (benliği) tehdit edici bir görüş olduğundan, sonradan dış gruplara çevrilmiştir... Genellikle ayrımcı ve otoriteryen sülhelerin çocukluk aile ortamları daha katı olup görev ve disipline dayanmakta; ayrımcı ve otoriteryen olmayanların sülhelerinki ise daha çok sevgiye dayanmaktaydı... Ayrımcı sülhelerin ailelerinde tipik olarak statü endişesi, katı ve dışa bağlı değerler gösteren tutucu orta sınıf ahlakı görülmüştü. Yazarlara göre, bu sülhelerin ailelerinde 'kuralların haşince uygulanışı' olarak tanımlanabilecek sıkı bir disiplinle, samimi olmaktan çok şarta bağlı olan bir sevgi beraberce oluşmaktadır. Ayrımcı olmayan sülhenin disipline karşı tipik tepkisi 'prensip sahibi özerklik', ayrımcının tepkisi ise 'boyun eğmek' olmaktadır (Kağıtçıbaşı 1973, s.4).

¹ Bunu ölçebilmek için, hem ebeveynin, hem de çocuğun bakışından ebeveyn davranışının çocukluk yılları itibarıyla üç skala geliştirmiştir: Aile Kızgınlık Ölçeği, Aile Cezalandırma Ölçeği ve Aile İlgisi Ölçeği.

Kağıtçıbaşı, “prensipli direnme”, “kaprisme isyan”, “prensipli bağımsızlık” gibi kategorilerin nasıl yapıldığının belirsiz olduğunu söylemektedir. Ayrıca bir başka eleştiri, daha sonraki bazı çalışmaların da gösterdiği gibi, “kısıtlayıcı disiplin, çocuğa karşı sevgisizlik (çocuğu reddetme) ile daima çakışmakta ve bu iki etken beraberce, çocukta otoriteryen kişiliğin meydana gelmesine yol açmaktadır. Yani birbirinden belki de bağımsız olan iki ayrı boyut arasında bir ayırım yapılmamıştır” (Kağıtçıbaşı 1973, s.5).

Dolayısıyla Kağıtçıbaşı, aile ile otoriteryen kişilik arasındaki ilişkiler konusundaki tartışmalar hakkında uyarıda bulunmaktadır (Kağıtçıbaşı 1973, s.7).

Halen elde bulunan araştırma sonuçlarından “kısıtlayıcı –serbest bırakıcı disiplin”in mi yoksa “sevgi – nefret (reddetme)” boyutunun mu daha önemli olduğunu bilmek olanaksızdır. Her ikisinin de gözönüne alınması gerekir.

Kısaca, gerek psikoanalitik yaklaşım¹, gerekse kültür-kişilik kuramı² özellikle çocukluk dönemi toplumsallaşma ile bunun kişiliğe yansımaları üzerinde durarak aileye büyük önem atfetmektedirler³.

Aynı şekilde, komüniteryen kuramda da, aile içi hiyerarşilerden kabile ve daha geniş topluma giden (veya tersi) bir otoriteryenizmden bahsedilmektedir⁴. Özellikle de liberalizmin birey anlayışı, “birey ve toplumlararası farklılıkların üzerinden bir silindir gibi geçmesi” eleştirilmektedir.

Kömüniteryen düşüncede, toplumun kendine özgü değerlerinin bir “iyi” yarattığı ima edilmektedir. Ancak bu durumda, evrensellik ilkesi zedelenmektedir. Buna bir çözüm olarak da, liberalizm ile komüniteryenizmin “**gelenekçi liberalizm**” ile aşılabileceği savlanmaktadır. Birbiri ile pek bağdaşmayan (demokratik

¹ Bireylerin ussal olmayan davranışları, duygusal hareketleri, bilinçaltı güdülenmeleri ve çatışmaları kültürel yapıyı belirlemektedir. Bu da çocukluğun erken evrelerinde biçimlenmektedir. Sosyo-kültürel durumların kişilik özellikleri ile açıklanmaya çalışılması (Kağıtçıbaşı, 1988, s.286).

² Benedict’in “biçimlendirilmiş karakter”, Mead’in “kültürel karakter”, Fromm’un “sosyal karakter” paradigmaları, kişiliğin gelişiminde salt toplumsal kurumların rol oynamadığını, destek sistemleri olan çocuk bakım kuralları ve çocuk eğitim sistemlerinin de etkili olduğunu söylemektedir (Kağıtçıbaşı 1988; Kaygusuz 1995, s.4).

³ Baumrind (1971; 1968; 1967) Levis (1981) Smither (1993) gibi pek çok araştırmacı karşıt bulgular sağlamışlardır (Kaygusuz 1995, s.25-26).

⁴ Kağıtçıbaşı, daha sonraki bir çalışmasında, yukarıdaki eleştirel ifadesini unutarak herşeyi aileye bağlayıcı sözler sarfetmektedir: “Otoriteye duyulan saygı, babadan güçlü diğer aile üyelerine, daha sonra yaşanan çevrede güçlü durumda bulunan kişilere ve nihayet merkezi devlete” genellenebilmektedir (Kaygusuz 1995, s.24).

olmayan) bir gelenekten, bir liberalizm türetme uğraşına girilmektedir (Mağcupyan 1995). Mağcupyan, “Türkiye’de de bugün temel zıtlık, evrensel temel değerler ile geleneksel değerler arasındadır ve bu ikilem sadece demokratlıkla çözülebilir” ümidindedir.

1.3.1.7. Bazı Düşünsel Etkiler

Machiavelli (1469-1527), şiddeti başarı sağlayan temel erdem olarak görmüş; yenilik yapmak isteyenlerin şiddete ve zora başvurabileceklerini yazmıştır. Karl Marx, güç ve şiddetle devlet arasında bağlar kurmuştur. İlya Prigogine *Kargaşadan Doğan Düzen (Order out of Chaos)* toplumsal olayların kargaşa içinde ortaya çıktığını belirterek bunun altında yatan düzeni anlamının önemine değinmiştir (Köknel 1996, s.19). Ancak esas tartışma, faşizmin yükselişine denk düşmektedir.

Sabine (1997, s.353) Lenin ve Trotsky’nin birer bağınaz olduklarını, ancak Rusya’da yapıcı işlerde bulduklarını; oysa İtalya’da faşizm ve Almanya’da nasyonal sosyalizm için böyle bir şeyin öne sürülemeyeceğini belirtmektedir. Faşizmin ve nasyonal-sosyalizmin altında yatan felsefeler de, Mussolini ve Hitler’in kendi felsefeleri de serüvencidir:

Kısa süreli siyasal amacı savaş yoluyla genişleme olan bir felsefenin, serüvenci bir kimsenin felsefesi olduğu kesindir... hiçbir ussal tartım, böyle bir amacı kabule değer görülemez (Sabine 1997, s.358).

“Kahramana tapınma”, Carlyle ve Nietzsche’den Wagner ve Stefan George’a değin, romantik düşüncenin gerçek bir niteliğiydi. Bu türlü us-dışı düşüncenin 19. yüzyıl felsefesindeki entellektüel ataları Schopenhauer ve Nietzsche idi. Schopenhauer yaşamın arkasında kör bir “istenç”i görüyordu. Nietzsche bayağı, kendini beğenmiş ve sahtekar insanların Schopenhauer’un söylediği kadar aşağılık olduklarını kabul ediyor; eşitliğin yerine doğuştan üstünlüğün kabul edilmesi, demokrasinin yerine mert ve güçlü olanın aristokrasisi, mutluluğun yerine kahramanca yaşamı savunuyordu. Bergson, zihnin doğuştan öngörülemez us üstü bir güçle donatılmış olduğunu düşünüyordu. Sorel, bütün büyük hareketlerin bir efsane arkasında koşulması sonunda ortaya çıktığını söylüyordu (Sabine 1997, s.361-367).

Giovanni Gentile, Hegel’in devlet kuramını, “Herşey devlet için; devlete karşı hiçbir şey yoktur; devletin dışında hiçbir şey yoktur” sloganına çevirdi. Alfred Rosenberg (1930), “Der Mythos des 20. Jahrhunderts”de, bütün tarihi Aryan kültür yaratıcı ırkı ile diğerleri arasındaki mücadelelerin tarihi olarak yorumladı ve bir ırkçı tarih felsefesi geliştirdi. Weber’in “karizmatik otorite” tanım-laması kahraman lider arayışlarını bir başka düşünsel kaynak oluşturdu.

Rudolf Kjellen “Lebensraum” (yaşam alanı) ile siyasal coğrafyanın gelişmiş biçimini anlatmaktaydı ve ulusal sınırların ötesinde, sınırı belirsiz jeopolitik sınırlar içermekteydi (Sabine 1997, s.370-390). Bu, bir toplumun varlığını, gücünü ve yükselişini sürdürebilmesi için, ülke sınırlarının ötesindeki alanlarla ilgilenmesi demekti. Emperyalist emellerin açık bir tanımlamasıdır.

Bu düşünceler faşizm ve nasyonal sosyalizm için düşünsel-ideolojik temeller oluşturdu. Mussolini ve Hitler, “yaşam gücünü”, bir halkın “ruhunda” ve “kanında” aramaya başladı. Artık “kan ağırlığının sesi, usun ya da olgunun sesinden daha ağır çıkmaktadır”. Devletin en çok bir halkı (Volk için) savunma ödevi vardır (Sabine 1997, s.367, 368, 375):

...Her ikisi de sosyalist olduklarını ileri sürüyorlar ve her ikisi de ulus-cuydu... Hem ulusal hem de sosyalist olan bir parti istemedeki amaç... sınıf kavgaları olmadan sermayeyle işgücü arasında adil bir dağılımı sağlamak... Kooperatifçi sosyalizm... Marksçı maddeciliğin tersine, çok yüksek bir ülkücülük olmalıydı: liberalizme plütokratik, bencil ve yurt-sever olmayan yaftaları yapıştırmalıydı...

Mussolini 1927’de ilan ettiği İtalyan İşçi Yasası’na “ulusal yara için çalışma” ilkesini geçirdi. İtalyan ulusunun amaçları, “onu meydana getiren bireylerin amaçlarından üstündür... (Sabine 1997, s.355-356).

Düşünsel temeller derken, başta “Aryan ırkının üstünlüğü”, “herşey devlet-millet için” gibi, milliyetçi söylemler ile “Lebensraum” (yaşam alanı) gibi yayılmacı-sömürücü ideolojilere vurgu anlatılmaktadır. Bugün daha iyi bir noktada olduğumuzu söylemek, maalesef, zor. Hâlâ, askeri hareketlerin çoğu “Demokrasi ve İnsanlık Adına”, “Arka ya da Ön Bahçe”, “Ulusal Çıkarlar” gibi gerekçelerle meşrulaştırılmaktadır.

En pesimist durum ise Frankfurt Okulunun eleştirel bakışında bulunmaktadır: Sabine’nın güçlü bir şekilde “iman” ettiği, us ve bilim de, bu yıkıcı çalkantıların göbeğinde duruyorsa, ne olacak?

1.3.1.8. Otoriteryenizmin Ortak Koşullarını Karşılaştırmalı Olarak Açıklamak İçin Makro Bir Deneme

Lipson’a göre, “Kendisini çevreleyen toplumsal düzen çok fazla anti-demokratik özellikler taşıyorsa, o siyasal sistem demokratik olamaz. Bir toplumun hem genel dokusu, hem de belirli birimlerinin başat özellikleri, o toplumun siyasetine de aktarılır”. Aşırı bir anlatımla, “toplumsal olan her şey, ki bu siyasal olan herşeyi içerir, birbiriyle bağlantı içindedir” (Lipson 1984, s.74).

Politik sistemler üzerine araştırmaların zor bir sorunsalı, makro-düzeyde karşılaştırmalar için hangi karşılaştırma birimlerinin belirleneceğidir yani göstergeleri sınırlamak dolayısıyla indirgemek gibi zor bir durum söz konusudur.

Örneğın önemli bir grup tarihçi, Almanya'da yaşanan şiddet rejimini moderniteye geçişteki farklı major faktörlerden kaynaklı olarak ele almıştır. Bunlar; başarılı bir burjuva devriminde burjuvazinin feodalizasyonu, otoriteryen bir ortamda geç ulusal bütünleşme, sosyal tabakalar arası politik katılımın eksik oluşu, düşünme ve davranış örüntülerinde devlet-merkezli-otoriteryenizme eğilim gibi etmenlerdir (De Meur&Berg-Schlosser 1996). Ancak tek bir örnekte ya da sınırlı sayıda örnekten yola çıkarak bunların gerçekten öncelikli olduğunu nereden bilebileceğiz?

De Meur&Berg-Schlosser, "küçük N [örneklemlı]-çok değişkenlilik" ("Small N - many variables") çelişkisini aşmada, Przeworski&Peune'nin diliyle, "en benzer" (most similar systems) ve "en benzemez sistemler" (most different systems) dizaynının, makro bir yaklaşıma uygun olduğunu söylemektedir. "Küçük N- çok değişkenlilik", kompleks bir gerçeğliğin sınırlı sayıdaki örnekle açıklanmaya çalışılmasını anlatmakta; açıklamada "yukarıdan belirleme"¹ yani araştırıcının kendi subjektif öncelikleri içinde konuya yaklaşılması şeklinde bir sorun oluřturmaktadır². Berg-Schlosser&De Meur'un benimsediği strateji, harmonlanmış bir karşılaştırma dizaynıdır; bir yandan "aynı sonuçlara sahip en farklı örnekler (MDSO), diğer yandan "farklı sonuçlara sahip en benzer örnekler (MSDO)"³ ele alınacaktır (Berg-Schlosser&De Meur, 1996).

Temel araştırma stratejisi olarak, önce içsel sosyal sistem, içsel sosyal yapı ve politik sistemin kendisi ve ardından uluslararası çerçevesi içindeki durumu dikkate alınacaktır. Hem objektif sosyal yapı, hem de "subjektif" yani birey ve grupların algılama ve davranış şekilleri yakalanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla yedi major boyut seçilmiştir (De Meur&Berg-Schlosser 1996):

- 1- Jeopolitik ve tarihsel temeller (background): Rokkan'ın "Avrupanın Kavramsal Haritası" esas alınmıştır. Değerlendirme "sahil yanı-dağ-ova" ve "reformcu-reforma karşı" ("seaward-corebelt-landward" ve "reformation-non-reformation") boyutlarını nüfus, devlet olma zama-

¹ "Overdetermination".

² Berg-Schlosser & De Meur (1996) bu problem için Lijphart (1971, 1975) ve Lopez, (1992) ile Przeworski & Teune (1970, s.23)'a bakılmasını önermektedir.

³ "Aynı sonuçlara sahip en farklı örnekler" (most different cases with the same outcome) (MDSO); "farklı sonuçlara sahip en benzer örnekler" (most similar cases with a different outcome) (MSDO).

nı, demokratik bir politik sistem oluşturmaları gibi öğelerle birlikte dikkate almaktadır...

- 2- Genel ekonomik koşullar (aktüel gelişme düzeyi ve temel sosyal sınıfları): Ana göstergeler sermaye başına ulusal üretim, kentleşme düzeyi, okur-yazarlık, endüstrileşme... Sınıfsal yapılanmayla ilgili olarak kırsal yapı (toprak ağalarının sayısı ve aile çiftlikleri mi başat yoksa kırsal proletarya var mı), orta sınıfın yaygınlık derecesi ve endüstride çalışan işgücü oranı...
- 3- Etnik, dilsel, dini ve bölgesel kompozisyon. İkinci ile birlikte sosyal sistemi gösterir.
- 4- Önemli politik kültürel özellikler; ulusal kimikleşme, güçlü kültürel altkimlikler (community system), sekülerleşme, eşitlenme, tolerans ve şiddet akzeptansı -hem doğrudan politik yönelim, hem de politik çıkar ve bilgi ile birlikte-, politik katılım, çatışmaları çözmede başat kalıplar (yarışmacı veya sonuçsal) ve karar verme (otoriteriyen veya katılımcı), “parochial” ve “subjekt” yönelimi; ve demokratik meşruiyetin derecesi ile ilgili sonuçlar...
- 5- Intermediate yapı önemli görünümüleri: Bunlar major çıkar gruplarını (örneğin kırsal, ticari, çalışanlar ve birlikler); önemli sosyal hareketlerin varlığı; militanlar; sistem karşıtı partiler; parti sisteminin yayılımı; çıkar mediationunun hastalıkçı ya da korporasyoncu formların varlığı...
- 6- Merkezi politik sistemin özgül özellikleri: Genelde politik sistemin durumu; dikey (örneğin adaletin bağımsızlığı) ve yatay (merkezi veya federal) anlamda güç dağılımı; seçim sistemi (katılımcı ya da çoğunlukcu); hükümetlerin istikrarı; bürokrasinin genişliği; baskıcı araçlar; sosyal güvenlik sistemi; askerlerin politik rolü; önemli bir normatif ölçüt olarak sivil haklara ve politik özgürlüğe verilen değer ve garanti (Dahl 1989).
- 7- Son olarak dışsal çevresi ve ekonomik ve politik etkileşimleri içeren dünya pazarı ile bütünleşme dereceleri, ekonomik bağımlılık, kültürel etkiler, tarihsel etkiler (I ve II. Dünya savaşı, kolonilere sahip olma gibi) (Rosecranca 1986) (De Meur&Berg-Schlosser 1996).

De Meur&Berg-Schlosser (1996), Przeworski&Teune'un tekniğini kabulle, bu 7 başlık altında toplam olarak “sosyal sistemi yakalamada görece önemli değişkenler¹” olarak gördüğü 63 göstergeyi esas almaktadır. Böylece, onlara göre, uzun erimli “yapı-yönelimli” yaklaşım ve özgül “aktör-yönelimli” yaklaşım bir-

¹ “Proper names of social systems by the relevant variables”.

leştirilmektedir. Elyster'in deyimiyle "fırsatlar seti"¹ belirli verili koşullar altında bulunmakta ve seçim bu koşullarda yapılmaktadır.

Bu yaklaşım ve teknik bakışla, "aynı sonuçlara sahip en farklı örnekler" ile "farklı sonuçlara sahip en benzer örnekler" 6 grup altında toplanmıştır. İlginç ve Türkiye için de tipik özellikler taşıdığı için, özet olarak aşağıda verilmektedir:

TİP I Demokratik Yaşayanlar: Dört ortak faktör varsayılabilir. Yüksek okur-yazarlık, subjekt politik kültürün yokluğu, ordunun politik yöneliminin düşüklüğü, sivil ve politik haklara saygı.

TİP II Çöküşler. Sekiz ortak değişken. Savaş öncesi demokratik koşulların yokluğu; yatay sosyal yapılanmanın zayıflığı, eşitlik ve toleransın zayıflığı ile katılımcı politik kültürün olmayışı; Anglo-Sakson ve Slavcı kültürün zayıflığı. Almanya örneğinde gelişmiş bir ekonomiye rağmen politik parçalanmanın çok güçlü oluşu ve istikrarsız durum, güçlü faşist eğilimler rejimi tehdit eder. İspanya örneğinde otoriteryen eğilimli ordunun etkisi.

TİP III Otoriteryen Çözümler. 63 faktörden 26'sına rastlanmaktadır. Jeopolitik olarak Avrupanın uzağında ve reformasyonlardan etkilenmemiş; sosyo ekonomik olarak gelişmemiş; demokratik politik kültürü zayıf; "eski" orta sınıfı zayıf; parlamenter rejim istikrarsız; ordunun güçlü politik yönelimleri var; uluslararası ekonomi ile zayıf bağları var. İspanya ve Portekizde güçlü feodal etkiler sözkonusu. Özellikle Ordunun otoriteryen gruplarla birlikte müdahalesi sözkonusu. Yunanistan da dahil. (De Meur&Berg-Schlosser 1996).

TİP IV Faşist Çözümler. Romanya, Almanya, Estonya ve İtalya. 63 değişkenin 17 sine raslanmaktadır. Devletin geç oluşumu, savaş öncesi demokrasi eksikliği; sosyal katılımların zayıflığı; demokratik politik kültürün eksikliği; güçlü sosyal hareketlerin ve sistem karşıtı partilerin varlığı; parlamenter demokrasinin zayıflığı; bürokrasinin rolünün genişliği. (De Meur&Berg-Schlosser 1996).

TİP V Yaşayanlar Çözülenlere Karşı. Özellikle politik kültür önemli.

TİP VI Faşistler Otoriteryenlere Karşı. Dışsal ekonomik bağımlılığın yokluğu ve askeri politik yönelimler (De Meur&Berg-Schlosser 1996).

Lipson'a göre, bu tür açıklamaların en önemli eksiği nedensellik bağlarının tespitinin zorluğudur. Demokrasinin toplumsal temellerini hazırlayan kiliseye karşı muhalefet, bilim ve felsefenin gelişimi, dogmatik düşüncelerin sorgulanma-

¹ "Opportunity set".

sı, ticaret ve sanayinin gelişmesi, merkezi iktidarların kurulması, ateşli silahlar ve denizcilikteki gelişmelerin deniz aşırı ilişkileri kolaylaştırması gibi çeşitli tarihsel olaylar yaşanmıştır.

Ayrıca tarihsel yaklaşım başarılı demokrasilerin ancak bir devrimle başladığını ve evrimsel bir gelişme gösterdiğini; ırk, din ve dille ilgili sosyolojik inceleme nüfusu bu açılardan bölünmüş olan bir toplumun ya eşitlikçi ya da bütünüleştirici bir eğilime girmesi gerektiğini; gene deniz gücü ile demokrasi arasında olumlu, kara gücü ile negatif bir ilişkisinin olduğu ve elde bulunan servetin iç dağılımı ile kamu çıkarı siyasal anlayışının ekonomik güce egemen olması gerektiğini ileri sürmektedir. Rousseau'ya göre, bu toplumsal koşulların yanı sıra demokratik bir istencin de zorunlu olduğu söylemektedir (öznel bir boyut). Tüm bunlar şu veya bu derecede önemlidir; ancak bu öğeler listesi, nedensellik çemberi açısından eksiktir (Lipson 1984, s.492-493).

1.3.2. SOSYAL PSİKOLOJİK AÇIKLAMALAR

Otoriteryenizme yönelik ilgi, aydınlanmanın başlangıcından itibaren monarşi ve diktatörlüklerin açıklanmasına yönelik tarih ve siyaset felsefesi ile diğer toplumsal düşünce biçimlerinde hızla yansımalar bulur¹. Ancak esas sistemli gözlem ve tartışmalar, demokratik rejimlerin güç kazandığı bir dönemde çok geniş çatışma ve savaşların meydana gelmesi ile koşut olarak başlar. Özellikle II. Dünya Savaşı ile birlikte, anti-semitizm başta olmak üzere, çeşitli ulus ve etnik gruplara yönelik saldırgan davranışlar ile; o çok bilindik şiddete dayalı savaşlar ve kıyımların arkasında, bu tutum ve davranışları koruyan ve yükselten sosyal süreçlerin, alt kültürlerin ve kişilik tiplerinin olup olmadığının araştırılmasına büyük ilgi duyulmaya başlanır.

Moscovici çatışmanın sosyal etkinin kaynağını oluşturduğunu söyler. Çatışma ya da anlaşmazlık, bir grup içindeki bir farklılık anlamına gelir ki, çözülmediğinde strese neden olur. Grup var olmaya devam ettikçe stresi azaltmaya çalışır. Böyle çatışmalara çözüm için üç ana yol vardır: *Normalizasyon* (bir uzlaşım sağlanıncaya kadar bireylerin görüş ve davranışlarında düzenli değişim); *uyma* (conformity). (toplumun normlarına uyma) ve *icat/yenilik* (innovation) (özellikle çoğunlukça reddedilen azınlıkların yine de çoğunluğu etkilemesidir) (Albrecht 124-125). Burada tartışılacak süreçler öncelikle, uyma (conformity), uyarlanma (compliance) ile birbirini tutma (cohesyon); özellikle de aşırı-uyumculuk ("overconformity") ve itaat (obedience) (Albrecht 138-140) konularıdır.

¹ Bkn. despotik rejimlerle ilgili altbaşlık.

Berkowitz (1993) bir amacı içermesi gerekmeyebilen, özel bir dizi duyguyla oluşan *kızgınlık (anger)*, diğerini negatif değerlendiren *düşmanlık (hostility)* ve başkalarına zarar vermeye yönelik *saldırgan (aggression)*¹ davranışları birbirinden ayırmaktadır (Berkowitz 1993, s.20-21). Tekrar bunları da hoşlanmanın ötesinde belirli bir dışsal-amaç taşıyan *araçsal (instrumental)* ve kişisel hoşnutsuzluk nedeniyle birilerini incitmeye yönelik *duygusal (affective)* olmak üzere iki ana gruba yerleştirmektedir. Saldırganlık genelde birinci gruba; kızgınlık ve düşmanlık da ikinci gruba girmektedir (Berkowitz 1993, s.11).

Birinin gücünü, başatlığını ya da sosyal statüsünü korumak için yaptığı saldırganlığa, psikiyatride, anti-sosyal (kendi doğrularını genel doğrular olarak gören) kişiler olarak adlandırılan kimselerce (psikopatlarca) duygusal durumlardan daha çok, bazı çıkarları elde etmek için başvuru alan araçsal (instrumental) bir tavır olarak bakılmaktadır (Berkowitz 1993, s.158).

Bu anlamda, psikolojik yaklaşımlar, otoriteriyenizmi de, araçsal bir davranış olarak yorumlamaktadır.

1.3.2.1 Freudyan Etkiler Altında Öncül Tartışmalar²

Otoriteriyenizm üzerine çalışmalar, özellikle 30'lu yıllardaki faşist gelişmeleri açıklamak üzere yoğunlaşmıştır³. Reich, Marx'ı kabulle, insan hayatının

¹ Tekrar kendi içinde fiziki-sözel, doğrudan-dolaylı (Berkowitz 1993) veya bireysel-toplumsal, açık-kapalı, haklı-haksız, kargaşa, terör, ayaklanma (isyan), devrim, savaş gibi alt-tiplere ayrılabilir (Köknel 1996, s.25-26).

² Freud tarafından kurulan psikoanalitik kurama göre, her birey *libido enerji* olarak adlandırılan belirli bir vital psişik ya da zihni enerjiye sahiptir. Bu psişik enerjinin kaynağı libido, kişilik gelişiminin de en önemli boyutunu oluşturmaktadır.

Freud'a göre zihin (mind) iki kısma ayrılmaktadır: Bilinç ve bilinçdışı. Bilinçli kısmı, aysbergin su üstündeki parçasını yansıtır ve toplamın küçük bir kısmını oluşturur (Albrecht 9).

Kişilik *id, ego ve superego* arasındaki etkileşimdir. İd doğumla birlikte, kişiliğin orijinal kısmını oluşturur ve libido içgüdülerini ve dürtüleri içerir. *Hoşnutluk ilkesi (=pleasure principle)*...

Ego, subjektif şey ve tecrübelerle gerçek olanı birbirinden ayırmaya yarar... *gerçeklik ilkesi (=reality principle)*...

Superego ise toplumun ve öğrenilen toplumsal değerlerin içsel yansımasıdır. Bu kişiliğin moral boyutu *mükemmellik ilkesine (=perfection principle)*'ne göre işler yani kişi artık hoşnut (pleasure) olduğu için değil, önceden tanımlanan ahlaki olana göre davranmaya yönelir (Albrecht 10).

³ İlk öncül çalışmalardan biri de, H. Laswell'in "The Psychology of Hitlerism (=Hitlerizmin Psikolojisi) makalesidir. Gene 1933'te W. Reich, gerek Alman Faşizminin, gerekse Stanilizmin sosyo-psikolojik dinamiklerini araştırdığı "Massenpsychologie des Faschismus" (=Faşizmin Kitle Psikolojisi) adlı çalışmasını yayınlamıştır. 1930'ların sonunda Stagner bir ölçek üzerinde

yalnızca bulunduğu sosyo-ekonomik koşullar tarafından belirlenmediğini, aksine artan oranda hakim sınıfın ideolojisinin etkisi altında olduğunu söylemektedir. Reich'a göre, bu ideoloji, otoriter propaganda altında hakimiyetini yaygınlaştırmak istemektedir; toplumsallaşma sürecinde kendini açığa çıkarmakta ve insanların kişiliklerini, düşüncelerini, duygu ve davranışlarını belirlemektedir. Böylece keskinleşen ekonomik hareketler programlanmış kişilik yapılarının baskılanması ile bir kombinasyon oluşturmakta ve insanlar sağa doğru itilmektedir (Oesterreich 1993, s.11).

Reich, Fromm, Horkheimer ve Marcuse otoriteryen kişilik altında, baskılanmış, bağımlı ve aynı zamanda başka düşüncedekilere karşı egemenlik arayışında agresif bir kişilik görmektedir. Bu tip yüksek endüstri toplumlarında irrasyonel ve anti-rasyonel bir insan tipidir ve başkalarına benzememe korkusu içinde kör bir şekilde güç ve otoriteye bağımlı davranmaktadır (Horkheimer 1950, s.9; Oesterreich 1993, s.13).

Marcuse ve Fromm, otoriter-davranışın, bir boyutuyla, özgür irade altında gerçekleştiğini söylemektedir. Otorite sahibi tarafında tanınma ve kabullenilme arzusundan kaynaklanır ve aynı zamanda kendi baskı ve iradesinin de başkalarınınca tanınması için çabalar. Hem özgür hem de özgür değildir; otonomi ve heteronomi bir aradadır (Marcuse 1936, s.136). Fromm (1936, s.84), saf baskıya dayalı bir egemenliğin sürdürülemeyeceğini vurgulamaktadır (Oesterreich 1993, s.13)¹.

Zaten, Sanford, Nevitt, Adorno, Frenkel-Brunswik&Levinson (1982 [1950], s.160) da, "The Authoritarian Personality" kitabında, E.Fromm, E.H.Erikson, A.Maslow, M.B.Chisholm ve W.Reich'in görüşlerinden etkilendiklerini söylemektedirler. Hatta Lederer'e göre, otoriter karakter tiplmesi, Reich (1933)'ın "Baskıcı Karakter" (Zwangscharakter) ile Fromm (1936)'un "Sado-Mazoşist Karakter Yapısı"ndan esinlenmiştir (Lederer 1995, s.31-33).

çalışmaktadır (Tormuş , s.15). Bu dönemde Frankfurt Okulu, bir yandan Freud bir yandan Marksistlerin etkisi altında bir dizi tartışma başlatır. Marcuse & Horkheimer (1936)'ın "Studien über Autoritaet und Familie" (=Otorite ve Aile Üzerine Çalışmalar), Erich Fromm (1936)'un "Sado-masochistischen Charakterstruktur" (= Sado-mazoşist Karakter Yapısı) ve gene Fromm (1941)'un "Escape from Freedom" (=Özgürlükten Kaçış) özellikle dikkat çekicidir. Horkheimer & Adorno ise "Aydınlanmanın Diyalektiği"nde, aydınlanma ile otoriteryenizm arasındaki bağları tartışmaktadır (Lederer 1995, s.32-33).

¹ 1950'lerden sonra otoriteryen kişilik, sadece faşizm için değil aynı zamanda komünizm için de kullanılır olmuştur. Ancak Oesterreich'e göre, pek çoğu bilimsel yeterlilikten uzak değerlendirmeler şeklindedir (Oesterreich 1993, s.17).

Ancak gene de, Frankfurt Okulu'nun güçlü izlerini taşıyan "The Authoritarian Personality" (=Otoriteryen Kişilik) adlı çalışma, bu konudaki sosyal psikolojik çalışmalar için bir dönüm noktası olacaktır.

1.3.2.2. Psikoanalitik Doruk Noktası: Otoriteryen Kişilik

Adorno, Frenkel-Brunswik, Sanford&Levinson'un (1950) "Otoriteryen Kişilik" (The Authoritarian Personality veya kısaca AP) adlı çalışmaları, elbette buna öncül yorum ve girişimler bulunmakla birlikte, ardılı binlerce inceleme ve tartışmaya kaynaklık ettiğinden özel bir öneme hak kazanmaktadır (Meloan 1993; Lederer 1995).

Otoriteryen Kişilik'te sayıltılan ana görüşler, psikoanalitik yaklaşımın güçlü etkilerini taşımaktadır. Bu etkiyi, Adorno ve arkadaşlarının 1950'de yaptıkları çalışmada yola çıktıkları tez açıkça göstermektedir:

Bu araştırma şu yönetici ana hipoteze dayanmaktadır: Çoğu kez bir bireyin politik, ekonomik ve sosyal kanaatleri, -birlikte bir "zihniyet" veya "ruh hali" denebilecek - derin ve tümleşik bir örüntü oluşturmaktadır; bu örüntü de kişiliğin derinliklerindeki eğilimlerin bir ifadesidir.

Ana ilgi, *potansiyel faşist* birey üzerine olup, böyle bir yapının oluşmasındaki nedenlerden biri anti-demokratik propagandadır. "Potansiyel" dememizin nedeni, açıkça kendisine faşist diyen ya da faşist organizasyonlara bağlı olan bireylerle çalışmamış olmamızdır. Verileri topladığımız tarihte, faşizm savaşı kaybetmişti ve kendisini açıkça bu organizasyonlarla özdeşleştiren kimseleri bulabilme ümidimiz yoktu. Ancak eğer bir güçlü ve saygın sosyal hareket olsa, faşizmi rahatlıkla kabul edebilecek kimseler bulmada bir güçlük yoktu (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford (1982 [1950], s.1).

Aşağıdaki pasajlarda kullanılan ifadeler de açıkça "kişiliğin derinliklerinde" bir hasta adam arayışını yansıtmaktadır:

Bu kitapta ideolojiden, günlük literatürde kullanıldığı şekilde, görüş, tutum ve değerlerin bir organizasyonu - insan ve toplum hakkındaki düşünüş biçimleri- anlaşılmalıdır. Birinin total ideolojisi veya onun ideolojisi dediğimizde, değişik yaşam alanlarını dikkate alıyoruz: politika, ekonomi, din, azınlık grupları vb. İdeolojilerin tek tek bireylerden bağımsız bir varlık alanı bulunmaktadır; bunlar tarihsel süreç ve sosyal olaylar dizisinin sonucu olarak belirli bir zaman diliminde varlık bulurlar. Bu ideolojiler farklı bireylerde farklı derecede ilgi-yer bulurlar. Bu, onların ihtiyaçları ile bu ihtiyaçların doyurulma veya engellenme durumlarına bağlıdır...

Potansiyel faşist bireylerin doğası üzerine mevcut inceleme, anti-semitizmi merkeze alarak başlamıştır. Yazarlar, pek çok sosyal bilimci ile ortak şekilde, Yahudilerin sahip oldukları karakteristiklerinden daha çok, duruma ve şartlara bağlı faktörlere göre algılandıklarını, yani anti-semitik görüş ve tutumların determinantlarının onu ifade eden kişilerin kendilerinde olduklarını görmektedir. Böylece kişiliğe vurgu, sosyoloji ile tarihten daha çok psikolojiye öncelik tanınmasını gerektirmektedir. Tabii ki, toplumda bu anti-semitik ideolojilerin varlığı kesindir ancak buradaki soru, neden bazıları bu görüşleri daha çok benimserken diğerleri kabul etmemektedir? Böylece, yukarıda anılan hipotezle araştırmanın başlangıcından itibaren (1) anti-semitizm yalıtık ve özgül bir olgu değil, daha çok bir tümleşik ideolojik çerçevenin parçası olduğu; (2) bireylerin böyle bir ideolojiye yönelimlerinin öncelikle psikolojik ihtiyaçlarından kaynaklandığı varsayılmıştır...

İdeolojik alma-kabul (İdeoloji-in-readness) ve ideolojinin dile getirilmesi (=ideoloji-in-words) ve eylemde (=in-action) bulunulmasının esas olarak aynı şeyler olduğuna şüphe yoktur. Bireyin total ideolojisinin sadece her bir düzeyde bir organizasyon olmadığı, bu düzeyler arasında da bir organizasyon olduğu açıktır. -tek bir yapı...

Böyle bir yapıyı anlamak için, total kişilik kuramı (the theory of total personality) gereklidir. Bu araştırmayı yöneten kurama göre, kişilik, bireylerin içindeki güçlerin az-çok süreklilik arzeden bir organizasyonu- dur... kişilik, davranışların ötesinde (*behind*) ve bireylerin içindedir (*within*). Kişilik güçleri, bir yanıt değil fakat *yanıtı hazırlayıcıdır* (*readinesses for response*); bu salt bir duruma karşılık verme değildir... (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford (1982 [1950], s.2, 3, 5).

...Araştırma ile ilgili hipotezlerden biri, kişiliğin derinlerinde yatan eğilimin, ifadesini bulduğu bazı görüş ve tutumlarda dinamik¹ olarak yer aldığı ancak mantiki olmadığıdır... (Sanford, Adorno, Frenkel-Brunswik&Levinson 1982 [1950], s.154).

Görüldüğü gibi, *ana ilgi, anti-demokratik propaganda altında şekillenen, potansiyel faşist bireyle ilgilidir*. Bunun nedenini, araştırma grubu, şu şekilde açıklamaktadır:

Potansiyel faşiste yoğunlaşırken, kişiliğin ve ideolojinin diğer örüntülerinin araştırılmasının aynı yönde çalışmalar için yararsız olduğunu iddia etmiyoruz. (Bu öncelik), gelenek ve kurumlarımızı faşizm kadar tehdit eden başka bir sosyo-politik eğilimin olmadığını ve gene, kişiliğin tanınmasının onunla mücadelede en önemli aracı oluşturacağını

¹ Bireysel durum ile sosyal ve dış çevrenin karşılıklı etkileşim halinde olduğu savı.

düşündüğümüzündür... (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford (1982 [1950], s.1).

Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford'a (1982 [1950], s.1) göre, böyle bir "otoriteryen kişilik" vardır ve "aşırı uyumcu, katı, duygusal hisleri baskılayan, otoriteye itaatkar, kendinden olmayana karşı aşırı önyargılı, aşağı değerlendirilene karşı kibir-üstünlük taslayan bir kişilik tipi ile karakterize edilmektedir. Bu kişilik, sosyal hiyerarşide güvenlik arayan ve güçlü grup bağlılığı ile bunu etnosentrik değerleri yüceleştirerek yapan bir kişilik tipidir. Herkeste bir ve aynı şekilde bulunmasa da, bu değişkenler anti-demokratik propaganda için kalıcı sendromu oluşturmaktadır:

Dinamik süreç içinde kişinin az çok merkezi bir eğilimi olan şeyler, etnosentrizm veya diğer ilgili psikolojik görüş ve tutumlarda açığa çıkar. Bu değişkenler, kısa tanımlamaları ile birlikte, aşağıda listelenmiştir:

- **Tutuculuk (Conventionalism):** Tutucu orta sınıf değerlerine sıkı sıkıya bağlılık.
- **Otoriteryen Baş eğme (Authoritarian submission):** İdealleştirilmiş moral otoritelere karşı baş eğici ve eleştirisiz tutum.
- **Otoriteryen Saldırganlık (Authoritarian aggression):** Çevreyi gözetip denetleme ve tutucu değerlere aykırı davranışları karalama, suçlama ve cezalandırma, onlara direnme eğilimi.
- **Yumuşakbaşlılığa Karşıtlık (Umursamazlık/Anti-Intracception):** Öz-nelliğe, hayalciliğe ve yumuşakbaşlılığa karşı olma.
- **Boş inan ve Kalıplaşmış Düşünce (Superstition and Stereotypy):** İnsan yazgısının mistik öğelerce belirlendiği inancı ve katı kalıplar içinde düşünme eğilimi.
- **Güçlülük ve Katılık Eğilimi (Power and "toughness"):** Güçlü olma düşüncesi ve "güç merkezi" olma eğilimi, güçlü olanla özdeşleşme, egemenlik-bağımlılık, önderlik-ardıllık boyutları içinde düşünme, tutucu değerlere aşırı vurgu.
- **Yıkımcılık ve Alaycılık (Destructiveness an Cynicism):** Genel düşmanlık, insanların kötülenmesi.
- **Yansıtıcılık (Projektivity)** Dünyada kötü bir gidişin olduğu inancı, kusurlarını başkalarına mal etme
- **Seksüelite (Sex)** Cinsel gidişe aşırı ilgi.

Bu değişkenler birlikte, az çok kişide sürekli bir yapıyı yansıtan, anti-demokratik propogandanın ortaya çıkışında kalıcı olan tek bir sendromu biçimlendirirler. Bu açıdan şöyle de söylenebilir: F Skalası, potansiyel anti-demokratik kişiliği ölçme girişimidir. Bu, kişilik örüntüsünü veren tüm özelliklerin skalada yer aldığını iddia etmez ancak karakteristik olan

kalıplar yakalanmaya çalışılmıştır... (Sanford, Adorno, Frenkel-Brunswik&Levinson 1982 [1950], s.157)¹.

Gerek Reich ve Fromm, gerekse Adorno ve arkadaşları, otoriteriyenin ortaya çıkışında birçok neden üzerinde durmakla birlikte, esasen daha çok cinsel süreçlerde ortaya çıkan rahatsızlıkları, çocukluk dönemini, aile ortamını, orta-sınıf değerleri ve yabancılaşmanın etkilerini öne sürmüşlerdir. Bu anlamda, Freud'un benlik bölümlenmeleri (id, ego, süperego), "Oedipus Karmaşası Kuramı", "kişiliğin asıl olarak çocukluk döneminde oluştuğu" savları ve "aktarma" kavramı ile², Marks'ın "yabancılaşma" kavramı arasında yakın bir ilgi aramışlardır (Tormuş 229-231).

Görüldüğü gibi, ne yazık ki, Adorno ve arkadaşları, olayı sanki bir "sapma" davranışı, bir "illüzyon" gibi algılamaktadır. Schmidt (1995, s.12) bu yaklaşımları şu soruyla tartışmaya açmaktadır:

Nasıl oluyor da, çoğunluğunun nasyonal-sosyalizmi desteklediği bir ülkede, kısa bir sürede -1945'te kişiler ve kişilik yapıları birden bire değişmediğine göre- istikrarlı bir demokrasi kurulabiliyor? Almanya'daki demokrasinin istikrarı iyi bir kurumsal düzenleme ile mi veya gerçekten daha az otoriteriyen olan kuşakların yetişmesi ile mi sağlanmış oldu?

Christie&Jahoda (1954) ise, "Otoriteriyen Kişilik" ile ilgili çalışmaları üç ana noktada eleştirmişlerdir:

- Otoriteriyen kişilik çalışmasında kültürün sosyal-psikolojik kurgusu oluşturulmuştur,
- 1951'deki dünyadaki genel durumun etkisi altındadır,
- Hangi kavramın hangi operasyonlaştırmaya kaynaklık ettiği belli değildir.

Ana hipotez "potansiyel faşist bireyler arayışındaki Almanya'dan, ki bu büyük oranda anti-demokratik propoganda ile oluşturulmaktadır, edinilen bilgilerin eşliğinde otoriter karakterin varlığı" iddiasıdır. Ama faşist Almanya'da araştırma

¹ Koyulaştırmalar bize ait.

² Freudcu yaklaşımda aile ile çocuk arasındaki duygusal ilişkiler toplumsallaşmada merkezi önemdedir. Çocuk çeşitli psikoseksüel evreler geçirir, ki bu süreçte ailesi ile olan ilişkileri belirleyici rol alır.

Özdeşleşme, kişiliğin üç kısmı (id, ego ve süperego) arasındaki ilişki ve gelişimin açıklanması için merkezi kavramdır...

Aile ile özdeşleşme... *Analitik özdeşleşme ya da saldırgan (aggressor) ile özdeşleşme* (anne-baba ile). Süperego geliştiginde çocuk bütünüyle sosyalleşmiş olur (Albrecht 96).

izni olmadığından yalnızca uyarlamalarla değerlendirme yapılmıştır (Lederer 1995).

Ayrıca Adorno ve arkadaşlarının geliştirdikleri ölçekler de, bazı eksiklikler taşımaktadır. F-Skalası kültüre bağlı maddeler içermesi (içeriksel olması) nedeniyle kültürlerarası araştırmalara uygun bulunmamaktadır¹. Adorno'nun "Otoriteriyen Kişilik" sendromunun öğeleri açık olmayıp deneysel olarak varsayımların sınanmasına olanak tanımamaktadır (Kağıtçıbaşı 1973, s.12-15). Çok-boyutlu olarak tasarlandığından likert tipi skala özelliği de taşımamaktadır. Ayrıca güvenilirlik ve geçerlilik çalışmaları da yetersizdir. Genel Otoriteriyenizm Ölçeği (GOS), diğer skalalarla (II-VI) ortak maddeler içerdiğinden korelasyon ilkesini de zedelemektedir (ZUMA 1983, D14).

1.3.2.3. Lederer'in Çalışmaları

Adorno'yu takip eden binlerce çalışma içinde en süreklilik arzedenlerden biri Lederer'in çalışmalarıdır. Lederer genel otoriteriyenliği, ölçmek üzere Adorno'nun F Skalası yerine yeni bir skala geliştirmeye çalışmıştır.

Lederer, genel otoriteriyenlik altında on boyuttan söz etmektedir. "Yeni Genel Otoriteriyenizm Ölçeği" YGOS'un (veya NAAS) on boyutundan beşi, "otoriteriyen sendrom"la (F-Skalası) örtüşmektedir. Bunlar "otoriteriyen boyun eğme", "kuvvet ve zorbalık", "tutuculuk", "batıl inançlar ve stereotipler" ile "alaycılık ve karalama"dır. Diğer beş boyut oluşturan "pseudopatriotizm", "etnozentrizm", "hiyerarşik düşünce", "ailevi otorite ve değerlere itaat", "biz-grubunun idealizasyonu" da F-Skalasının gelişimi için öncül olan "Otoriteriyen Kişilik" çalışmasının III-VI. Bölümlerinde içerilmektedir. Bunlar Levinson&Sanford versiyonundaki A-S-Skalasına (Antisemitizm Skalası), E-Skalasına (Etnozentrizm Skalasına) ve PEC Skalasına (Politik-Ekonomik-İdeoloji Skalası)'na dayanılarak kurgulanmıştır (Seipel, Rippl&Lederer 1995, s.69).

Özet olarak YGOS'un bütün maddelerinin kökleri "Otoriteriyen Kişilik" çalışmasındaki skalalarda bulunmaktadır. Ancak içeriğini etkilemeyecek şekilde onların anlamları-semantikleri değiştirilmiştir. Buradaki tek yenilik, daha önceki ölçeklerin tutarlı maddelerinin yeni bir adla toplanmış olmasıdır. NAAS, Lederer'e göre, "otoriteriyen sendrom"un boyutlarını ölçmek için en uygun araçtır (Seipel, Rippl&Lederer 1995, s.70).

¹ "Kültüre bağlı" oluşundan bağımsız bir "otoriteriyenizm" olanaklı mı (?), bütün çalışma bu tartışma için bazı eleştirel ipuçları sunmaktadır.

Bir kez daha hatırlatmak gerekirse, Lederer'in Adorno'dan daha öteye geçemediği söylenebilir.

1.3.2.4. Otoriteryenizm ve Bilişsel Süreçler: Dogmatizm Ölçeği

Adorno ve arkadaşlarına yönelik bir eleştiri, önyargıların içinde yaşanan çevrenin-kültürün bir ürünü olabileceği, ancak bir kişilik örüntüsü haline dönüşmeyebileceği üzerinedir (Kaygusuz 1995, s.11):

...Pettigrew (1958) Güney Afrikalı ve Amerikalı öğrenciler üzerine yaptığı bir çalışmada... Güney Afrikalı öğrencilerin Amerikalı öğrencilere oranla daha fazla önyargılı olduklarını; ancak, otoriteryenizm açısından gruplar arasında anlamlı bir farkın bulunmadığını saptamıştır... Bu bulguyu takip eden bazı araştırmacılar (Katz&Statland 1959; Katz 1960; Mc Clintock 1960) F ölçeğini "sosyal uyum" ve "benlik savunması" olarak iki alt ölçeğe ayırmışlardır. Bu yeni ölçekte, tutuculuk, otoriteye boyun eğme ve güçlülük-sertlik gibi öğeler "sosyal uyum"; otoriteryen saldırganlık, batıl inançlılık, yıkıcılık, duygusal ve entelektüel konularda yalıtılmışlık (anti-Intracception), seksüel konulara abartılı ilgi gibi öğeler ise "benlik savunması" alt ölçeklerine yerleştirilmiştir. Böylece otoriteryenizm, kişisel ve normsal değişkenler tarafından etkilendiği düşünülen bir olgu haline dönüştürülmüştür (Kaygusuz 1995, s.11).

Aynı yıllarda Rokeach (1960), otoriteryenizmle bağlantılı bir zihniyet biçimi¹ olarak gördüğü dogmatizm üzerine eğilmiş; faşizan düşünceyi ölçmekten ziyade, bireyin politik ideolojisini hesaba katmaksızın onun tasarladığı inanç sistemini anlamaya yönelmiştir. İdeolojiler genelde toplumdan türemektedir (Kaygusuz 1995, s.11).

Rokeach (1960) Adorno ve arkadaşlarının F Skalası yerine Dogmatizm (D) Skalasını önermektedir. D Skalası, hem kuramsal hem de ölçüm açısından avantajlar sağlama iddiasındadır. O'na göre, F Skalası, faşistlerin tanımlanması ve önyargıların (prejudice) doğrudan ölçülmesi için bir tekniktir ve test sonuçları psikoanalitik çerçeve içinde yorumlanmaktadır. Rokeach ise açık ve kapalı inanç sistemlerinin doğasını sorgulamak üzere yola çıkar ve bireysel inanç sistemlerinin açıklık-kapalılık durumunu ölçmek için doyurucu bir araç geliştirmek amacını güder. Rokeach için önemli olan, inancın içeriği değil, inanç sisteminin yapısıdır (Thompson&Michel 1972).

¹ İnsan davranışının kognitif kuramları, mental süreçleri yani algılama, bilgi, fikirler ve beklentileri davranışın ana belirleyicileri olarak görür. Bilginin alınması, ona anlam verilmesi, onun bilgiye dönüştürülmesi gibi aktiviteler insan davranışının en önemli bileşenleridir (Albrecht 18)

Böylece Milton Rokeach, yetkeciliği “öğrenme” ve “kültür” ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışmakta, siyasal bir yeğlemeyi içermiyormuş gibi gözüken “açık düşünce” ve “kapalı düşünce” kavramları ile sol içinde yetkecilik eğilimlerini göstermeye yönelik bir çaba içinde bulunmaktadır. “Dogmatizm”de “düşüncenin inançlaştırılması” (=opinionation) ve “yalıtım” (=isolation) öncelikli açıklama çerçevesi olarak kullanılmaya çalışılmaktadır (Tormuş 235-236).

Thompson&Michel (1972), “perspektif genişliği”ne (breadth of perspective) bağlamında, F ve D Skalasını test etmek isterler. Kelman&Baclay (1963)’a göre, kısaca, otoriteryenler sınırlı perspektif genişliği ile karakterize edilir ve bu darlığın altında da hem bireysel psikolojik açıklık kapasitesi hem de bu kapasiteyi gerçekleştirmedeki çevresel şanslar etkilidir. Otoriteryenizm ile perspektif genişliği arasındaki karşılıklı ilişkiler; cinsiyet, yaş, baba mesleği, gençlikte oturulan bölge olmak üzere bazı çevresel şansları gösteren indikatörlerle desteklenir. Açıklık için psikolojik kapasite, belirsizliğe tahammülsüzlük ölçümünde yatmaktadır. Burada D ve F Skalası ile perspektif genişliği arasındaki örtüşme sınırlanmaktadır (Thompson&Michel 1972).

İkinci soru, kuramsaldan daha çok metodolojik alanla ilgili olup F puanları ile muhafazakarlık (konzervatizm) arasında çok güçlü bir ilişkinin bulunmasıdır. Çünkü F Skalası düşünce ve görüşlerde liberal olanların otoriteryenizmini ölçmede duyarsız kalmaktadır; D Skalası ise inanç ve görüş içeriklerinden etkilenmeksizin genel otoriteryenizmi ölçmek için biçimlendirilmiştir. Rokeach’ın bulgularına göre, liberal politik (13 komünist) ve dini (6 inançsız) gruplar arasında D puan ortalamaları F puanından daha yüksek bulunmuştur (Thompson&Michel 1972). Ancak bulgular bu yönde olmakla birlikte, anlamlı fark yok yani çok küçük bir ortalama farkı söz konusudur. Özetle iki ana problem tartışılmış:

- Perspektif genişliği yaklaşımı (Skala “tolerance of ambiguity), D ve F Skalalarının kullanımı için kuramsal bir destek sağlamakta mıdır?
- D Skalası gerçekten genel otoriteryenizmi mi ölçmektedir yoksa F Skalası gibi aynı muhafazakar özelliğe mi sahip?

Thompson&Michel’e (1972) göre, bulgular, dogmatizm ölçeğinin de aynı içeriksel nüveye sahip olduğunu göstermiş; dahası *psikolojik kapasite* ile ilgili boyutlarda şu sonuçlar saptanmıştır: Politik konzervatizm, hem otoriteryenizm hem de dogmatizm ile pozitif ve aynı şekilde ilişkili çıkmıştır. Gene, Hıristiyan gelenekselliği, hem otoriteryenizm hem de dogmatizm ile pozitif ve aynı şekilde ilişkilidir (.36 ve .26 pozitif ve aynı yönde). Ayrıca zihni beceri de, hem otoriteryenizm hem de dogmatizm ile karşılıklı ve aynı şekilde ilişkilidir (-.35 ve -.20; yani zihni beceri yükseldikçe F ve D düşmekte ancak F ve D arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır).

Çevresel Fırsatlar açısından da gerek eğitimsel düzey (eğitim seviyesi yükseldikçe her iki skala puanı da düşmektedir ancak yalnızca D Skalası anlamlı), gerekse ailenin sınıfsal pozisyonu (hem F hem de D alt sınıfta en yüksek, ikinci ve üçüncü orta gruplarda düşük, üstte yeniden bir miktar yüksek), hem otoriteriyenizm hem de dogmatizm ile karşılıklı ve aynı şekilde ilişkilidir (Thompson&Michel 1972).

Sonuçta D ve F Skalaları arasında bir farklılığa rastlanmadığı gibi, “perspektif genişliği” de dahil her üç skala da birbirinin yerine kullanılabilir düzeydedir (Thompson&Michel 1972).

1.3.2.5. Kişilik mi, Norm Otoriteriyenizmi mi?

Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford (1982 [1950]) tutumları öyle bir organizasyon içerisinde değerlendirirler ki, bir kimsede otoriteriyen tutumlarından biri görüldüğü zaman diğerlerinin varlığı da otomatikman öngörülebilir (yani o şahıs kesin otoriteriyendir). Kağıtçıbaşı (1973, s.9) ise, şu temel soruları yöneltmektedir:

Tutum organizasyonu ne kadardır? Ne düzeydedir? Bu organizasyonun ne kadarı (Otoriteriyen Kişilikte iddia edildiği gibi) kişilik yapısının otomatik bir sonucudur? Ve ne kadarı bireyin ait olduğu kültürün normatif etkisine açıktır ya da sosyal normların sonucudur?

Kısaca Kağıtçıbaşı'nın çalışmaları, Rokeach'ın (1960) devamı bir çizgide, otoriteriyenizmin “içeriksel” mi yoksa “biçimsel” mi (“kişilik mi, norm otoriteriyenizmi mi”) tartışmalarına indirgenebilir. Rokeach'a göre, otoriteriyen sendromun içerik-dışı (biçimsel) görünümleri sabit fikirlilik ve katılıktır. Varsayım, toplumsal görüşlerinde otoriteriyen olan bir kişinin bilişsel (kognitif) ve algısal davranışlarında da katı olacağı yolundadır. Örneğin otoriteriyen bir kimse, algısal iş ya da problemlerde belirsizliğe tahammül edemez; kesin tavır ve görüşler sergiler (Kağıtçıbaşı 1973, s.12).

Kağıtçıbaşı, “aile, ulus ve genel olarak otoriteye saygı” ile “etnozentrizm” gibi otoriteriyenizmin toplumsal normların etkisi altında olan “içerik” alanlarından bağımsız, “hoşgörüsüzlük” ya da “dogmatizm” şeklinde kavramlaştırılabilecek “biçimsel” bir skala geliştirmeye çalışmıştır. Otoriteriyenizmin “biçimsel” niteliklerini boyun eğme, aşırı yargılarda bulunma, ikilemler kullanma, belirsizliğe tahammülsüzlük gibi davranış ölçüleri oluşturmaktadır (Kağıtçıbaşı 1973, s.31-33):

...Özotoriteriyenizm, otoriteriyen sendromdaki ne? ile değil de, nasıl? ile uğraşan kısımdır; yani biçimsel bir özelliktir. Özotoriteriyenizm ölçüsü,

bir kimsenin neye inandığını değil, inancına ne derece katı ve dogmatik bir şekilde tutunduğunu ve başka inançlara karşı ne derece hoşgörüsüz olduğunu ölçme amacındadır... Burada kullanılan özotoriteriyenizm skalasının kültürlerarası geçerliliğe sahip olması da beklenmektedir. Otoriterye-nizmin F-Skalası (Adorno vd. 1950) çeşitli içerik alanlarını birbirine karıştırdığı için, özotoriteriyenizmi ölçemez. Ölçtüğü şey “genel otoriterye-nizm”dir ve önerilen “özotoriteriyenizm”den farklıdır. Otoriteriyenizmin içerik alanlarında Türk örnekleminin, Amerikan örneklemine oranla daha yüksek puan tutturması beklenir, çünkü ...söz konusu içerik alanları, Türkiye'nin toplumsal normları arasında yer alır. Öte yandan iki örnek arasında özotoriteriyenizm konusunda aynı derecede yüksek bir fark beklenemez, çünkü bu değişken, içerik dışı olduğundan, toplumsal normların doğrudan etkisi altında değildir... (Kağıtçıbaşı 1973, s.33).

Kağıtçıbaşı (1973, s.33), anababaya ve ulusa (devlete) saygı ve bağlılık, geniş anlamıyla otoriteye saygı konularının toplumsal normlara bağlı olduğunu, dolayısıyla otoriteriyenizmin “içerik” alanlarını oluşturduğunu; bu anlamda kültürlerarası önemli farklılıklara rastlanabileceğini ileri sürmektedir -en azından “özotoriteriyenizm”den daha yüksek bir farklılaşma beklemektedir-. Örneğin iki sosyal norm (otoriteye saygı ve patriotizm) Türkiye'deki otoriter ortalamasının Amerika'dan yüksek olmasına yol açmaktadır. Ancak otoriterizmin değişik komponentleri arasındaki karşılıklı korelasyonlar Amerika'da Türkiye'ye göre daha yüksektir. Yani AP'de öngörüldüğü gibi, yetkecilik ABD'de bir bütün sendromdur ($p<.001$) ama bu Türkiye için tipik değildir (Kağıtçıbaşı 1973, s.75).

Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford (1982 [1950]) F-Skalasına paralel bir şekilde “Ethnosentrizm” ölçeği da geliştirmişler, bu iki skalanın da birbirine paralel sonuçlar vermesini beklemişlerdir. Ancak Kağıtçıbaşı “kültür mü, kişilik mi” tartışmasını etnosentrizm için de sürdürmekte, “biçimsel” katılığı yüksek bazı kimselerin düşük etnosentrizm ya da tersi durumu gösterdiklerini söylemektedir. Örneğin Sullivan, etnosentrizm ile katılık arasında bir ilişki bula mamıştır (Kağıtçıbaşı 1973, s.13). Bu önermeler, ancak “özotoriteriyenizm skalasının” doğru bir şekilde “otoriteriyenizmi” ölçtüğü kabul edilirse belki doğrulanabilir. Ancak Herrmann&Schmidt (1995), Almanya verileri eşliğinde tam tersini iddia etmektedir: .87'lik yüksek bir korelasyonun otoriteriyenizm ile etnosentrizmin içsel bir birlikteliği olabileceğini göstermektedir.

Normdan bağımsız bir otoriteriyenlik anlayışı ve “özotoriteriyenizm ölçeği”, daha sonraki çalışmalarda eleştiriyle karşılaşmıştır. Altemeyer'e göre (1996), ailenin yansıttığı değerler ve edinilen tecrübeler, öğrencilerin yetkeciliğini kesin bir şekilde etkilemektedir. Yine Oesterreich (1993)'ın ikinci araştırmasında

otoriteryenizmin değişen durumsal-koşullara bağlı olduğu (habitus) öne sürülmektedir.

1.3.2.6. Lewin ve Milgram: İtaat ve Saldırganlık

İlginç bir ilk deneysel araştırma, Lewin, Lippit & White tarafından 1939 yılında yapılmıştır. Ana soru şudur: Devrime karşı otorite, azınlık mensuplarının günah keçisi gibi kovuşturmayaya uğraması, otoriteryen egemenliğe eleştirisiz itaat ya da bir dış gruba karşı saldırıda bulunma gibi grup davranışlarının değişen kalıplarının altında ne yatmaktadır? Altgrup yapısında ve grup tabakalaşmasında ne kadar farklılık vardır ve ben-merkezli ile grup merkezli yönelim potansiyeli, farklı grup atmosferlerinin sosyal sonuçlarını öngörmeye kullanılabılır mı? Demokratik grup yaşamı daha hoşnutluk sağlayıcı ancak otoriteryenizm daha etkili mi? Bu deneylerde bireysel ve grup saldırganlığının dinamikleri saptanmaya çalışılmaktadır (Lewin, Lippit & White 1939).

Otoriteryen grupta birbirlerine egemenlik sağlama yönünde davranış yoğunluğu gözlenmiş, liderle ilişkileri uyma ya da taleplerini dikkate izleme şeklinde gerçekleşmiştir. Yine demokratik gruba göre otoriteryen grupta "ben-merkezli" bir yoğunlaşma görülmüştür (Lewin, Lippit & White 1939). "Laissez-faire" grup en yüksek saldırgan davranış sergilemekle birlikte, otoriteryen grup özellikle liderin yokluğu durumunda diğer gruplara göre 10 kat daha saldırgan olmaktadır (Lewin, Lippit & White 1939).

İlginç bir diğer bulgu, deneycilerin dışında bir araştırmacı tarafından yapılan raporajlarda bir askerin oğlu dışındaki 19 çocuk, otokratik liderlerini sevmediklerini ifade etmişlerdir. "Laissez faire" deneye katılan on çocuktan yedisi ise laissez faire'dan yana sevgi göstermişlerdir. Üçü ise yeterince yönlendirici olmadığı konusunda eleştiri yapmıştır (Lewin, Lippit & White 1939).

Onlara göre, spontan saldırganlıkta dört ana faktör rol almaktadır:

- Gerilim,
- Özgür hareket alanı,
- Grup yapısının katılımı,
- Yaşam biçimi (kültür) (Lewin, Lippit & White 1939).

Otokratik gruplarda 6 kez daha fazla sosyal baskı tespit edilmiştir. Tabii yüksek baskı yüksek bir gerilim yaratmaktadır. Aynı şekilde hareket alanlarının darlığı da bu gerilime eşlik etmektedir. Grup yapısının katılımı da statü değişikliklerini güçleştirmekte ve bu anlamda gerilim yaratmaktadır (Lewin, Lippit & White 1939). Bir diğer faktör kişinin içinde yaşadığı kültür ve habitten kaynaklanır. Bu

anlamda içinde yaşadığı kültür örüntüleri ve geçmiş tarihi büyük bir önem arz etmektedir. Kişinin biliş ve algıları dahi bu durumdan etkilenmektedir. Kişinin baskı ve itaati kabullenme düzeyini doğrudan belirleyici bir nitelik taşır (Lewin, Lippit&White 1939).

Sonuç olarak, demokratik grup yapısı ile karşılaştırıldığında otokratik durumda düşmanlık 30 kez, saldırganlığa 8 kez daha sık rastlanmaktadır. Saldırganlık da otokrata karşı değil, günah keçisine karşı yoğunlaşmaktadır. Saldırganlık göstermeyenlerin temel nedeni ise otokratın varlığıdır. Otokrat odadan ayrılır ayrılmaz saldırganlıkta artış olmaktadır (Lewin, Lippit&White 1939).

Milgram'ın itaat çalışmasının önemi ise, normal birey ve toplumlarda şiddete yönelik itaat bulgularının beklenmedik yükseklikte olduğunu göstermesinden gelmektedir. Amerikalı yetişkin erkeklerin %65'i, emrine uyulması için her hangi bir güce sahip olmadığı halde, deneycinin deney sırasındaki emrine uyararak diğer insanları 450 voltaj maksimum elektrik şokuyla cezalandırma istekliliğini göstermişlerdir (Milgram 1963). Milgram, 21'in üzerinde deney yapmıştır ve benzer sonuçlar elde etmiştir (Blass 1991).

Milgram (1965, s.74) "günlük yaşam içinde insanların sorumlulukları otoritenin talepleri altında, algılarının kontrolü ve tanımlanan durumun eleştirisiz kabulü ile şekillenmekte ve bu eylemlerine yansımaktadır" demektedir (Blass 1991).

Milgram ve diğer sosyal psikolojik çalışmalar, davranışın nedeni olarak kişinin taşıdığı karakteristiklerden daha çok yakın durumun özelliklerine referans göndermektedirler. Örneğin Milgram:

Kişinin deneye girerken sahip olduğu özellikleri, davranışına etkisi bakımından, pek çok kişinin öngördüğünden çok daha az önemlidir. Sosyal psikolojide bu yüzyılın ana dersi şunu göstermiştir: çoğunlukla, kişinin nasıl eyleme bulunacağını belirleyen daha çok içinde bulunduğu durumun özelliğidir, kişinin kendi tarzı değildir (1974, s.205 Aktaran: Blass 1991).

Milgram'ın deneylerinde, durum mu, kişilik mi sorusuna yanıt aranmaktadır. İtaat deneyi sırasındaki fiziki ve sosyal düzenlemenin en güçlü etkiye sahip olduğunda şüphe yoktur. Otoritenin yakınlığı, en önemli koşuldur. Deney başladıktan sonra odayı terk ederek telefonla emir verildiğinde itaatte keskin bir düşüş görülmüştür. Birinci koşulda tam itaat 26/40 iken ikinci durumda 9/40'a düşmüştür (Milgram 1974, s.59-62). Bir diğer koşul, deneycinin sosyal statüsüdür. Meşru sayılmayacak bir deney durumunda (bir işçi sınıfına ait otorite kullanıldığında) Rosenhan Amerika deneyinde %53, Mantell Batı Almanya deneyinde %52 tam şok uygulanırken profesyonel bir otoritenin bulunduğu her iki deneyde de tam şok verilme oranı % 85'ler oranına çıkmaktadır (Aktaran: Blass 1991).

Diğer yandan kişiliğin¹ rolü de görülmüştür. İtaatkarlar, itaatkar olmayanlara oranla F Skala bazında yüksek bir otoriteriyenizm göstermişlerdir. Altemeyer'in sağ-sol yönelim sakalası (RWA) açısından da ortalama şok verme durumunda anlamlı farklılaşmaya rastlanmıştır. Yine bir başka deneyde reddedicilerin MMPI Ölçeği bazında daha yüksek "Sosyal Sorumluluk" gösterdikleri belirlenmiştir. Çok güçlü olmamakla birlikte Kohlberg'in "bilişsel gelişim kuramı"² açısından itaatkarların çok güçlü olamamakla birlikte düşük değerler aldığı görülmüştür (Kohlberg&Candee 1984. Aktaran: Blass 1991).

Buradaki bir tartışma da, durumla kişilik arasındaki etkileşim üzerinedir. Bazı araştırmacılar, açık ve kesin bir durum (situation) söz konusu ise kişilik değişkenlerinin öngörüsü için bu ortamın pek uygun olmadığını söylemektedir. Örneğin Milgram'ın araştırmalarında güçlü bir verili durum söz konusudur. Katılımcı durumun koşullarına uymak, talepleri yerine getirmek dışında bir şansa sahip değildir. Yönlendirilmiş (imposed) bir durum vardır ve gene bu deney ortamı, kişinin kendi davranışları ile ilgili değerlendirme yapmasına ve kendi karar almasına pek uygun değildir. Ayrıca Lewin'e göre Almanlarla karşılaştırıldığında, Amerikalılar duruma göre daha fazla bir davranış değişkenliği göstermektedir. Bu anlamda Almanlar bireysel özgül karakteristiklerini her duruma daha çok taşıyorlar (Lewin 1936, s.30-31; Blass 1991).

Sonuçta, kişilik mi durum mu, sorusuna açık bir yanıt bulunamamıştır. Araştırmalardaki durumsal ya da bireysel varyans açıklama oranları düşük düzeydedir (Blass 1991). Ancak Milgram, itatla ilişkili bireysel farklılıklar için zayıf ve istikrarsız bazı deliller olduğunu söylemekle beraber, "*itaat ve itaatsizlikte kompleks bir kişilik bazı olduğuna kesinlikle inanıyorum ancak onu nasıl bulacağımızı/saptayacağımızı bilmiyorum*" demektedir (Aktaran: Blass 1991). Böylece önceli olan tartışmalarla aynı kısırlığa geri düşmektedir.

¹ G. Homans (1974), grupta işgal edilen *bireysel pozisyonun* uyma derecesi ile yakından ilişkili olduğunu saptadı. Özellikle orta statüdeki kişiler, yüksek uyma göstermektedir. Milgram'ın deneyinde de, katoliklerin itaate bir miktar daha fazla eğilimli oldukları; iyi bir eğitim ve meslekten gelenlerin (hukukçu, doktor, öğretmen gibi) ise yüksek şok vermeyi reddettikleri görülmüştür. Yine askeri servise yakınlık da, itaati artırmaktadır (Albrecht 136).

² Kohlberg (1973, s.348-349)'e göre, "bilişsel yapının gelişimi, doğrudan maturasyon ya da öğrenmenin sonuçları yerine, organizmanın yapısı ile çevrenin yapısı arasındaki etkileşim sürecinin sonucudur... Sosyal gelişme esasında, (1)benlik kavramının, (2)onun diğer kişiler kavramıyla ilişkisinin, (3)standartları olan ortak bir sosyal dünyada oluş algısının yeniden yapılandırılmasıdır..." (Albrecht 102). Özetle çevredeki ödül ve cezalar ile bu ödül-cezaların yönlendirilmesi için bireysel çaba sarfedilmesi sonucu gelişim biçimlenmektedir (Albrecht 104).

1.3.2.7. Ray: Durumsal ve Davranışsal Boyut Üzerine Tartışmalar

Bir tartışma boyutu da “tutumsal” ile “davranışsal” a yöneliktir. Adorno ve arkadaşlarının otoriteriyen tutumlarla otoriteriyen davranışın birlikte ortaya çıkabileceğine ilişkin varsayımlarını keyfi bir açıklama tarzı olarak değerlendiren Ray (1976) otoriteriyen tutumlara sahip bireylerin her zaman otoriteriyen davranmayabileceğini iddia etmektedir:

Buradaki temel soru, (otoriteriyen) insanların Adorno ve arkadaşlarının “Pre-faşist” olarak tanımladığı “F Skalası”ndaki tutumları gösteren insan grupları ile aynı olup olmadığıdır. Tutum ve davranışlar birlikte mi değişmektedir?

Öyle olmadığı görülecektir. ...Almanya’da Adorno’ların tanımladığı Nazi ideolojisinin de etkisinin olduğu kesindir. Ancak Shills’in vurgusu ile, Sovyet Rusya ve Mao Çini gibi, eşitlikçi ve insancıl resmi ideolojilere sahip olabilen otoriteriyen politik rejimlerdeki durum ne olacaktır. Resmi ideoloji, eylem için yetersizdir (Ray 1976).

Ray (1976), otoriteriyenizmi “birinin kendi isteklerini diğerlerine empoze etme eğilim ve istemi” olarak tanımlamakta ve ilgili ölçeğe “yönerticilik” (=directiveness) ölçeği adını vermektedir. Bu davranışsal boyutu ölçmektedir. Adorno ve arkadaşlarınınki ise daha çok tutumsal düzeyde kalmaktadır. Buna denk bir ölçek ise “Otoriteye Yönelik Tutumlar” (=Attitude to Authority) ölçeği olacaktır.

Ray (1976) daha yönlendirici olan bireylerin daha boyun eğici olmadığı gibi ters yönde bir ilişki söz konusu olduğunu, buna kanıt olan bir bulgunun da yönerticilik ile Elms&Milgram’ın saldırganlık ölçeği arasında doğru orantılı bir ilişkinin bulunmasında yattığını belirtmektedir.

Özet olarak, Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford’un başatlık ve boyun eğicilik’in otoriteriyenizmin ortak karakteristikleri oldukları yönündeki savlarına, Ray (1976), yönerticiliğin boyun eğicilik ile negatif korelasyon içinde olduğu yönünde itiraz etmiş; bu gerekçe ile, yönerticiliği ve başatlığı ayrı ölçeklerde toplamıştır (Ray 1981).

Ray ayrıca olumlu ve olumsuz anlamdaki emredicilik üzerinde durmaktadır. Ray (1981), “otoriteriyenizmin” saldırgan başatlık (=aggressive dominance) ve “kararlılığın” (=assertiveness) saldırgan-olmayan başatlık olarak tanımlandığını; ancak bu ayrımla ilgili bazı güçlükler çıktığını belirtmektedir:

...Orijanilinde otoriteriyenizmi ölçmek üzere geliştirilmiş olan (Ray 1976 Yönerticilik=Directiveness ölçeği) ölçek, kararlılığı, bunu (Lorr&More 1980 Directiveness ölçeği) ölçmek için geliştirilmiş olandan daha iyi ölçmektedir. Bazı psikologlar, diğerlerinin kararlılık dediklerine

otoriteryen demektirler. Peki, kararlılık veya otoriteryen olarak ayrılan davranışlar arasında, empirik bir farklılık var mı?

Lorr&More (1980) Kararlılık bataryası, Ray (1976) Yönericilik ve (1981) Başatlık ölçeği, Jackson (1967) Başatlık ölçeği ele alınmıştır. Bunların güvenilirlik katsayılar .62 ile .88 arasındadır.

Lorr&More (1980) dört kararlılık alt-ölçeği arasındaki ortalama korelasyon .31 iken Jackson'ınki ile .69; Ray (1981)'ınki ile .80 ve Ray (1976)'ınki ile .60 korelasyon göstermiştir... Dolayısıyla Lorr&More'un bataryası Kararlılık'ı değil, Başatlık'ı göstermektedir...

...O halde, Batı toplumlarında, sosyal olarak "gayri-meşru" (otoriteryenler) ve sosyal olarak "meşru" (kararlılar) olanlar esas olarak benzer eğilimler göstermektedir (Ray 1986).

Heaven (1986), araştırmaların Ray'ın savlarını desteklemediğini söylemektedir. Daha sonraki bazı araştırmalarda, gerek yönericiliğin gerekse başatlık ölçeklerinin saldırganlıkla yüksek korelasyon içinde olduğu görülmüştür. Böylece "Ray'ın sadece yönericiliğin saldırganlıkla ilişkili olduğu savı geçersizdir. Adorno ve arkadaşlarının önerdiği gibi, başatlık ve saldırganlık aynı kişilik sendromunun parçalarıdır" (Heaven 1986).

1.3.2.8. Oesterreich ve Otoriteryen Reaksiyon

Oesterreich, 1950'lerden beri ileri sürülen bir tezi sınamak ister. Tez şudur: İnsanlar, faşist ya da komünist toplum düzenlerinde, benzer kişilik-yapıları oluştururlar. Totaliter toplumların ürünü olarak bağımsız kişilik yapıları geliştiremiyor, baskıcı ya da baskı altında olmaları nedeniyle otoriteye bağımlı ve başka düşüncedekilerle azınlıklara karşı düşmanca tavır takınıyorlar. Bu toplumlara özgü karakteristik insan tipi "otoriter kişilik" olarak adlandırılıyor. Demokratik toplumlarda ise insanların kendi ayağı üzerinde durabilen, bilinçli ve sorunlarla başetmede demokratik olduğu söyleniyor (Oesterreich 1993, s.9). Peki, gerçekten öyle mi? Oesterreich (1993), Doğu ve Batı Berlin'li öğrenciler üzerinde araştırma yaparak bu tezleri sınamaya çalışıyor.

Oesterreich'in (1974) bakışına göre, AP bir bilimsel temele dayanmamakta, tamamıyla dışarıdan politik bir bakış açısidir. Bu karamda, "Kişilikten bağımsız" duruma özgül otoriter baskılama pek dikkate alınmamıştır. Otoriter davranışla otoriter kişilik arasında her zaman güçlü bir bağ tesbit edilememiştir, yani otoriter davranış her zaman otoriter bir kişilik yapısı altında değil, duruma bağlı olarak oluşabilmektedir (Oesterreich 1993, s.23). Altemeyer, kişilik yapısına ilişkin

araştırmaların çok düşük bir güvenilirlik katsayısı taşıdıklarını belirtmektedir (Oesterreich 1993, s.24)¹.

Sosyal bilimlerde “otoriter” tanımı belirsizdir; örneğin bir statü ya da sosyal tabaka değildir. Ayrıca herhangi bir kişisel özellik de değildir. Korku ve güvensizlik ortamlarında insanların onlara koruma ve güvenlik getirdiğini düşündükleri durumlara yönelmesidir. Bunlar daha güçlü kimse ve kurumlardır ki onların üstünde bir rol oynarken aynı zamanda onları da savunmaktadır. İlke olarak bu büyük güçleri ile insanların sorunlarını çözmekte ve böylece korku ve güvensizliği yok etmektedir. Bu tür arayışlar “otoriter reaksiyon” olarak adlandırılmaktadır. Otoriter reaksiyonların evrensel olduğu iddia edilmektedir (Freud 1967; Milgram 1974). Bu güvenlik sağlayıcı ajanlar, toplumsallaşma sürecinde önce anne-baba ve çocuğun bakımı ile ilgili diğer kişilerdir. Daha ileriki yaşlarda çeşitli sosyal gruplar koruma fonksiyonu üstlenmekte ve böylece otorite olmaktadır (fikirler, değerler ve normlar da aynı fonksiyonları üstlenebilmektedir). Yetişkinler için de koruma arayışı bütünüyle mantıksız değildir. Eğer kişi tek başına üstesinden gelemiyorsa bu tür ajanlar arayabilir. Ekstrem ve yaşamı tehdit edici durumlarda, örneğin toplama kamplarında bazı grup tutukuların Nazi ideolojisi ile bütünleşerek azınlık olmaktan kurtulmaya ve böylece korunma ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştıkları görülmüştür (Oesterreich 1993, s.27-28).

Korunmak için bazı ajanlar arayışı ya güvencesiz durumlara bağlı ya da toplumsallaşma sürecinin sonucudur. Toplumsallaşma nedeniyle otoriterye-nizme yakınlık otoriteriyenizm-otonomi boyutları ile ilgilidir. Çatışma ve kriz durumlarında ebeveynlerin korumasını arama ya da bunları kendi başına çözme durumu bunun derecesini etkilemektedir (Oesterreich 1993, s.28-29). Yani toplumsallaşma süreci ile ilgili açıklama bireysel emansipasyon için negatif bir teoridir. Bu

¹ Psikoanalitikçilere göre otoriteriyenizm bir kişilik yapısıdır, yoksa bir kişilik özelliği değildir yani otoriter kişilik birbirinden farklı çeşitli özelliklerden oluşmaktadır ve Berkeley-Grubuna göre bir sendromdur. Her hangi bir otoriter davranış yoktur, daha çok bir otoriter yapı vardır ve bu kişilik-yapısı agresif, baskılanmış, uyumcu, katı ve önyargılı bir dizi davranış için atmosfer oluşturur (Oesterreich 1993, s.19).

1) Önyargılı ethnosentrik görüşlerle yabancı düşmanlığı içeren davranışlar arasında doğrudan bir ilişki bulunamamıştır.

2) Otoriter görülen davranış biçimleri ve yönelimlerle, otoriter kişilik özelliklerini ortaya koymak her zaman mümkün değildir. Kültüre özgü önyargı farklılıkları yoğun olarak gözlenmektedir (Kuzey ve Güney ABD arasında; örneğin siyahlar renklere daha önyargılı davranmaktadır).

3) Otoriteriyen davranış duruma bağlı olarak oluşabilmektedir. Örneğin Milgram'ın deneyleri laboratuvarında böyle durumlar yaratmıştır. Hapishane ve savaş durumlarında da insanlar farklı davranabilmektedir (Oesterreich 1993, s.20-21).

emansipasyon süreci ne kadar eksik geçirilmişse birey o derece az ya da çok otoriteryen yönelimler içinde olacaktır.

Peki, yetişkenleri otoriter reaksiyonlara ya da bireysel başatma yollarına gönderen durumlar nedir?

Psikolojik cevap kolaydır. Hem korkuyu yaratan durum hem de bireysel kapasite ile ilgilidir. Ancak sosyolojik olarak konu ele alındığında korku üreten süreçlerin evrensel olmadığı ileri sürülebilir. Aksine toplumsal olarak belirlenmekte; her biri kültür çevresi, toplumsal formlar, sosyal tabakalar, yaş ya da cinsiyete bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir...

Çatışmalı durumlarda bireylerin bağımsız bir uyarlanma süreci geliştirip geliştiremedikleri veya duruma bağlı otoriter arayışlara girip girmedikleri ile ilgilidir. Bir kez otoriter ajan arayışına girdiklerinde artık otoriter bağ, aynı zamanda bireysel sorun çözücü yollar geliştirmede de bir kısıtlamayı beraberinde getirmektedir. Bu durumda, insanlar, güvencesiz durumlardan kaçınmak için, toplumsal normlar ve önceden belirlenmiş davranış kalıpları dahilinde kalmaya çaba sarf etmektedir. Otoriteryenizm-kuramında bu belirlemelere, tutuculuk ve muhafazakarlık denmektedir...

Görüldüğü gibi burada otoriteryenizm bireysel ihtiyaçlara bağlanmaktadır. Toplumsal güç birebir otoriteye bağlı değildir, aksine korku üreten bireysel psikolojik gelişmelerle ve koşullarla ilişkilidir ve bireyler için koruma sağlayan ajanlar da otoriteler olmaktadır (Oesterreich 1993, s.30, 31, 32).

Sonuçta, "otoriter reaksiyonların tarihi ürünü olarak otoriter kişilik" gelişmektedir. Yani bu otoriter reaksiyonlar bir kez başladı mı, kendi gelişim sürecini biçimlendirmekte ve hızlandırmaktadır¹:

Yukarıda açıkladığımız korku ve güvencesiz ortamlardan kaçış, güvenlik sağlayıcı ajanlara doğru bir yönelim şeklinde reaksiyonları yaratmakta ve bunlar da otorite haline gelmektedir. Sonuçta da otoriter bazı kompleks özellikler gelişmektedir...

- 1) Otoriteye doğru yönelimle birlikte onların açıklama kalıpları ve değerlerini kabullenici kişisel davranışlar gelişir. Sosyal gerçekliğin bu şekilde açıklanması ve bu değer sisteminin kabullenilmesi giderek otoriteye verilen koruyucu işlevlerin artışını getirmektedir. Bu da identifikasyon sürecine yansımaktadır. Rokeach (1960) *closed-mindedness* kuramında, böyle koruyucu düşünce kalıplarına sıkışıp kalmayı dogmatizm olarak adlandırmaktadır.

¹ Bu pasajdaki alıntılar, orijinaldeki anlamına sadık şekilde kısaltılarak aktarılmıştır.

- 2) Benliksizlik ve zayıf öz sorun çözücü stratejiler bilinç ve sosyal davranışlarda benzer sonuçlar yaratır. Böylece otoriteryenler, yeni durumları ve farklı tecrübeleri bütünüyle dışlarlar. Yeni yeni durumlar oluştuğunda da uyarlanmakta güçlüklerle karşılaşır. Otoriteryenizm, dogmatizm ve rigidity *emotional-flexibility-rigidity* boyutlarının işaretleridir.
- 3) Otoriter, düşmanca ve agresiftir. Ancak agresyon tartışması çok komplekstir. Genel bir düşmanlık temelinde agresif olacağı öngörülmele birlikte, diğer yandan baskılanmış, uyarlanmış ve tutucu olduğu ölçüde düşük agresyon beklenmektedir. Klasik araştırmalar da genel bir agresyonun olmadığını, yalnızca zayıflara karşı böyle bir duruma rastlanacağını söylemektedirler. Otoriteryenler, daha çok düşmanca eğilim içerisindedirler. Zaten mevcut deneysel çalışmalarda da daha çok düşmanlık ve ethnozentrık görüşler agresif olarak yorumlanmıştır. Yani duygusal red ve güvensizlik ortamı içinde düşmanca tutumlar, agresyondan daha fazla otoriteryen kişiliğın bir parçası gibi görülmektedir. Ancak Altemeyer (1981) vurgusu ile, eğer duruma bağlı koşullara ya da otoriteye uyum her zaman mümkün değildir ve bu koşullara uyumda meydana gelen güçlükler agresif bir sonuç yaratabilir (Oesterreich 1993, s.32-37).

Oesterreich (1993), Milgram'ın da etkisi altında, otoriteryenizmin değişen durumsal koşullara bağlı olduğunu (habitus) öne sürmektedir. Yani toplumsallaşmanın ötesinde sürecin kendisi önemli ve işlevseldir. Oesterreich'a göre, pazar ekonomisi, "real-mevcut" sosyalizme nazaran, daha otoriter kişilik yaratmaktadır. Çünkü, Doğu toplumu (sosyalist toplum) yukarıdan yönetilmekle birlikte, kişi için açıkça değerlendirilebilen bir toplumdur. Bu nedenle, insanlarda otoriter yönelimleri gerekli kılan, yüksek korku üretmez. Oysa, liberal pazar ekonomisi içindeki toplumlarda, yetkeye korkuyla bağlılığı gerekli kılan bir ortam vardır (Oesterreich 1993, s.39, 229)¹:

¹ Burada da esas alınan kuramsal noktalardan biri, otoriteryen kişiliğın salt otoriteryen toplumların bir ürünü olmadığıdır. Aynı zamanda pazar ekonomisine sahip demokratik sayılan toplumlarda kişi yaşamında bütünüyle bir güvence altında değildir. Serbest karar-alma süreçleri aynı zamanda bireysel bir kader de yaratmakta, bu koşullar otoriteryenizm için de uygun ortamlar oluşturmaktadır. Beck'in (1986) deyiimiyle "riziko toplumlari" geleneksel bağlarından kopan bireyin pek çok karar alma güçlüğü ile karşı karşıya olduğu toplumlardır. Fromm "Escape from Freedom"da (1941, s.104), modern endüstri toplumlarında insanın daha fazla oranda yardımsız, yalnız ve korkulu duruma sokulduğunu ileri sürer. Milgram da (1974, s.11) aynı iddiadadır ve içinde yaşadığımız çağı insanların daha güçlü bir şekilde otoriteryen yönelimlere muhtaç olduğu toplumlar olarak tanımlar. Askerler Holocaust'ta öldürme emrini uygulayan kişiydi, yoksa kendileri karar alarak uygulamıyorlardı... "Banalitaet des Bösen" (Milgram 1974, s.5). Durkheim'in (1977) diliyle, artan uzmanlaşma ve işbölümü yabancılaşmayı da beraberinde ge-

Buradaki temel yaklaşım, durumsal faktörlerin psikik reaksiyonlar oluşturduğudur. Kriz durumları kişilerin üstesinden gelebileceği bir sınırı aşarsa, insanlar otoriter reaksiyonlar göstermekte ve kendi özgür kararları ile otoritenin emrine girmektedirler (Oesterreich 1993, s.45).

Oesterreich'e yönelik önemli eleştirilerden biri, ölçeğin "otoriter saldırganlık" ve "boyun eğme" boyutlarını yeterince içermeyen "dogmatizm" ölçeği türünde olmasıdır. Ona göre "yetkeciliği öncelikle dogmatik uyumcular göstermektedir" ("dogmatischen Konformisten") (Lederer vd. 1995).

1.3.2.9. Altemeyer ve Özgürlüğün Düşmanları

Altemeyer, Milgram'ın (1974) elektroşok deneyi ile paralel görüşleri içeren otoriter olmayan kişilerin de otoriterler gibi otoriteye bağlılığa hazır olduklarını sorgulamaktadır (Altemeyer 1981, s.175-214). O, sağ-uç-otoriteryenizm sendromu olarak adlandırdığı çalışmalarıyla, insanların bir totaliter rejimi kabul etmeye potansiyel yakınlıkları/hazır oluşlarını, kısaca totaliter rejimlerin kabulü yönünde eğilimlerini araştırmaktadır. Kanada ve ABD'de insanların sağ yönelimli bir totaliter rejimi kabul etmeye potansiyel yakınlıkları/hazır oluşlarının olması varlığı ana temayı oluşturmaktadır¹. Bu kabul, esasta demokratik kurumların yok edilmesini görmek isteyen bir görüş, bir ruhi (geistig) durum, bir yakınlık; bazılarında da bir arzu düzeyindedir" (Altemeyer 1981, s.150-151).

Altemeyer (1981), bu amaçla geliştirdiği tek boyutlu "Sağ-Uç-Otoriteryenliği" (= "Right-Wing-Authoritarianism Scale"/ RWA) ölçeğinde, Sanford, Adorno, Frenkel-Brunswik&Levinson'un (1982 [1950], s.157) F-Skala'sını yeniden düzenlemiştir. "Sağ-Uç-Otoriteryenizmi" (Right-Wing-Authoritarianism) ile, bir kişideki üç tutumsal setin (cluster)² birlikte değişkenliğini ifade edilmektedir:

tirmektedir. Totaliter toplumlarda yönetim açık bir şekilde belirlendiği için otoriteryen kişiliğe ihtiyaç duymaz (Oesterreich 1993, s.39-42).

¹Demokrasilerde Faşist İnsanlar Var mı? "Maalesef evet"... Kanada ve ABD'de Totaliteryen hareketleri destekleyici pek çok halk ideolojisi bulunmaktadır... (Altemeyer 1996, s.8).

²"Tutumsal setler" ile, belirli uyarıcılara (kabul edilen yerleşik otoriteler, gösterilen hedefler ve sosyal kalıplara) aynı yönde yanıtlar verme yönelimi ifade edilmektedir. Ancak belirli bir yanıtla yönelim illa da bir yanıtı içermemektedir ve bugün çok az sayıdaki psikolog, tutumları, durumu dikkate almadan davranışlarla yüksek korelasyon göstermesi yoluyla ölçülebileceğini düşünmektedir (Altemeyer 1996, s.7).

- Otoriteryen Boyuneğme (Authoritarian Submission)¹: İçinde yaşadığı toplumda meşru ve varolan **otoritelere yüksek derecede itaat**;
- Otoriteryen Saldırganlık (Authoritarian Aggression)²: Yerleşik otorite tarafından tasdiklenileceği varsayılan çeşitli kimselere yönelik **genel bir saldırganlık**;
- Tutuculuk (Conventionalism): Toplum ve yerleşik otoritelerce hoşlanılacağı (endorsed) düşünülen **sosyal kalıplara (social conventions) yüksek derecede yatkınlık** (Altemeyer 1996, s.6).

Lederer, F Sakalası ile Altemeyer'in tanımlamasını şu şekilde karşılaştırmaktadır:

Altemeyer ile Adorno vd. konstrüktünün karşılaştırılması

Sanford, Adorno vd.	Altemeyer*
Tutuculuk (Conventionalism)	Tutuculuk (Conventionalism)
Otoriteryen Başeğme (Authoritarian submission)	Otoriteryen Başeğme (Authoritarian submission)
Otoriteryen saldırganlık (Aggression)	Otoriteryen saldırganlık (Aggression)
Yumuşakbaşlılığa Karşıtlık (Umursamazlık/Anti-Intrapeption)	Öznel olanla uzaklık, çatışma
Boşinan ve Kalıplaşmış Düşünce	Yetkeci "doğru inanca" güçlü şekilde bağlıdır ve bu durum ilk üç durumu da etkiler
Güçlülük ve Katılık Eğilimi (Power and "toughness")	Yetkeci önce kendine saygılıdır ve mantıklı, adetlere bağlı ve zeki olduğunu kabul eder
Yıkımcılık ve Alaycılık (Destructiveness and cynicism)	Haklı olduğuna inanır ve düşmancadır
Yansıtıcılık (Projektivity)	Dünyayı tehdit edici olarak algılama
Seksüellite (Sex)	Homoseksüellere hoşgörüsüzdür

*İlk üç değişken yetkeci konstrüktün ögesi iken, diğerleri "korrelate" olarak dikkate alınır (Lederer 1995, s.37).

¹ "Boyuneğme" (= 'Submission') ile algılanan yerleşik otoriteler yani onların söylemlerinin ve eylemlerinin genel bir kabulü ve düşünmeksizin onların metotları (instructions) ile hareket etmeye genel bir isteklilik anlatılmaktadır. Otoriteryenler, mevcut otoriteleri güvenilir ve emirsaygıya layık olarak görmektedir. Onlar için, bunun, çocuklara da öğretilmesi ve aktarılması yaşamsaldır (Altemeyer 1996, s.9).

"Algılanan yerleşik otoriteler" ile halkın gözünde genellikle diğerlerinin üzerinde bir genel legal veya ahlaki otoriteye sahip kabul edilen otoriteler anlaşılmaktadır. Bu otoriteler çocuğun gözünde aile, dini kurumlar, sivil ofisler (polis, mahkeme, hükümet başkanı) ve askeri komutanlar olabilir. Buradaki kasıt olağan (ordinary) otoriteler değildir. Çünkü mutlak, otomatik ve kör bir şekilde otoriteye uymadan söz edilmezdir (Altemeyer 1996, s.9)

² "Saldırganlık"tan kasıt, içsel olarak bazılarını karşı daha sert (harm) oluşturmaktır. Bu sertlik, fiziki bir cezalandırma, psikolojik bir engelleme, finansal bir kayıp, sosyal bir izalasyon vb. şeklinde olabilir. Önyargılar, düşmanlıklar vb. (Altemeyer 1996, s.10).

Altemeyer (1988) “Özgürlüğün Düşmanları” adlı çalışmasında RWA skalasını yeniden gözden geçirir. Kitabın temel soruları şunlardır: Yetkecilik nasıl gelişiyor; neden tespit ettiğimiz yetkeci görüşler o şekilde oluşuyor ve son olarak demokratik bir devlette nasıl kontrol edilebilir? Aynı zamanda klasik tartışmalarda devam eden sorulara da yanıtlar aranıyor: Sağ otoriter gibi sol otoriter de var mı? (Yanıt bir farklılaştırılmış “Hayır”dır 1988, s.258)¹. Yetkeci, otoriter olarak sınıflanmaktan hoşlanmaz mı? (Yanıt bir farklılaştırılmış “Evet”dir 1988, s.316). Hangi önlemler ve programlar demokrasi için oluşan tehlikeye karşı etkili olabilir?

Meloen, Linden&Wit (1992) ortalama karşılaştırmaları ile ilgili t-Testleri değerlerine göre Adorno’nun F-Skalası, Lederer’in Yeni Genel Yetkecilik Ölçeği (YGOS) ve Altemeyer’in Sağ-Uç-Otoriteriyenizm (RWA) Skalasının her hangi bir farklılık taşımadığını, yani bu skalaların hepsinin yetkecilik araştırmaları için benzer düzeyde iyi olduğunu söylemektedir² (Seipel, Ripl&Lederer 1995, s.38).

1.3.2.10. Sosyal Psikoloji ile Sosyo-Kültürel Açıklamanın Birleştirilmesi İçin Ortaboy Bir Deneme

Adorno ve arkadaşlarının sosyal-psikolojik, hatta psikoanalitik bir yaklaşımla ele aldıkları otoriteriyenizmin çeşitli boyutlarını daha geniş sosyo-kültürel ve ekonomik çerçeveye oturtmaya çalışan ilginç bir deneme; Doty, Peterson&Winter³’a aittir.

¹ Buradaki “sağ-uç-otoriteriyenizm”den kasıt, politik, sosyal veya ekonomik bir yönelimden daha çok “psikolojik” anlamda birinin yaşamında algıladığı otoriteye uyması karşılığıdır (Altemeyer 1981, s.152;1996, s.10).

² Altemeyer’in örnekleme Manitoba Üniversitesi Psikoloji 1.Sınıf öğrencilerinden oluştuğu için genellemelere uygun değildir. Ayrıca aile ve kendi tecrübelerini, öğrencilerin yetkeciliğini kesin bir şekilde etkilediğini ileri sürmesine (Altemeyer 1988, s.56) karşın, bu test edilmeden alınan bir kabuldür. Ailenin değişimi ve bu değişimin ne yönde olduğu araştırılmamıştır (Lederer 1995).

Ayrıca Ray, RWA’nın yeni bir muhafazakarlık ölçeği olmaktan öteye geçemediğini söylemektedir. “Altemeyer’in RWA ölçeği, iki ayrı formdaki muhafazakarlık skalaları ile .76 ve .81 korelasyon gösterirken, (davranışsal) otoriteriyenizm ölçeği ile -.024 korelasyon göstermektedir. (Davranışsal) otoriteriyenizm ölçeği ise, her iki form muhafazakarlık ölçeği ile -.045 ve -.039 korelasyon göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki, Altemeyer’in ölçeği bir diğer muhafazakarlık ölçeğidir” (Ray 1985).

³ Doty, Richard M.; B. E. Peterson & D. G. Winter 1991. Threat and Authoritarianism in the United States, 1978-1987. *Journal of Personality and Social Psychology*. Cilt 61, No:4, s.626-640.

Onlara göre, değişik kuramsal bakış ve araştırmalar, tehditin hem bireysel hem de kollektif düzeyde otoriteryen inanç ve davranışların arkasında yer alan önemli bir öncül olduğunu kabul etmektedir. Fromm (1941) faşizmin yükselişini, sosyal ve ekonomik koşulları tehdit eden olaylarla açıklamaktadır. Bu tehditler halkın güçsüzlük duygusunu artırmakta ve onları “özgürlükten kaçışa” ve otoriteye uymaya itmektedir. Lipset (1963), işçi sınıfında gözüken daha yüksek oranlı otoriteryenizmin daha yüksek ekonomik tehditten kaynaklandığını savlamaktadır. Rokeach (1960), Roman Katolik Klisesinin açıklamalarındaki dogmatik düzeyin kilise hiyerarşisi tarafından algılanan tehdit derecesi ile korelasyon içinde olduğunu söylemektedir. F Skala ya da diğer ölçeklerle gerçekleştirilen birey çalışmaları, ailelerin “tehditkar, dayakçı ve baskıcı terbiyelerinin (disiplinlerinin)” otoriteryen kişiliğın gelişiminde önemli bir faktör olduğunu öngörmektedir (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson&Sanford 1950, s.372). Ailenin etkisi ile ilgili psikoanalitik bakış, daha sonraki araştırmacılar tarafından eleştirilmektedir. Son olarak Sales&Friend düşünüş tehdidinin otoriteryenizm puanını yükselttiğini deneysel olarak saptamaktadır. Böylece, tehdit hem bireysel, hem de kollektif otoriteryenizm üzerinde benzer şekilde etki içerisinde gözükmektedir (Doty, Peterson&Winter 1991).

Tehdidin etkisini ölçebilmek için, yüksek ve düşük tehdit dönemlerinin tesbiti gerekmektedir. Sales (1973) bunun için; işsizlik, sermaye başına düşen gelir, tüketici fiyat endeksindeki yükselmeler, ana suç sayılarındaki artışlar, yüksek düzeyli sivil düzensizlik ve iş durdurmalar, savaş yandaşlığındaki (edebiyatındaki) artışlar ya da savaş çağrıları, cinayetler verileri ile kaygı ve korkuyla ilgili survey datalarını esas almıştır (Doty, Peterson&Winter 1991)¹:

Sosyal, Ekonomik ve Politik Tehdit Göstergeleri:

1) İstatistiki İndikatörler

- Kişisel Gelir (Sermaye başına düşen gelir -sabit 1982 yılı/dolar);
- Ciddi Suçlar (Ana suç sayılarındaki artışlar -cinayet, zorla tecavüz, gasp/soygun, kasti yaralamalar, hırsızlık, dolandırıcılık², motorlu araç hırsızlığı);
- Tüketici Fiyat Endeksi;
- İş Durdurmalar/İşe Araverme (1000 işçiden az işçi çalıştıran işyerleri ve 1 günden az kesintiler katılmadı);
- İşsizlik (işgücü yüzdesi olarak);
- Temel Faiz Oranı (bankalar tarafından uygulanan yıllık faiz oranları) ile
- Bombalama ve Yakma Olayları.

¹ Kısaltılarak aktarılmaktadır.

² “larceny-theft”

- 2) Surveyler (Polling Data). Gallup'un Pesimizm ve Genel Doyum Surveyleri (Örneğin "ABD'deki gidiş iyiye/kötüye doğru..." "önümüzdeki üç yıl içinde mali durumum daha iyi/kötü olacak"...).
- 3) Hassas Dengeler¹ (Örneğin savaş tehlikesi altında bulunma; İran ve Nikaragua devrimi, Afganistan işgali vb. "Önümüzdeki üç yıl içinde ABD bir savaşa girecek" gibi. Charter'ın diliyle Amerikan Demokrasisine Karşı Ciddi Tehditler...) (Doty, Peterson&Winter 1991).

Doty, Peterson&Winter (1991) benzer nitelikteki, McCann ve Stewin'in "Sosyal Ekonomik Politik Tehdit İndeksi (SEPT)" ni kullanmaktadır. Adorno ve arkadaşlarının saydığı 9 altbölümün her biri için, "Tehdit ve Otoriteryen Sendromun Bireşimleri" altında, bazı sosyo-kültürel istatistikleri karşılık almaktadırlar. Aşağıda bu boyutlar ve karşılıkları verilmektedir:

- 1) Güç ve Katılık: "Egemenlik-itaat, güçlü-zayıf, lider-tabi boyutları ile ilgilenme" ve "güç figürleri ile özdeşleşme" (Adorno ve arkadaşları 1950, s.256). Sales (1973, s.46-52) üç ölçek ele alır: Köpek bulundurma; boks maçları (ağır kupalar ve katılımcı/seyirci sayıları); fictional karakterler (fiziki güç ve büyük bir güç kontrolü içeren Dallasvari filmler)...
- 2) Synizim; "genelleşmiş düşmanlık" ve "insanı vilificationu" (=karalama) (Adorno ve arkadaşları, 1950, s.228). Yıkıcılık ve cynizim... Sales "...kurumların liderliğinde hangi ölçüde namus ve ahlama sorunu vardır?" (Büyük birlikler, Kongre, Polis ve Düzen Sağlayıcılarda, Büyük İşçi Birliklerinde, Mahkeme ve Adalet Sisteminde, Ulusal Medyada, Yargıtayda, Devlet Okulları, ABD Ordusu, Kolej ve Üniversitelerde, Dini Organizasyonlarda; "Bazı kimselerin hükümet içerisinde hilekâr ya da kötü niyetli olduğunu düşünüyor musunuz?" "Washington'daki hükümetin doğru olanları yapmak için ne kadar zaman ayırdığına güveniyorsunuz?").
- 3) Boşınanlar; insan kaderinde mistik ve fantastik dışsal belirleyiciler (Adorno ve arkadaşları 1950, s.236). Sales (1973), yıllık yayınlanan astroloji kitapları ve makale sayısını gösterge olarak almaktadır. Gallup (1988a) "astrolojiye inanma"...
- 4) Otoriteryen İtaat. Otoriteryen kişilik "biz-grubundaki idealleştirilmiş moral otoritelere aşırı ve bütünüyle duygusal itaat etme ihtiyacı duyar" [Adorno ve arkadaşları 1950, s.228, 231-232]; çünkü özbilinç geliştirme eksikliği içerisinde ya da otorite figürlerine karşı karar-sız/ambivalent duygularla davranmaktadır. Sales (1973, s.53), okul öğretmenlerinin kanun gereklerine bağlılığındaki yükselişler ve muhafazakarlıktaki artışlar... Sağ yönelimler... Moral otoritelere itaati

¹ Impressionistic measures.

yansıtabilecek bir diğer gösterge sansürdür. Halk kütüphanelerinde yasaklanan kitap ve makale sayıları gibi.

- 5) İnceliğe Karşıtlık (Anti-Intracception). Sales (1973, s.48), “otoriteryen bireyler inceliğin, özellikle de psikoloji ve psikiyatrinin karşısındadır”. Bir yıl içinde yayınlanan psikoloji ve psikiyatri kitap ve makaleleri ile Amerikan Psikoloji Derneğine üyelik sayılarını indikatör almaktadır.
- 6) Otoriteryen Saldırganlık. Polis ve güvenlik birimleri ile itfaiye harcamalarının artırılması, para cezalarındaki artışlar (Bütçe 1979-89).
- 7) Sex. Cinsel suçlar.
- 8) Konvensiyonalizm. Liberal ve konzervatif partilere verilen oylar...
- 9) Önyargılar: Değişik görüşe sahip kimselere ait yerlere yönelik vandalizm (Örn. Sinagog'lara yazılan Nazi sloganları; Ku Klux Klan eylemleri; Azınlıklarla Sosyal İlişki Surveyleri [Siyahlarla dostluk gibi]). (Doty, Peterson&Winter 1991).

Lipson'un eleştirileri bu yaklaşım içinde geçerlidir. Bu göstergeler betimleyici bir rol oynayabilir; ancak açıklayıcı oldukları “açık” değildir. Göstergelerle, o boyutlar arasındaki (nedensel) ilişkiler tanımlanmamıştır. Hangisinin etmen, hangisinin etken ya da sonuç olduğu belirsizdir. Gene de, en azından, öngörüselle ipuçları vermekte; değişik bir açıdan, yapılabilecek ve aranabilecek ilişkiler belirlemektedir.

1.3.3. ARA AÇIKLAMA DÜZEYLERİ: DİN, MİLLİYETÇİLİK ve OKUL

Totaliterizm deyince, her şeyden önce “total” bir merkezi sistem ve halkı bu yönde mobilize edici “total” bir ideoloji anlaşılmaktadır. Peki, böyle total hareketler, geniş bir halk desteği olmadan, tek başına korku ve baskıya dayalı olarak yürüyebilir miydi?¹ Bu destek nasıl sağlanıyordu? Anti-demokratik düşüncenin yükselişi ve düşüşü neye bağlıdır?

¹ “Totaliter hareket “yapı olarak merkezinde, bir tür boş alanda, liderin bulunduğu bir soğana benzer, lider ne yaparsa yapsın -ister “body politic”i otoriter bir hiyerarşi olarak bütünlesin, ister bir tiran kendi uyruklarını ezsın- bunları dışarıdan ya da yukarıdan değil, içeriden yapmaktadır. Hareketin olağanüstü derecede çok katlı parçalarını oluşturan cephe örgütleri, çeşitli meslek kuruluşları, parti üyeleri, parti bürokrasisi, elit yapılar ve polis grupları, bunların hepsi birbirleriyle öyle bir ilişki içerisindedirler ki her biri bir yönüyle dış cepheyi, diğer yönüyle merkezi oluştururlar...” (Arendt 1977, s.99).

1.3.3.1. Din ve Milliyetçilik

Bu sorular, otoriteriyenizmle ilgili çalışmaların çoğunda, büyük oranda ideolojik¹ alanla bağlantılı olarak yanıtlandı. Otoriteriyen kişilik; dini, milli bağnazlık veya hoşgörüsüzlük, bilişsel ve duyuşsal düzeyde katılık gibi muhafazakar tutumların bir sendromudur ve derin kişilik çatışmaları içinde uygun olmayan savunma mekanizmaları, baskılanmış güdülerin farklı alanlarda doyurulması ve içsel tepkilerle açığa çıkar. Çocukluk çağında otorite figürlerine (aileye) herhangi bir şekilde yansıtılmayan kızgınlık, faşist propagandanın etkisi altında diğer güçsüz gruplara, ortak sosyal normlardan sapan etnik ve dini azınlıklara yönelme eğilimine girer (örneğin homoseksüellere) (Rubinstein 1995). Sanford, dini toplumsallaşma ile ilgili olarak şöyle der:

...dinsel dogmadan uzaklık politik "liberalizm" ve "önyargılardan" arınmış kalma ile; dini kabuller ise tutuculukla, tutuculuk otoriteriyenizmle, otoriteriyenizm de etnosentrizm ile el ele gider, demek yetmiyor... Dini kabul veya reddin *nasıl* olduğuna ve dinsel kalıpların nasıl oluştuğuna dair bilgilere de ihtiyaç vardır...

...Dinsel düşünce örüntüleri nerede yer alır, demokrasinin yanında mı yoksa karşısında mıdır? Önyargılarla ilişkin olarak dinsel sektler farklılaşır mı? "İrksal" ve "dinsel önyargılar" çoğu kez ileri sürüldüğü gibi, birlikte mi gider ve aynı anlama mı sahipler? (Sanford 1982 [1950], s.52).

Frenkel-Brunswik de aynı yaklaşım içinde, dinin "sosyal ve personel faktörlerin etkileşimini gösteren önemli bir alan" olabileceğini belirtir:

Belirli bir dinsel gruba mı bağlı, yoksa dışardan tutucu değerleri mi kabul ediyor ve böylece bir çoğunluk grubu gibi mi davranmış oluyor; bir içselleştirme, deneyim ve değerler sistemine mi sahip? İlk planda din, dışsal bir otoritenin neyin doğru veya yanlış olduğuna karar verme durumunu anlatır ve böylece o ayrıcalıkla gruba üye olmada birey için ön ayak olur. Dışsal gruptan olanlara karşı çıkma da, bu tutum ile birlikte gider.

¹ Linz, ideoloji ile zihniyeti bile ayırmaya kalkmaktadır. Birincisi demokrasinin, ikincisi otoriteriyenizmin sembolüdür. "Otoriter rejimlerin tanınımında, Alman sosyoloğu Theodoro Geiger (1932, s.77-79)'ın ayırımından esinlenerek, ideoloji terimini değil, zihniyet (mentality) terimini kullanıyoruz. Geiger'e göre ideolojiler, aydınlar yahut sözde aydınlar tarafından yahut onların yardımıyla, çoğu zaman yazılı biçimde olmak üzere, fikri bakımdan az çok işlenmiş ve örgütlendirilmiş düşünce biçimleridir. Zihniyetler ise, değişik durumlara karşı kodlaştırılmamış tepkiler sağlayan, rasyonel olmaktan çok duygusal nitelik taşıyan, düşünce ve duygu tarzlarıdır. ...zihniyet (kollektif dahi olsa) **subjektiver Geist**, ideoloji ise **objektiver Geist**'tir... (Linz 1984, s.134).

Bizim için önemli bir nokta, dinsel bağlılık ile aile içi değer aktarımının ya da onlara karşı çıkılmasının bir etkileşimi olmuş mudur? Ailenin sahip olduğu görüşlere dinsel etki altında bir yaklaşma ya da uzaklaşma oluyor mu? (Frenkel-Brunswik 1982 [1950], s.240).

Kısaca, gerek tutuculuk ve saldırganlık, gerekse de boşinan ve kalıplaşmış düşünce, cinsel ahlakçılık, otoriteryen başegme, yansıtıcılık gibi otoriteryen kişilik sendromunu oluşturan boyutlar (Sanford, Adorno, Frenkel-Brunswik&Levinson 1982 [1950], 157-170), yakından dini değerler ve dinsel bağlantılarla; ırkçılık ve milliyetçilikle, daha doğrusu tüm dogmatik-sorgusuz ideoloji ve hareketlerle bağlantılı bir durumu yansıtmaktadır.

Altemeyer'in "Sağ-Uç-Otoriteryenizmi" ile ifade ettiği, bir kişideki üç tutumsal set (cluster) "içinde yaşadığı toplumda meşru ve varolan otoritelere yüksek derecede itaat"; "yerleşik otorite tarafından tasdikleneceği varsayılan çeşitli kimselere yönelik genel bir saldırganlık"; "toplum ve yerleşik otoritelerce hoşlanılacağı (endorsed) düşünülen sosyal ananelere (social conventions) yüksek derecede yatkınlık" (Altemeyer 1996, s.6); nereden bakılırsa bakılsın sosyal değerlerin güçlü bir kabulü ile bunlara uymayı gerekli kılmaktadır:

"algılanan yerleşik otoriteler" ile halkın gözünde genellikle diğerlerinin üzerinde bir genel legal veya ahlaki otoriteye sahip kabul edilen otoriteler anlaşılmaktadır". Bu otoriteler çocuğun gözünde aile, dini kurumlar, sivil ofisler (polis, mahkeme, hükümet başkanı) ve askeri komutanlar olabilir"...

'Sosyal ananelere yatkınlık', bulunulan toplumdaki geleneksel sosyal normları güçlü bir kabul ve benimsemedir. Benim toplumumda bunların çoğu, Yahudi ve Hristiyan dininin yaygın öğretileridir. Sağ-üçotoriteryenlerin çoğu, 'Tanrısal Kanun'lara inanır ve sosyal çatışmaların bu kanunları ihmalinden geldiğini düşünür... (Altemeyer 1996, s.9, 11).

Böylece geliştirilen "Otoriteryen Kişilik" kuramının önemli bir özelliği "etnosentrizm" ve "anti-semitizm" ölçeği niteliği taşımasıdır. Daha sonraki çalışmalarda bir "muhafazakarlık" ölçeği olduğu ileri sürülmüştür. Aynı şekilde "Sağ-Yönelim-Ölçeği" de bu değerlerle yüksek korelasyon göstermektedir:

"Mevcut" sosyal ananelere bağlılıkla ilişkili olarak RWA ölçeği, belirli dinsel bağlılıkları sıkı sıkıya saptamaktadır. Belirli dinsel geleneklere bağlılık ile RWA arasında yüksek korelasyonlar bulunmaktadır (Altemeyer 1996, s.31).

...RWA ölçeğinin pek çok maddesi, dini ve geleneksel dini değerleri içermektedir... Bu dini RWA ifadeleri, otoriteryen saldırganlığın pek çok

türü ile sağ-yönelimin bağıntılı özelliklerini öngörmektedir... (Altemeyer 1996, s.147).

Daha sonraki bir kısım araştırmalar doğrudan Kohlberg'in tanımladığı haliyle "ahlaki gelişim" ile otoriteriyenizm ve etnosentrizm arasındaki ilişkiler üzerine yoğunlaşmış bulunmaktadır. Ve her kezinde, pozitif bir ilişkiye rastlanmaktadır (Ijzendoorn 1989; 1990; McHoskey 1995).

Frankfurt Okuluna göre, modern toplumun belirsizlikler yarattığı ve bunun da otoriteriyenizmi güçlendirdiği söylenebilir. Buder'e göre, belirsiz durumlara hoşgörüsüz bir şekilde yaklaşmaktadır: Belirsiz durumlardan (Ambiguity Situations) zor, karmaşık, çözümsüz vb. durumlar anlaşılmaktadır ve tehditin algılanma biçimi itaat, red/baskılama, kaçınma, yıkıcılık/düşmanlık vb. gibi yanı-sımlarla ifadesini bulmaktadır (Buder 1962).

Gerçekten belirsiz bir duruma yanıt mıdır din? Milliyetçilik, baskılanmaya baskıcı ya da aşırı uyumcu bir yanıt mıdır? Yoksa tüm bunlar bir sosyo-kültürel yapılanmanın ürünü, hatta Durkheim'in diliyle, toplumun kendisi midir?

a) Dinin Fonksiyonları

Malinowski "Ne kadar ilkel olursa olsun, dinsiz ve büyüsüz halk yoktur. Ama, bu yeteneklerinin sık sık yadsınmasına karşın, bilimsel tutumu olmayan ya da bilimsiz ilkel-halk da yoktur..." (1986, s.7) demektedir. Sosyolojik anlamda şöyle de denebilir: Bütün toplumlarda, toplumsal ilişkileri düzenleyen asgari normatif örüntüler bulunmaktadır ve çoğu kez, birey (üye) bunları sorgusuz bir şekilde içselleştirir. Bir değer ne kadar yüceltilirse ve ne kadar sorgusuzca uyulursa veya sorgulama boyutu ne kadar "amaç rasyonel" olmaktan uzaklaşırsa o kadar dogmatiktir.

Bu dogmatiklik onun içsel bir özelliğidir. Levy-Bruhl'e göre "ahlak, teknik kurallar değil de, ödevler kesin buyruklar oluşturduğuna göre, önceden belirmiş hiçbir kuramsal bilgiye dayanamaz. Ahlakta kuramı uygulanımdan-pratikten ayırmak olanaklı değildir. O aynı zamanda hem kuramsal, hem de kuralcıdır (normatiftir)..." "Gelenekçi ahlak görüşü, kutsal bir karakter taşır. Onun için bunu sarsacak bir öğreti belirdi mi, kolektif vicdanın çok güçlü bir tepkide bulunması doğaldır. Ayrıca bugünkü toplumlarda ahlak dine sınıksı bağlıdır. ...Ahlak dogmaları din adına, din dogmaları da ahlak adına öğretilmektedir..." (Levy-Bruhl 1905; Aktaran: Kösemihal 1982, s.252-259).

Durkheim'e göre, din bir yanlış bilinç¹ ya da yanılsama (illüzyon)² değildir. Malinowski ve Durkheim gibi, işlevselcilere göre, din sosyal yaşamın önemli bir parçasını oluşturuyorsa bazı işlevleri olmalıdır. Bunlar sosyal dayanışmanın³ ve adaptasyonun sağlanması, günlük hayat döngüsünün anlamlandırılması⁴ ve meşrulaştırma⁵ olmak üzere bazı görevleri yerine getirmektedir. Berger (1979, s.49), kutsalın dünyevi şeyleri gelenekle ilişkilendirdiğini, kurumlaştırdığını, onları ritüel ve kanuna bağladığını söylemektedir. Böylece kişilerin başka dünyaları soruşturmaksızın düzenli işlerine gittiklerini, seviştiklerini, savaştıklarını ve yaşamlarını sürdürdüklerini söylemektedir. "Din toplumsal kurumları meşrulaştırır... Kurumsal düzenin bir katılımcısı olarak insan, ...tanrısal düzenin ortağıdır" (Berger 1973, s.33).

Weberci çizgideki Geertz, dinin tanımından çok, bir "kültürel sistem" olarak anlaşılmasına önem verir⁶. "Kutsal semboller, onları kutsal gören herkes için, dünya yapısının bir resmidir ve insan davranışları için birbiriyle bütünüyle örtüşen bir programdır". (Cain 1986).

Kısaca, din, temel olarak "dünyanın" karmaşıklığı koşulları altında kimlik oluşumu ve sürdürümü problemini yansıtır. Din, özellikle belirsizliğin koşullarını yeniden formüle eder ve gizil sistem-koruması görevinde bulunur:

¹ Marx, dinde insanın kendi yansımasını bulduğunu söylemektedir. Durkheim, bunu her toplumun dinde kendisini yansıttığı şeklinde yorumlamakta ve bunu dinin meşrulaştırıcı gücü olarak ifade etmektedir. Ama Marx'a göre, bu bütün toplumun değil, yalnızca yönetici grubu ve onun diğer gruplar üzerindeki baskısını meşrulaştırmaktadır (Marx 1844, s.42): "*Din baskı altına alınmış kulun işareti, kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz durumların ruhudur. Din halkın 'afyonudur'.*"

Bu bir yanlış bilinç ve refah hissidir...

² Freud ve takipçileri, psikoanalitik görüş bir yanılsama olarak ele alır.

³ Bir tür sosyal pekiştirici gibi devreye girerek toplulukta sosyal dayanışmayı artırmaktadır. İlişkilerin gelişmesinde, "uygun" davranış için normların sağlanmasında, anti-sosyal davranışlara yaptırımların gösterilmesinde bir ortam oluşturmakta ve dua, oruç ve yardım vasıtasıyla kötülüklerden kurtarmaktadır.

⁴ Din, doğum, evlenme, ölüm gibi döngüsel bireysel olayların daha geniş toplumla olan bağlarını sağlamaktadır...

⁵ Din, toplum içindeki kurulu ve başat grupları meşrulaştırmaktadır... Sosyal düzenlerin ve değerlerin adaletlenmesi ve güçlendirilmesine hizmet etmektedir...

⁶ Karşılaştırmalı din araştırmaları daima konularının belirsizliği ile mücadele etmek durumundadır. Sorun, şu anda gereğinden fazla bulunan, dinin çeşitli tanımlarının üretilmesinde değildir. Önemli olan hangi görüşlerin ve davranışların hangi koşullar altında hangi inanışları oluşturduğunun saptanmasıdır. Günümüzde önemli olan dinin tanımının ne olduğu değil, aksine dinin tanınmasıdır (Geertz 1991, s.15).

...Din, toplum-sistemi için belirsiz olanı -dışarıya (çevre) ve içeriye (sistem) bağlanamayan dünyayı- belirliye çevirme fonksiyonuna sahiptir, böylece sistem ve çevre ilişkisi içinde kalabilir, iki tarafa da değişimin devamını önlenir... (Luhman 1982, s.26).

Bütün bu tartışmalarda, sadece bu "olasılar dünyasının" nasıl belirlenebileceği sorusu formüle edildi. Bu soru, dinin fonksiyonuna denk düşer. Bu, çevresini başka toplumların oluşturduğu, görece katı bir şekilde yapılanmış bölgesel toplum-sistemleri için dogmatik şekilde yanıtlanır. Böyle dini dogmalıklar, analiz edilmeden yapılan işlevsel soyutlamalarla sürdürülür ve yapılarına (örn. tabaka yapısı, otorite yapısı, ahlak ve ahlak benzeri oluşumlara) insanın oryantasyonunu sağlayarak çeşitli cinsten toplum-sistemlerini gizil olarak korur. Dogmatik tema ile toplum-sistemsel uyumun bağdaşıklığı, mevcut toplumun evrim koşullarına bağlıdır... (Luhman 1982, s.181).

b) Dinin Yeni Biçimleri: Milliyetçilik Bağlamı

Günümüzde dinin yeniden dönüşü veya endüstri toplumlarının yeni bir dine ihtiyaçları olduğu ya da Fromm ve Daniel Bell'in söylediği gibi yeni bir din olmaksızın insanlığın geleceğinin olmadığı (Shaefer 1981, s.142) tartışılmaktadır. Bu, dinin yerine büyük oranda "milliyetçiliğin" geçirilmesiyle sonuçlanmıştır:

Toplumun kendini tanrılaştırması ya da tanrılar yaratması yeteneği hiçbir yerde Devrim'in¹ ilk yıllarında olduğu kadar apaçık olmamıştır. Gerçekten o anda genel coşkunluğun etkisiyle, Vatan, Özgürlük, Akıl gibi, doğası gereği tamamen laik şeyler kamuoyu tarafından kutsal hale getirildi...

Çağdaş toplumlarda bu ortak coşkunluk siyasi ve toplumsal bunalım dolayısıyla ortaya çıkar. Totemcilikte yasaklar sadece totemin kendisi olan hayvan ve bitkilere yönelik değil, aynı zamanda onların temsil ettiği simgelere de yöneliktir. Bugün Vatanın simgesi Bayrağa olduğu gibi... (Durkheim 1912, s.305-306. Aktaran: Aron 1986, s.348-349).

Bütün insan toplumlarında belirli bir sembol sistemi aracılığı ile ortak (kollektif) kimliğin oluşturulması eğilimi vardır. Ulusal kimlik tarih, bölge, dil, etni gibi "primordial" faktörler yani semboller ile politik sınırların bir kombinasyonu bazında geliş(tiril)en bir kollektif kimlik (Eisenstadt 1991)².

¹ 1989 Fransız Devrimi.

² Yinger'e (1986) göre, bir "etnie"nin varlığı en azından üç koşulun birlikte bulunması ile olanaklıdır: Dil, din, ırk, anayurt, bunlarla ilgili kültür vb. gibi özellikleri ile diğerlerinden ayrılan toplumun bir parçası; üyelerin kendilerini bu yönde (diğerlerinden farklı) algılaması; ve gerçek

Etnik grubun ve millet tanımlamasının içinde “din”, “dil” gibi ortak topluluk “hisleri” yaratımını sağlayan değerler ile “diğerlerinin” varlığı yani bir ayrımcılık boyutu da söz konusudur¹.

Antik ve ortaçağda “ulus” aynı kökenden gelen topluluğu anlatmakta, ortak kökenin ölçütü olarak tarih ve dil kullanılmakta, böylece “halk” kavramı ile örtüşük etnik bir çerçeveye oturmaktadır. Fransız Aydınlanması ile birlikte politik boyut öne çıkar. Diderot’un ansiklopedisinde “ulus”, ortak rejim ve yasalar altında bir devletin nüfusu olarak tanımlanır. Tabii, antik rejimlerde herkese özgü ortak yasalar olmadığından sadece belirli bir sosyal grup, daha doğrusu yönetenler grubu (societas civilis) “ulus”, diğerleri “halk”tır. Patriotizm (anavatan sevgisi) bütün halk tabakalarının iktidara tam ortak olma, ulusun politik yönetimine tam katılma istemleri için kullanılmaya başladığında, bu bağlılık “ulusal harekete” dönüşmüştür. Rouseau’nun eşitlik içinde yönetim anlayışı, “halk” ile “ulus”u aynileştiren demokratik bir devrime kaynaklık eder (Dann 1991)².

Ancak bir süre sonra, eşitliğin önünde bir engel teşkil etmeye başlar bu kavramlaşmalar. Siyasal örgüt (devlet)³ ile kültürel benzerlik (etni, millet, halk)

ya da imgesel (tasavvuri) olarak ortak köken ve kültürleri doğrultusunda ortak eyleme katılmaları.

¹ Irk ilişkileri ile etnik ilişkiler birbirinden ayrılmaktadır. Smith’e (1986) göre, ırksal ilişkiler farklı irki gruplar arasında gerçekleşirken, etnik ilişkiler aynı ırk içinde kendini farklı etnik gruptan gören gruplar arasında yer almaktadır. Yani ırksal kimlik değiştirilemez, açık bir farklılık iken, “etnisite” genellikle durumsal ve örtüktür (=“latent”tir). Bu anlamda etni “biz” kimikleşmesi ile, ırk “onlar” kategorizasyonu ile ilgilidir. Ancak her iki durumda da genellikle bir etnik sınırlandırma (ethnic boundary) yolu ile anlamlı bir güç dengesizliği (iktidar ilişkilerinde ayrımlaşma) ortak özelliktir (Jenkins 1986). Bu nedenle Rex (1986) etnik grupları sınıf ve statü sistemi arasındaki “karşılıklı etkileşimde” değerlendirir. “Ekonomi ve politika grup ilişkileri için dinamik oluştururken, gruplar arasındaki aktüel bağlar içsel kültürel faktörlere bağlıdır. Gruplar arasındaki çoklu sınıf çatışması artık bir etnik çatışmaya dönüşmüştür. Althusser’in diliyle, ırk ve etnie egemenlik için bir yapı sağlar. “Sonuçta” konomi (ve politika) belirleyicidir”. Devamla “kendinde-sınıfların” “kendisi-için-sınıf”lara dönüşmesinde ortak bilinç Geertz’in tanımladığı kültürel (“primordial”) etni tarafından sağlanır. Bir başka deyişle, ekonomik ve politik itilmeye karşı etni, ortak eylemler için ortak bilinci sağlar.

² 18.yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşan “uluslar”, kaynağını belirli bir coğrafi (territoria) devlet biçiminin fonksiyonu olma ötesinde teknik, ekonomik, politik ve yönetsel gelişimin bir uzantısıdır (Hobsbawm 1991, s.20-24). Yani “ulus”, “ulusal”, “ulusalcılık” (diğer koşullara) bağımlı değişkenlerdir (Blaschke 1988). Modern devletlerde eski toplumsallaşma, kişilerarası ilişim ve hareketliliği de kapsayacak şekilde genişleyen ekonominin gereklerini karşılayamaz. Herkesin bir ve aynı yüksek kültürde toplumsallaşma geçirmesine, bunun için de çok gelişmiş yazılı bir yüksek kültüre gereksinim duyulur (Gellner 1991, s.203-204).

³ “Mutlak bir belirsizlik taşıyan ‘millet’ teriminin ardında herhangi bir nesnel öge varsa, o da siyaset alanına ilişkindir. millet kavramı pekala şöyle tanımlanabilir: Millet kendini bağımsız bir devlet biçiminde ifade edebilen bir duygu birliğidir; o halde millet, normal olarak kendi devletini yaratma eğilimini de taşıyan bir topluluktur (Weber [1921] 1987, s.172).

birbirine karıştırılınca 20. yüzyıla damgasını vuran bir hareketle karşı karşıya kalır: Milliyetçilik.

Milliyetçilik, patriotizmin özel bir çeşitidir. Kim anavatanı (patria) çok severse, diğerlerine karşı önceliğine, refahına angaje olur, savunmasına hazır bulunur (Dann 1991). Böyle bir milliyetçilik, ulus-devletlerin dünya politikasındaki emperyalist rekabeti sayesinde ulusal birlik düşüncesinden geçerek şovenizme dek ulaşır (Hartfiel&Hillmann 1982). Diğerlerine karşı korku ve düşmanlık, ırkçılığa olan ilgi, kendisine yönelik kendini mağdur gören sevgi eğilimi hakimdir. Bununla beraber haklı sayılabilecek emperyalizme yönelik nefret ve eleştiri, ulusal duyguların dışı vurumuna pek az yansır. Irkçılık, Avrupa'daki iktidar ilişkilerinde iki şekilde rol alır: Resmi milliyetçilik ve kolonial ruslaştırma projesinin hızlı yükselişi. Resmi milliyetçilik tebasındaki, halkların milliyetçiliğine hanedanvari ve aristokratik bir tehdit oluştururken kolonial ırkçılık imparatorluk kavramının en önemli elementi olarak hanedan rejimi ile ulusal topluluğu birleştirmeye çalışır¹ (Anderson 1988, s.50, 142).

Her ulusun kendi özel politik çatısı altında yaşamasını, diğer hiçbir ulusa bu çatı altında izin verilmemesini esas sayan bir milliyetçilik anlayışının gerçekleştirilebilir olup olmadığı tartışılmadan önce, ulusal-devletin meşruiyetine böyle bir ulusal benzemeye dayalı egemenliğin yeterli olup olmadığı, hatta gerekli olup olmadığı sorulmalıdır.

...Dünyada pek çok potansiyel ulus vardır... Bu gerçek bizi, pek çok ulusun bölgesel birlik içinde yaşamadığı veya kısa sürelerle yaşadığı, tersine diğer etnik gruplarla karışık bir kompleks örüntüde buldukları sonucuna götürür. Devamla, bir bölgesel politik birliğin, ancak diğer ulusların üyelerinin öldürülmesi, sürülmesi veya asimile edilmesine bağlı olabileceğini söyleyebiliriz... (Gellner 1991, s.10).

Nietzsche bayağı, kendini beğenmiş ve sahtekar insanların Schopenhaur'un söylediği kadar aşağılık olduklarını kabul ediyor. "Eşitliğin yerine doğuştan üstünlüğün kabul edilmesi, demokrasinin yerine mert ve güçlü olanın aristokrasisi, mutluluğun yerine kahramanca yaşam...". Alfred Rosenberg'in (1930) "Der

¹ 20.yy'ın başında Willson, Paris Konferansı ve Marksistlerle (örneğin Lenin, Stalin, Karl Renner) birlikte büyük bir tartışma başlar: "Ulusalılık-ilkesi". Devletsel güç, meşruiyetini yalnızca bir ulusun istencinde bulmalı, devlet ve ulus birbirine denk düşmelidir. Ve kısa sürede "ulusallık-sorununun" tarihi, zayıf ve belirsiz terminoloji yardımı ile oluşturulan bir dizi beklenti, ümit ve hayal kırıklığı, hatta felaketle dolar (Schieder 1992, s.17). Bu bir hastalık semptomudur. Ulusalcılık öncesi evrede, dolaylı olarak ulusallık hakkını da içeren dil hakkı ve dil politikası vardır ama bu durum devlet düzeninin kurucu ögesi anlamında ulusallık-sorununu çağırıştırmazdı... (Schieder 1992, s.28).

Mythus des 20. Jahrhunderts” belirttiği gibi, “bütün tarih aryan kültür yaratıcı ırk ile diğerleri arasındaki mücadeleden oluşmaktadır...” (Sabine 1997, s.362, 384).

En azından günlük tarih anlayışımızın bu noktanın çok ötesinde olduğu söylenebilir mi? “Otoriteryen Kişilik” terimiyle aşağılanan “etnik hoşgörüsüzlük”, bir kişilik özelliğinden çok, hem “ulus-devletin”, hem de “kitle toplumunun”, en çok da “geçiş evresinin” (kalan var mı ki?) belki de ortak tarihsel özelliğindedir. Örnekler çok. Bu kişilik yapısı “evrensel bir yapılanmanın” yansıması olmasın? Ayrımcılık ve birliktelik, baskılama ve benzetme; ulus-altı, ulus-üstü, yerellik, bölgesellik, Balkanlar... İspanya’dan Almanya’dan sürülen Yahudiler... En çok da Çingeneler...

c) Din mi Geleneksellik mi?

Acaba Türklerin tarihinin ayrılmaz parçası mıdır din ve gelenek? Berkes öyle sayar.

...Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinsellikten çok gelenekselliktir. Bu daha kapsamlı kavram hem din, hem (Max Weber’in kullandığı bir terimle) Sultanizm açılarını içine alan bir kavramdır. Birinci açıdan geleneksellik şöyle ifade edilir; düzen (Osmanlı deyişiyle nizam, alem ya da nizam-ı alem) Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür (ebed-müddettir). İkinci açıdan bu tür devleti kanun-u kadim kuramı meşrulaştırır, yani onu Tanrı’nın koyduğu düzen yapar. Bu, rejimin siyasal ilkesidir...

Bu iki ilkenin yol açtığı üçüncü bir ilke (Max Weber’in Patrimonializm dediği) yanı tamamlar. Yani Tanrı alemin düzenini kurmakla kalmamış, o düzeni tutmak ve yürütmek için padişahu seçerek onu yeryüzünde kendinin bir gölgesi, vekili yapmıştır... Tanrı’nın seçmesi bir hak olarak Osmanlıların en büyüğüne geçecek bir mirastır; bir mal, bir mülk patrimonium gibi tevarüs edilir...” (Berkes 1984, s.90).

Bu dini-patrimonyal gelenekselliğe, bir de milliyetçilik boyutu eklenmiştir. Türkiye’de son 30 yılda özellikle milli ve dinsel temelli moral kodlara ilişkin vurgunun tonunun arttığı görülmektedir. Burada söylenen şey, Mardin’in (1992, s.12-15) Turner’dan (1974) aldığı, islamın (bireysel) davranış için “kök paradigmaları” oluşturduğu ve böylece bir “Habitus” sağladığı görüşü ile paralel bir içeriktedir. Bizim habitat biraz İslam, biraz Türk ve birleştirici cüz “Devlet Baba”. Salyangozcular başka pazara gitsin.

d) “Gerçek” ve “Sahte” Din ile Milliyetçilik Üstüne

Sosyal ideolojinin en açık anti-demokratik biçimlerinden biri önyargı olup; “İşde, evde, sosyal ilişkilerde en yaygın önyargı, açık bir şekilde anti-demokratik olmaktan ziyade, sahte-demokratiktir (=pseudodemocratic)... Bu Amerikan-olmayana, Hıristiyan-olmayana yönelik olarak açığa vurulabilmektedir”. “Anti-semitizm örneğinde, Yahudilerle ilgili görece örgütlenmiş, istikrarlı görüş, değer ve tutumlardan meydana gelen bir ideolojiyi göstermektedir ki, negatif görüşler..., düşmanca tutumlar... ve moral değerler ile kuruludur” (Levinson 1982 [1950], s.57-60).

Önyargı, yaygın şekilde, belirli gruplara karşı benzemezlik duygusu olarak kabul edilirken; etnosentrizm daha çok grup “benzerliği” ile ilgili zihni durumu anlatmaktadır.”Etnosentrizm” terimi “ırk” ve “etnik grup” vurgusunda kullanılmaktadır. In-group (=biz-grubu) ve out-group (=onlar grubu) arasında ayırım yapılmaktadır. Bu bakış altında Adorno ve arkadaşları Siyah. Ayrımcılığı, Azınlıklara Karşı Ayrımcılık, Patriotism, Ethnosentrizm Ölçekleri geliştirmişlerdir (Levinson 1982 [1950], s.102-111)

Herrmann&Schmidt’e göre (1995, s.290), Otoriteriyen Kişilik’te Adorno ve arkadaşlarının betimlediği “patriotizm” ile, “gerçek vatan sevgisi” değil, “ulusal kültür değerlerine kör bir bağlılık, grubun hakim davranışlarına eleştirisiz uyma ve başka ulusları Dış-grup olarak reddetme” ile tanımlanan, daha sonra “psedo-patriotizm” (sahte-vatanperverlik) olarak adlandırılan olgu kastedilmektedir. Kendi grubunu yüceltme, OK’de patriotizm, daha doğrusu psedo-patriotizm olarak adlandırılan şeydir. Yeni tartışmalardan biri Sternberger ve Habermas’a aittir. Habermas, “anayasa-patriotizmi”nden söz etmekte ve bundan insan haklarını garanti altına alan, ülkenin (Almanyanın) demokratik yasalarına ve modeline sevgiyi kastetmektedir (Herrmann&Schmidt 1995:293).

Habermas gibi Herrmann&Schmidt de, ayrımcılık içermeyen bir “patriotizm” arayışı içindedirler¹. Bizdeki “yurtseverlik” “milliyetçilik” tartışmaları bu duru-

¹ A.O.Hirschmann (1994) liberal toplumun ne kadar ortak-zihniyete (Gemeinsinn) ihtiyaç duyduğunu sorar. Weimarer Cumhuriyetinde ortak bağlılık duygularının zayıflığından şikayet edilmiş olup, nasyonal-sosyalizmin yükselişi sadece onun sözcüleri ile değil, yeni bir halk-topluluğunun oluşturulmasının savunulması yoluyla oluşmuştur. Üçüncü Krallık “cemaat”, “ortak şuur” ve “vatanperverlik” terimlerini yüceltmıştır. Ortak zihniyetin gerekliliği ile ilgili görüşler zayıflamakla birlikte, yakın zamanlarda yeniden bu tartışmalar yükselmektedir. Özellikle sol kesim vatanperverliğin gereksizliği üzerine duygusal tonda tartışmalar yapmaktadır. Patriotizmi eleştirenler “Almancılık” ya da milliyetçi entrikaları destekleyenleri paylamaktayken; destekleyiciler patriotizm kurgusu üzerine “yeniden düşünme” ve eleştirel bir vatanperverlik duygusunun gerekliliğine dikkat çekmektedir (Herrmann & Schmidt 1995, s.287).

ma örnektir. Ancak Balibar'a göre bu pek olanaklı değildir¹. Böyle bir "patriotizm" formu yoktur².

Benzer bir arayış dinle ilgili olarak da bulunmaktadır. Kohlberg'in ahlaki gelişim evresinin son aşamasına ulaşmış dini bütün kişiler olduğu ve bunların da otoriteryen tutumlardan uzak bulunduğu söylenmektedir:

"Önceki çalışmalar sürekli olarak dini olan bireylerin otoriteryen eğilim, otoriteryenlerin de dini eğilim içinde olduklarını buldu. Bununla beraber, dinin araştırılması ise, ortodoks ve tutuculuk çerçevesi içinde sınırlı olarak ölçüldü. Ancak din psikolojisi, otoriteryenizm ile dini olgunluk (=religious maturity) arasında negatif bir ilişki varsaymaktadır. Otoriteryenizm, daha düşük dinselikle pozitif ilişki içinde olabilir..."

Son yıllarda din ile hoşgörüsüzlük, önyargı, otoriteryenizm ve dogmatizm gibi olumsuz sosyal tutumlar arasında ilişkiler ortaya konmaya çalışıldı. Ancak dinselikle, kiliseye gitme ve birbiri ile güçlü yakınlık kurma gibi üniter terimlerle kavramlaştırılırsa, genelde, din olumsuz sosyal tutumlarla el ele gider.

Altemeyer&Hunsberger (1992) Kanada'da Hıristiyan, Hindu, Yahudi ve Müslüman gruplar arasında... "good Hıristiyan" (=iyi Hıristiyan) arar..

Dini olgunluk, eleştirel bakışa hazır olmaya, Fowler'ın (1981) "İtikat Aşamaları" ve Allport'un (1950) "olgun dinselikle kuramı"ndaki... birinin itikatlarını eleştirel bir şekilde yansıtabilme aşamasına denk gelir. Örneğin "Dini inanç ve değerlerimi eleştirel bir şekilde gözden geçirmek benim için çok önemlidir" maddesine olumlu yanıt verilmesi, 5'inci olgunluk aşamasına denk düşer (Global İtikat Gelişim Ölçeği Leak&Loucks 1994)... Bu da RWA ile negatif korelasyon oluşturur. (Leak&Randall 1995).

Özellikle Almanya'nın temizlenmesi tartışmaları nedeniyle, kolektif bağlılık duygusu sorunu ve "Almanların Ulusal Kimliği"nin olası içeriği sorunu kamu ve akademik çevrelerin ilgi odağı olmaktadır. Sorular, Almanyadaki azınlık ve yabancı gruplara yönelik tedhiş olaylarını dikkate alınmalıdır. Nasyonel-sosyalizm zamanına bakılırsa, patriotizmin yükselişi ile azınlıkları dışlama ve yok-etme en açık göstergeler olmuştur (Herrmann & Schmidt 1995, s.288).

¹ ...İrkçılığın... modern çağda her yerde var olan "milliyetçilik zemininde" geliştiği savı... ..ne ırkçılığın milliyetçiliğın kaçınılmaz bir sonucu olmasını ne de daha ziyade açık ya da gizli bir ırkçılığın varlığı olmadan milliyetçiliğın tarihsel olarak imkansız olmasını zorunlu kılar (Balibar 1995, s.51).

² Ortak bir ulusal kültür yaratılacak, ancak bu ulusal kültür tam demokrasiyi vurgulayacak. Böylece herkesin eşit kabul edildiği bir dünya vatandaşlığı olacak. Bu işin patriotizm neresinde, pek anlamak olanaklı değil. Arayış kendi içinde çelişik geliyor bize: Hem patriotik, hem de tam eşitlikçi.

Hem ulus yüceltilip hem de kimse küçümsenmeyebilir mi? Hem dini bütün olunup, hem de eleştirel güçlü bir bakışa sahip olunabilir mi? Hem özgür, hem eşit, hem farklı olunabilir mi? Kültürel çeşitliliğe açık ortak bir politik kültüre oturan hukuk devletinin yönetimi altında değişik yaşam biçimlerinin birlikte varolabileceği “demokratik devlet vatandaşlığı” (Habermas 1992, s.644, 656) sağlanabilecek mi? Kısaca demokrasi mümkün olacak mı?

Hem Spencer-Durkheim’ın pesimizm içinde baktığı endüstri toplumunun mekanikleştirici bireyci mantığını aşabilecek, hem de gelenekselliğin hiçbir negatif etkisi altında kalınmayacak bir aşamaya geçiş arayışı¹. Bugün için bu bir muamma ve bir ümit.

e) Milliyetçi ve Irkçı İdeolojilerin Üstüne Oturduğu Bağlam

Lipson’a göre ırk ya da dil, kendi içinde demokratik ya da antidemokratik değildir. Fakat bu açıdan dünya dinleri, kurumsal olarak örgütlendiklerinde, önemli farklılıklar göstermektedirler² (Lipson 1984, s.78). Balibar’a göre (1995), böyle bir kurumsal örgütlenme bulunmaktadır:

...Afrika’da, Asya’da ve Latin Amerika’da “üçüncü dünyacı” karşı ırkçılık yoksa da; “uluslar”, “etnik gruplar”, cemaatler” arasında hem kurumsal, hem de kitlesel düzeyde yıkıcı bir ırkçılık bolluğu vardır. Ve karşılık olarak, bu ırkçılıkların dünya çapındaki iletişim tarafından çarpıtılan görünümleri, insanlığın dörtte üçünün kendi kendini yönetmekten aciz olduğunu öne süren o eski düşünceyi sürdürerek, beyaz ırkçılığın klişelerini beslemekten geri kalmamaktadır... ..İrkçilik her zaman “ötekinde”dir...(s.59).

...insanların psikolojik ya da biyolojik “hafızası” olan şey “ırk” değildir, fakat modern toplumların tarihsel hafızasının en kalıcı biçimlerinden birini temsil eden şey ırkçılıktır. İnsanlık tarihinin kollektif kavrayışının açığa vurulduğu hayali geçmiş ve güncellik “kaynaşmasını” meydana getirmeye devam eden şey ırkçılıktır. ...antisemitizmin sömürgeci ırkçılığa indirgenemezliği sorunu bu nedenle yanlış sorulmuş bir sorudur... (s.60).

Balibar, bir “ırksız ırkçılık”tan söz etmektedir.

¹ Şöyle de denebilir: Hem rekabetçi, hem eşitlikçi, hem sosyalist, hem de liberal. Hem eleştirel, hem dogmatik. Bu bizdeki riyakar-takiyeciler politikacı tipine benzemiyor mu? Otoriteriyenizm kuramı da böyle bir uydumcu, tutucu, başegici kişilik kuramı değil mi?

² İnsanlar ırk ilişkileri üzerine savaş verdiğinde, eşitlik birincil sorunu, özgürlük ise ikincil ve türev sorunu oluşturur. Farklı ırklara ait insanlar ancak eşit oldukları ölçüde özgür olurlar (Lipson 1984, s.82).

...Göç olugusu... “ırksız ırkçılık”... Baskın temanın biyolojik soyaçekim değil, kültürel farklılıkların aşılabilir olduğu bir ırkçılık; ilk bakışta bazı grup ya da halkların diğerlerine üstünlüğü değil, “sadece” sınırların kaldırılmasının sakıncasını, hayat tarzlarının ve geleneklerin bağdaşmazlığını savunan böyle bir ırkçılık, haklılıkla, *farkçı-ırkçılık* (P.A. Taguieff) olarak adlandırılabilir (s. 30).

Daha önce, bütün uygarlıkların eşit derecede karmaşık ve insan düşüncesinin ilerlemesi için eşit derecede gerekli olduğunu kanıtlayarak ünlenen, antropolojinin büyük ismi (Claude Levi Strauss *İrk ve Tarih*) şimdi kendini, isteyerek ya da istemeyerek, “kültürel mesafelerin” ortadan kaldırılmasının, “kültürel karışım”ın, insanlığın entellektüel ölümüne tekabül edeceği ve hatta belki de biyolojik olarak hayatta kalmasını sağlayan düzenlemeleri bile tehlikeye sokacağı düşüncesinin (*İrk ve Kültür*) hizmetine girmiş olarak bulmuştur... *Kültür de bir doğa gibi bireyleri ve grupları a priori olarak bir soy kütüğüne, dokunulmaz ve değişmez bir soy belirlenimine hapsetme yolu olarak iş görebilir* (s. 31).

Wallerstein da (1995), milliyetçiliği kapitalist dünya ekonomisiyle bağlantılı olarak açıklamaktadır:

İrkçılık sadece, genetik ölçütle (deri rengi gibi) ya da toplumsal ölçütle (dinsel bağlılık, kültürel modeller, dilsel tercih, vb.) tanımlanmış başka gruptan birini küçümseme ya da ondan korkma tutumunda olma meselesi değildir. İrkçılık normal olarak böylesi küçümseme ve korkuyu içerir, ancak bunlardan daha fazla bir şeydir. Küçümseme ve korku, kapitalist dünya ekonomisindeki ırkçılık pratiğini tanımlayan şeyin yanında oldukça ikincildir... (Wallerstein 1995, s.44).

Bu tür bir sistem - biçimi ve kını değişmeyen ama sınır çizgileri her nasılsa esnek olan bir ırkçılık- üç şeyi son derece iyi yapmaktadır. Belirli bir yer ve zamanda en düşük ücretli ve iktisadi olarak en az ödüllendirici rolleri alabilecek olanların sayısını o günkü ihtiyaçlara göre sağlar. Çocukları o günkü rolleri oynamaları için bilfiil toplumsallaştıran (her ne kadar bu toplumsallaştırma direnme biçimlerini benimsemeleri için de yapılıyor olsa da) toplumsal cemaatleri ortaya çıkarır ve onları sürekli olarak yeniden yaratır. Ve eşitsizliğin haklı çıkarılması için “meritokratik” olmayan bir temel sağlar. Bu son noktanın altını çizmek gerekir. İrkçılık tam da öğretisinde evrenselcilik karşıtı olduğu için kapitalizmin bir sistem olarak sürmesine yardımcıdır. İşgücünün büyük bir kısmına, meziyet ilkesiyle haklı çıkarılabilecek olandan çok daha az ücret verilebilmesine olanak tanır (Wallerstein 1995, s. 46).

Yeniden, Balibar’ın açıklamalarına dönersek, “ezilenlerin milliyetçiliği ile ezenlerinkini, kurtuluş milliyetçiliği ile fetih milliyetçiliğini kayıtsız şartsız özdeşleştirme” yanlına düşülmemelidir. Fakat bu bizi “bir durumun mantığına, çağ-

daş dünyanın siyasal biçimlerine yapısal olarak dahil oluşı ilişkin - ortak bir unsurun varolduğunu bilmezlikten gelmeye de yetkili kılmaz” (Balibar 1995, s.61):

Milliyetçilik-ırkçılık ilişkisi,... “normal” bir politika ve ideolojiyi (milliyetçiliği), “aşırı” bir tutum ve ideolojiyle (ırkçılıkla) karşı karşıya getirir... bu karşılaşma, bizzat milliyetçilğin ulusların emperyalist niteliklerinin ya da emperyalist çağ ve çevrede hayatta kalmalarının siyasal-ideolojik sonucu olması olasılığının ortaya çıkmasına neden olur. Faşizm ve Nazizm... milliyetçilik midir, emperyalizm midir? (s.62).

...Tezler...

1. *Hiçbir ulus (yani hiçbir ulusal-devlet) gerçekte etnik bir temele sahip değildir...*

2. Tamamen farklı “tabiat”lara sahip toplumsal grupları, özellikle de “yabancı” toplulukları ve “aşağı ırkları”, kadınları, “sapkınları” aynı anda hedefleyen “*azınlıklaştırma*” ve “*ırklaştırma*” görüngüsü, birbirinden bağımsız bir dizi tanımsız nesne karşısında uygulanan, sadece benzer söylem ve tutumların yan yana gelmesine değil, *birbirine bağlı, birbirini tamamlayan dışlama ve tahakkümlerin oluşturduğu tarihsel bir sistemi temsil etmektedir*. Başka bir deyişle, yaşanan şey “etnik bir ırkçılık” ile “cinsel bir ırkçılığın” (ya da cinsiyetçiliğin) koşut gidişinden çok, ırkçılık ve cinsiyetçiliğin birlikte işlemesi, özellikle *de ırkçılığın her zaman bir cinsiyetçiliği önvarymasıdır...*

3. İşte, milliyetçilikle zorunlu bir ilişkiyi sürdüren ve milliyetçiliğin kurulmasına, etrafında örgütlendiği kurgusal etnikliği üretmek katkıda bulunan şey ırkçılığın bu geniş yapısıdır; bu yapı heterojen olmakla birlikte öncelikle bir fantazmalar ağı ve bunu takip eden söylemler ve tutumlarla sıkı sıkıya bağlanmıştır.

4. Nihayet... “eşitlikçi” olan *modern* devlet değil, *modern ulusal* (ve milliyetçi) devlettir. Çünkü *eşitliğin iç ve dış sınırı ulusal cemaattir* ve esas içeriği de kendisini doğrudan gösteren edimlerde (özellikle genel oy hakkı ve siyasal “yurttaşlık”). Eşitlik herşeyden önce uyrukluk açısından bir eşitliktir.

Kavramamız gereken şey ırkçılığın özgül farklılığı ve milliyetçiliğe eklemelenirken *-ondan farklı olmakla- onun için nasıl gerekli olduğudur...* (s.66-67).

Irkçılık milliyetçiliğin bir “dışavurumu” değil, *milliyetçiliğe bir ektir; daha doğrusu, milliyetçiliğe bir iç ektir; ona oranla her zaman aşırıdır, ama onun inşası için her zaman gereklidir ve bununla birlikte onun projesini tamamlamakta her zaman yetersiz kalır; tıpkı milliyetçiliğin, ulus oluşumunun ya da toplumun “uluslaştırılması” projesinin tamamlanması için hem gerekli olması hem de yetersiz kalması gibi (s.73).*

f) 1982 Anayasası ve Susurluk Kazası

12 Eylül ile birlikte, totaliter eğilimler, din ve milliyetçilik ideolojileri altında, toplumda yerleştirilmeye çalışılmış; bu sürecin sonunda da, demokratik denetim olanaklarından uzak Susurluk¹ sürecine varan olaylar yaşanmıştır. Bugün hâlâ 12 Eylül'de çıkarılan 668 yasanın Anayasaya aykırılığı iddia edilememektedir².

Gerek 1982 Anayasasının oluşum biçimi ve içeriği, gerek aynı doğrultudaki YÖK yasası ve MEB Temel Kanunları ile okul ve derslerin tanımlanması ve amaçlarının saptanması; pek çok noktada eleştirel olmayan bir toplum ve itaat istemekte; bunu da milliyetçilik ve din gibi dogmatik zihniyetlere aşırı vurgularla gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

¹ "Susurluk Skandalı" DYP milletvekili Sedat Bucak'ın Mercedes'inde, bir kamyon kazası sonrası, Abdullah Çatlı ile bir Emniyet Müdürü'nün birlikte olduğunun anlaşılmasıydı. Dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Ağar ve Jandarma Komutanlığı ile ilgili bağlantılar, bunların 1980 öncesi kontrgerilla faaliyetlerine kadar varan olaylarda kullanıldığı ile ilgili tartışmalar daha da arttı. En çok yanıt beklenen soru ise, terör sanığı ve uyuşturucu kaçakçısı Abdullah Çatlı ile "Yeşil" kod adlı Mahmut Yıldırım'ın hangi eylemlerde kullanıldığıydı. Çatlı'nın, yurtiçinde ve yurtdışında ASALA ve PKK'ya karşı; Milli İstihbarat Teşkilatı, Emniyet Genel Müdürlüğü ve Jandarma Genel Komutanlığı arasındaki iç hesaplaşmalarda, bunun yanı sıra uyuşturucu kaçakçılığı, kumarhane işletmeciliği ve kara para aklama işlerine karışmış mafya liderlerinin tehdit edilmesi, hatta öldürülmesi olaylarında da kullanılmış ya da kendi inisiyatifiyle rol almış olabileceği iddiaları birbirini izledi.

Bizzat Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Daire Başkan Yardımcısı Hanefi Avcı'nın TBMM Komisyonu'na yaptığı açıklamalarla göre, JİTEM de dahil, Emniyet içinde, Emniyet Genel Müdürü Mehmet Ağar'a bağlı Özel Harekat Dairesi'nde İbrahim Şahin'in Başkanlığı'nda bir grup polis, Korkut Eken'e bağlı bir grup sivil insan, geçmişte yatmış çıkmış ülkücüler, bunlarla birleştirilerek, bir grup oluşturulduğunu söylüyordu. Bunlar da illegal bir takım faaliyetlere girişti. Aynı dönemde, Mehmet Eymür ve ona bağlı insanlar, bir kısım Özel Harp'ten gelmiş subaylardan, bir kısım yine aynı şekilde aşırı ülkücü ve mafya dediğimiz insanlardan oluşan bir grup var; o da ayrı harekete geçiyor. Behçet Cantürk'ün, Savaş Buldan'ın (PKK bağlantılı olduğu iddia edilen, öldürülen işadamları) ve beraberinde gelişen beş on eylemin, bu gruplar (JİTEM, Emniyet, MİT içindeki gruplar) tarafından yapıldığı çok açık olarak biliniyor.

Avcı, "Bu adamların arkasında kimler var?" sorusuna, "MİT de var, Jandarmada da var, politikacı da var. Yani, birçok olayda birçok milletvekili de devreye giriyor" yanıtı verdi. Ürpertici iddialarına somut örnekler de gösteren Avcı'ya göre, mafya lideri Tevfik Ağansoy, MİT üyesi Yavuz Ataç tarafından yurtdışına kaçırılmıştı. Avcı'nın "başlangıçta çalışkan, iyi niyetli bir insan" olarak tanımladığı "Yeşil" kod adlı, Ahmet Demir sahte kimlikli Mahmut Yıldırım ise, bir süre sonra yasadışı yollarla elde edilen paraların tahsilatçısına dönüşmüştü (Milliyet 6 Aralık 1996).

² Anayasa'nın 15. Maddesinde 12 Eylül döneminde çıkarılan kanunlar, kararlar, kanun hükmünde kararname ile karar ve tasarrufların Anayasa'ya aykırılığının iddia edilemeyeceği belirtilmektedir. Bu maddeye dayanarak 668 yasanın Anayasa'ya aykırılığı iddia edilememektedir.

Bu yaklaşımın en güçlü göstergesi, 1982 Anayasasıdır. 1982 Anayasasının 24. maddesinde önemli bir tercih söz konusudur. Din ve ahlak eğitiminin zorunluluğu. **Anayasa Madde 24:** *Din ve ahlak eğitimi ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır...* Bu, kendi başına masum bir tercih gibi görünmektedir. Kişinin biyografisi ya da sosyal kimliğinin bir parçasını oluşturan dinini öğrenmesi masum bir haktır. Ancak burada fikir ve vicdan hürriyetini ortadan kaldıran koşullamalar vardır. Kendi normlarının kesin bilgi olduğunu iddia eden yani dogmatik karakterdeki dini saptamalar (helal ve haramlar, sevap ve günahlar) ortak ahlakın ve vicdanın ana kaynağı olarak kabul edilmektedir.¹

Karpat'ın (1998) belirttiği gibi, 1982 Anayasası sadece bu kadarıyla da sınırlı olmayıp, demokratik sistemin oluşumu açısından pek çok başka sıkıntıyı da içermektedir. En başlıca sakınca, ortak ideolojik bir totalleşmeyi, anayasal zorunluluk olarak sunuyor olmasından gelmektedir:

“Bir memleketteki siyasi partiler, halkı hükümete bağlayan, çoğu kere, özellikle parti iktidarda bulunuyorsa, yasama faaliyetlerinin ilk kademesi olarak gözükmektedir. Türk Anayasası ise partilerden sözetmemektedir, oysa ki partilerin bekası için anayasa tarafından tanınmaları zaruridir. Yürürlükte olan anayasa; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimciliği, cumhuriyetin ana ilkeleri olarak kabul etmekte, bunları bir parti kurulabilmesinin ön şartları saymaktadır. Başka bir de-

¹ Salt dini temelli ahlak değil, aynı zamanda “milli” ve “milliyetçi” bir yaklaşım, gerek resmi ideolojiye gerekse bunun sürdürümünde ana rol üstlenen eğitim ajanlarına hakim olmuş bulunmaktadır. Özellikle 1930’lu yıllarda yükselen Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi etrafında, güncel ağırlığı hala devam eden “Benzersizlik”, “Altın Çağ”, “Devlet Kuruculuk”, “Sınıfsızlık ve Sömürsüzlük”, “Cihan Hakimi”, “Tek Tanrı” gibi önermeler altında, tarih yöntemi ile geçerlenmesi olanaklı olmayan ve sağlıklı bir tarih çalışmasına dayanmayan iddialar ortaya atılmıştır (Berktaş 1995, s.63). Bu bakış, 1930’lar ya da MC Dönemleri ile sınırlı kalmamıştır. Tersine 1980’lerden sonra, yukarıda vurgulandığı gibi, teokratik bir boyut da eklenerek önemli bir ivme kazanmıştır. Millî Eğitim Bakanlığının resmi “okul” anlayışını, bütün ders programları için yüzlercesini temsilen aşağıdaki bir kaç cümle bile, çok güzel şekilde özetlemektedir: “Okul, milli bir eğitim kurumudur: Öğrencilerin, milli varlığın birer uzvu olduğu, onların her birinin ileride hangi mesleğe girerlerse girsinler, milli ödevlerini başaracak, milli ülküleri gerçekleştirecek birer Türk vatandaşı olarak yetiştirilmeleri gerektiği hatırdan çıkarılmamalıdır. Bunun için...” (M.E.B. 1995. İlköğretim Okulu Programı. Ankara: M.E.B. İlköğretim Genel Müd. s. 13-15).

Daha da ötesi, aynı bakış, evrensel, eleştirel ve yaratıcı bir eğitim verilmesi gereken Üniversiteler için de geçerlidir: “**2547 Sayılı Yükseköğretim Yasası, Madde 4: Yükseköğretimin amacı:** a) Öğrencilerini: 1)....2) Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini taşıyan, Türk olmanın şeref ve mutluluğunu duyan, 3) Toplum yararını kişisel çıkarının üstünde tutan, aile, ülke ve millet sevgisi ile dolu...”

yimle, bir parti yukarıdaki altı ilkeyi içine almayan ve bunlara yenilerini ilave eden bir program yapamaz¹. Halbuki, rejim konusunda bile, partiler arasında görüş farkları olabileceği için, yukarıdaki ilkeleri anayasadan çıkarmak lazımdır. Öte yandan eski saltanat rejiminin ihdasını önlemek de gereklidir...” (Karpat 1996, s.359).

1.3.3.2. Eğitim ve Otoriteriyenizm: Demokrasi-Eğitim İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Din, milliyetçilik ve otoriteriyenizm üzerine buraya değin yapılan tartışmalar, bu kavramlarla ilişkili birçok değişkenin ele alınmasının önemini ortaya koymaktadır. Otoriteriyen eğilimlerin ortaya çıkmasında, belki de başat rol oynayan eğitimin rol ve işlevlerinin betimlenmesi, bu tartışmalara bir ışık tutabilir. Bu başlık altında demokrasi-eğitim ilişkileri aile ve okul bazında kısaca irdelenmiş; özellikle yine demokrasi-eğitim ilişkileri çerçevesinde örtük eğitim programı ve ayrımcılığa bir örnek olarak da düzey kümeleri üzerinde durulmuştur.

a) Demokrasi Eğitimi

Önceki bölümlerde² demokrasi bir yönetim biçimi olarak ele alınmış; otokratik ve totaliter rejimlerle arasındaki farklar ortaya konulmuştur. Oysa, demokrasi tek başına bir yönetim biçimi olarak bir anlam ifade etmemektedir. Demokrasi bir yönetim biçimi olmaktan öte, bir yaşam felsefesi, bir yaşayış biçimidir. Diğer bir deyişle, demokrasi yaşayış biçimi olarak benimsenemediği sürece, demokrasinin bir yönetim biçimi olarak da sürdürülmesi mümkün değildir. Demokrasi ancak, yönetim biçimi, yaşam felsefesi ve yaşayış biçimi arasındaki etkileşimler gereğince oluşmaktadır.

Her siyasal sistem belirli bir siyasal kültür ve değerler üzerinde yükselir. Bu anlamda siyasal sistemler, yalnızca bir siyasal yapılar ve kurumlar bütünü değil, aynı zamanda kendine özgü değerler sistemine sahip toplumsal birer yaşayış biçimidirler. Siyasal bir sistem olarak demokrasinin yaşayabilmesi için, demokratik rejimin kendine özgü siyasal kültür ve değerler üzerinde temellendirilmesi gerekir. Demokrasiyi bir yaşayış biçimi olarak benimseyen bireyleri barındıran bir demokratik sistem, çok daha sağlam temellere sahip olacaktır. Bu bakımdan, de-

¹ Türkiye’de “solculuk” kavramı, Batı’da genellikle “liberal” sayılan birçok düşünceyi de içine aldığından...siyasi partiler koyu bir sosyal ve siyasi muhafazakarlığa saplanıp kalmaktadırlar... Partilerin hepsi birbirlerinin aynı fikirleri savunmakta, böylece bizzat çok partili rejimi inkar etmiş olmaktadır (Karpat 1996, s.308).

² Demokrasi ile ilgili tartışmalar için “1.2.1 Demokrasi” alt başlığına bakınız.

mokراسiyi yaşatma sorunu, bir noktada demokratik değerleri benimsemiş kişileri yetiştirme sorunuyla, yani demokrasi eğitimiyle çakışmaktadır (Türk Demokrasi Vakfı, 1987). Öyleyse demokrasinin tüm ilke ve kurumlarıyla yerleşmesi, bir yaşayış biçimi olarak benimsenmesiyle olasıdır. Demokrasi ancak yaşanılarak öğrenilebilir (Ertürk 1985, s.14). Kışlalı'nın (1989, s.140) belirttiği gibi; "Yaşandıkça, demokratik kültürün temel öğeleri olan hoşgörü ve uzlaşma alışkanlığı gelişir. Demokrasi, yaymak istediği değerler sistemine uygun bir yaşam biçimi ile bütünleştikçe etkinlik kazanır."

Demokrasi, siyasal toplumsallaşma süreci içinde ele alınmadıkça, örnek alınacak davranış modelleri oluşturulmadıkça; ayrıca, haklara saygılı demokratik bir ortamda uygulaması yapılmadıkça, öğrenilmesi ve benimsenmesi mümkün olmayan siyasal bir rejimdir (San, 1985, s.211). Bilişsel düzeyde, demokrasinin ilke ve kurumlarıyla ilgili eğitim verilebilmesine karşın, demokrasi tarih, coğrafya gibi öğretilere bir ders niteliği taşımamaktadır. Demokrasi ancak demokratik bir ortamda uygulaması yapıldıkça öğrenilebilir. Yıllar önce Newlon'un da (1939, s.17) belirttiği gibi, "öğretimin demokratik, yönetimin otokratik olduğu bir eğitim kuruluşunda, eğitimin demokrasi hedeflerine hizmet etmesi çok zor, hatta olanaksızdır".

Geleneksel ve otoriter eğilimlerin ağır bastığı toplumlarda, önceden belirlenmiş değer yargıları mutlak doğrular gibi aktarılır. Öğretmen ve içerik ön plandadır. Öğrenci edilgen, öğretmen sürekli aktaran rolündedir. Oysa, demokrasi ilkelerine dayalı eğitimde, geleneklere saygılı olmakla birlikte, onları eleştirebilen, daha iyilerini geliştirmeyi düşünebilen özgür düşünceli insanların yetiştirilmesi esastır. Öğrenci sürekli etkindir. Öğretmen sınıf içinde rehber rolündedir. Geçici doğrular fikrini benimseme esastır. Öğrencileri düşünmeye, araştırmaya yöneltmek, demokrasi eğitiminin özünü oluşturmaktadır. Özetle, demokrasi eğitimiyle; bağımsız, araştırmacı, iyi ilişkiler kurabilen, saygılı, düşünebilen, karşıt düşüncelerde bile mantık arayabilen, kendi kararlarını kendi verebilen demokrat insanların yetiştirilmesi amaçlanmaktadır. Burada belirtilmesi gereken önemli nokta, eğitimin demokrasinin gelişmesinde çok önemli bir rol oynamasına karşın tek ve yeterli bir etken olmamasıdır. Aileden başlamak üzere, toplumun tüm kurum ve kuruluşlarında demokratik yaşayışın gerekleri yerine getirilemediği sürece, demokrasinin sağlıklı olarak işleminin olanaksız olduğu söylenebilir. Kısaca, "demokrasi eğitimi ailede başlar, okulda devam eder, yaşandığı ölçüde güçlenir ve yerleşik değerler yaratır (Kışlalı 1989, s.140).

Demokrasi-eğitim ilişkilerini ele alan kaynaklara bakıldığında, demokrasi eğitiminde aile ve aile dışındaki kurumların etkisi tartışılmaktadır. Aşağıda bu tartışmalara ışık tutabilecek birkaç araştırma, tekrar olmakla birlikte yeniden verilmiştir.

Aile ve aile dışındaki kurumların etkisi ve önemine ilişkin, Almanya ilginç bir örnek olarak sunulmaktadır. İyi yetişmiş, iyi eğitilmiş bir Alman, bir yaşam süreci içinde, Weimar Cumhuriyetinin, Hitler Nazizminin ve II. Dünya Savaşından sonraki Hıristiyan Demokrat rejimin tüm istemlerine boyun eğmiştir; bir başka deyişle, birbirinden çok farklı üç rejime uyma davranışı göstermiştir. Uyumun sağlanmasında, kitle iletişim araçlarının ve propaganda örgütlerinin önemli katkıları olduğu savunulmakla birlikte; buna karşıt olarak, ailedeki toplum-sallaşma süreçlerinin önemini vurgulayanlar, bu uyumun, ailede edinilen tutum ve davranışlardan kaynaklandığını belirtmektedirler. Özellikle, Alman ailesinde çocuğun etkin katılımından çok, edilgin katılımına yer verildiği öne sürülmektedir. Ailedeki otoriter yapılanmanın, giderek diğer otorite kaynaklarına da boyun eğme davranışına yol açabileceği belirtilmektedir¹ (Tan 1989; Teber 1990).

“Hitler İsteseydi Tanmadığınız Birini Elektrik Sandalyesine Oturtur ve Düğmeye Basar mıydınız?” Bu Meyer (1994) tarafından yazılan ve Milgram’ın² yaptığı ünlü deneyin anlatıldığı bir makale. Araştırmacı, bu deneye başlarken, sade Amerikan yurttaşlarının asla tanmadıkları birine elektrik şoku uygulayamayacakları varsayımıyla yola çıkmış. Ancak sonuçlar hiç de beklediği gibi olmamış. Deney bir laboratuvar ortamında gerçekleştirilmiş. Deneyde, öğretmen rolünü üstlenen deneklerden, elektrikli bir koltuğa oturtulan, hiç tanmadıkları bir öğrenciye, bilmedikleri her soru karşılığında elektrik şoku vermeleri istenmiş. Deneye başlamadan önce, deneklere 45 voltluk bir deneme şoku verilmiş. Denekler, bu kadarının bile acı verici olduğunu görmüşler. Deneklerin bitişik odadaki öğrenciye ne yaptığını ilişkin bilincini artırmak için, önündeki kontrol göstergesi üzerinde, sol tarafta “hafif şok”tan başlayıp, ortada “güçlü şokta”tan geçerek, sağ uçta “Tehlike: Şiddetli şok”a kadar varan şok düzeyleri sözel olarak yazılmış. Buna karşın, deneye katılanların % 65’i, yaşamlarında hiç görmedikleri kişilere, otoritenin devam edin önerisine uygun olarak 315 volt ve yukarısında elektrik şoku uygulayabilmişlerdir. Ancak % 35’i, 180-200 voltluk elektro şoklar verdikten sonra, deneye devam edemeyeceklerini bildirmişlerdir.

Zimbardo, Haney ve Banks (1983), “tutukluluğun gönüllü denekler üzerindeki etkisini sınamak” amacıyla deneysel bir çalışma yapmışlar. Deney, tutukevine dönüştürülen bir birimde, gönüllü olarak gardiyanlık ya da tutuklu olarak seçilen kişiler üzerinde gerçekleştirilmiş. Deney sonunda, gardiyanların otoriter davranış eğilimlerinin inanılmayacak ölçüde arttığı; tutukluların ise otoriteye boyun

¹ Ülkemizde de, 19660, 70 ve 80’li yıllarda, demokrasimizdeki kesintiler gözönüne alındığında, yaklaşık aynı uyma davranışları iyi yetişmiş ve iyi eğitilmiş insanlarımızda da görülmedi mi?

² Daha ayrıntılı tartışmalar için “Lewin ve Milgram: İtaat ve Saldırganlık” altbaşlığına bakınız.

eğme davranışı gösterdikleri gözlenmiş. Hatta birçok tutuklu, deneye devam edemeyeceklerini belirtmiş.

Bu araştırmaların/tartışmaların, en demokratik görünen toplumlarda bile, otoriteren eğilimlerin uygun ortam bulduğunda nasıl ortaya çıktığını göstermesi açısından oldukça düşündürücü olduğu söylenebilir. Bu bulguların ortaya çıkmasında, eğitim kuruluşlarının da önemli payı olabilir. Ancak, bulgular eğitim dışındaki kurumların da, özellikle de ailenin demokrasi eğitiminde¹ ne denli önemli bir yeri olduğunun belirlenmesi açısından önem taşımaktadır.

Ülkemizde, otoriteren eğilimlerin aileden başlamak üzere, toplumun birçok kurum ve kuruluşlarında oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Ülkemizde, “ataerki” aile yapısı, son yıllarda değişim göstermekle birlikte, önemli oranda yaygınlığını sürdürmektedir. Bu tür aile tipinde çocuk, konuşmaktan çok emir alan, saygı duyulmaktan çok saygı duyan bir pozisyondadır. Çeşitli sosyo-ekonomik kesimlerdeki ailelere göre değişmekle birlikte, bağımsızlık yerine bağımlılık vurgulanmakta ve ödüllendirilmektedir (Karasar 1979). Çocuktan beklenen, bağımsız olması değil, ana-babaya bağımlı olmasıdır. Bu bağımlılıklar, önce çocuğun ana-babasına olan bağımlılığı biçimindedir. Sonra, ana-babaların yetişmiş evlatlarına bağımlılığı biçimine dönüşür (Kağıtçıbaşı, 1991).

“Çocuğun Değeri” adlı bir araştırmada (Kağıtçıbaşı 1991), “çocuğun ana-babasının sözünü dinlemesi”, anketi yanıtlayanların % 60’ı tarafından çocuklarında görmek istedikleri en önemli özellik olarak belirtilmiştir. Buna karşılık “çocuğun bağımsızlığı ve kendine güvenmesi, ancak yanıtlayıcıların %18’i tarafından önemli bulunmuştur. Gelecekte yetişkin evlatta görülmek istenen en önemli özellik olarak da, “ana-babaya hayırlı ve iyi bir evlat olması” çok önemli belirtilmiştir. Bu bulgular, bireysel başarı değil, karşılıklı dayanışma değerlerinin çok daha önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Ailedeki bu bağımlılık sürecinin, başta okullar olmak üzere diğer kurumlara da yansıdığı, bireyler arasındaki ilişkilerin otoriter bir havada yürütüldüğü söylenebilir. Örgütlenme yapımızdaki katı merkezîyetçilik anlayışı ise, otoriteye bağımlılığın başka bir boyutunu oluşturmaktadır (Tezcan 1987, s.190-193). Bu nedenle, genelde, aile yapımız içindeki otoriter ve sıradüzenli yapılanmanın, demokrasi eğitimi açısından istenilen düzeyde katkıda bulunmasının oldukça güç olduğu

¹ Ailenin otoriteren tutumlar üzerindeki etkileri, bu araştırmanın da temel sorularından birini oluşturmaktadır. Aile yapısı ve otoriterizm arasındaki ilişkiler, “ailenin idolleştirilmesi, ailenin dinselliği, aile içi ret-kabul, aile disiplini” ölçekleri bağlamında ortaya konmaya çalışılacaktır. Elde edilecek bulgular, ailenin demokrasi eğitimi açısından yeri ve önemi konusunda, betimsel de olsa birtakım ipuçları verebilir.

ileri sürülebilir. Gelişmiş ülkelerdeki otoriteryen eğilimlere ilişkin örnekler göz önüne alındığında, ülkemizin öznel koşulları çerçevesinde eğitim kuruluşlarına önemli görevler düşmektedir. Eğitim kuruluşları, bir yandan otoriteryen eğilimleri törpülerken, diğer yandan sağlam ve tutarlı demokratik değerleri kazandırmak zorunluğuyla karşı karşıyadır. Bu nedenle eğitim kuruluşlarımızın, gerek örgüt gerekse eğitim programları açısından demokrasinin temel ilkeleri doğrultusunda yapılandırılması gerekmektedir.

Gerçekten eğitim kuruluşları, demokrasi eğitimi açısından, öncelliği olan bu konuda üzerine düşen görevleri yerine getirebiliyor mu? Aşağıdaki alt başlık altında, kısaca bu soru yanıtlanmaya çalışılacaktır.

b) Ülkemizde Demokrasi Eğitime İlişkin Kısa Bir Değerlendirme

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte, o dönemin koşulları içinde, eğitim sistemimiz laik, devrimci, halkçı, ulusal bir eğitim anlayışına göre biçimlendirilmeye başlanmıştır. Eğitimde birlik-bütünlük ilkesi benimsenerek eğitim hakkı kavramı yaygınlaştırılmaya; bilim ve teknolojiye önem verilerek, eğitime çağdaş ve işlevsel bir içerik kazandırılmaya; üretime yönelik bir eğitime ağırlık verilerek, kuramların uygulamaya dönüştürülmesi yönünde önemli adımlar atılmaya çalışılmıştır. Böylece, rejimin gerektirdiği, özgür düşünceli, üretken, araştırmacı, bilimsel tutum ve davranışlara sahip demokrat insanların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda yasalar, yönetmelikler çıkarılmış, eğitim-öğretim programlarında birçok değişikliklere gidilmiştir. Eğitim sistemimizdeki değişikliklerin birçoğu Atatürk döneminde gerçekleştirilmiştir (Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu 1981).

Atatürk döneminden sonra, birçok gelişmelerin olmasına karşın, o dönemdeki dinamizmin yitirildiği; eğitim sistemimizin giderek demokratikleşeceği yerde, katı merkezîyetçi bir anlayışın egemen olduğu; eğitimde fırsat ve olanak eşitliğinin yeterince sağlanamadığı; okullarda ezberci, katı bir disiplin anlayışının egemenliğini sürdürdüğü görülmektedir.

Eğitim sistemimiz, mesleki ve genel eğitim olmak üzere ikiye ayrılmış; değişik kaynaklardan öğrenci yetiştirilmesi, eğitim-öğretim birliğini zedelemiştir. Din derslerinin ilkokuldan liseye değin zorunlu olarak okutulması Anayasa hükümleri içinde yer almış, devletin laik niteliği zedelenmiştir. İmam Hatip Okullarının sayısı çığ gibi artmış, kuran kurslarını bitiren öğrencilere ortaokul diploması verilmesi girişimleri başlamıştır. Birçok öğrenci yurtları, özel eğitim kuruluşları, hatta üniversiteler tarikatların eline geçmiştir. Böylece, rejimin gerektirdiği laik, demokrat yurttaş tipi yerine, farklı anlayışta, farklı tutum ve davranışlara sahip bireyler yetiştirilmiştir. Demokrasimizin üç kez kesintiye uğraması da, demokratik

bir kişilik geliştirme, demokratik davranışları benimseme yönünden başarılı olmadığımızın bir göstergesi sayılabilir.

Ülkemizde yapılan kimi araştırma bulguları ve gözlemler, bu yönde önemli ipuçları vermektedir. Araştırmalar, öğretmenlerde, diktaya yönelik davranış biçimlerinin önemli ölçüde arttığını (Ertürk 1970); 1923 yılında yasal olarak yasaklanmasına karşın, bedensel cezanın, bir başka deyişle dayanın önemli bir eğitim aracı olarak işlerliğini önemli ölçüde sürdürdüğünü (Gözütok, 1993); öğretmenlerin genelde derslerini düz anlatım yöntemiyle işlediklerini, çağdaş öğretim yöntemlerini çok az ya da hemen hiç kullanmadıklarını (Büyükkaragöz, 1986; Kavak, 1986; Türkoğlu, 1988; Temel 1987); öğretmen öğrenci ilişkilerinin otoriter bir havada yürütüldüğünü; öğrenciyi merkeze almak yerine, öğretim merkezli bir eğitim anlayışının egemen olduğunu; ayrıca, öğretmen ve öğrencilerin kendi düşünceleriyle tutarlı davranış örüntülerinde bulunmadıklarını (Akkoyunlu, 1985; Gömleksiz, 1988), öğrencilerin eğitime karşı tutumlarının olumsuz, ders çalışma güdülerinin düşük ve kaygı düzeylerinin yüksek olduğunu (Köymen, 1989, 1992) göstermektedir. Bu bulgular, eğitim sistemimizin demokratikleşme sürecine katkısının oldukça düşük olduğu, bir başka deyişle, öğrencilerimizde istenilen düzeyde kalıcı demokratik tutum ve davranışlar kazandırılmadığı biçiminde yorumlanabilir.

Öğretmenin, öğrencilerin tutum ve davranışlarının istenilen yönde değişmesinde ne denli önemli olduğu artık tartışılmamaktadır. Horace Mann yıllar önce önemli bir noktayı vurgulamıştı: “öğretmen neyse okul da odur”. Bu sözde saklı olan anlam, öğretmen özellikleri, tutumları, benlik kavramı, entellektüel ve kişiler arası ilişkilerdeki birikiminin, geniş ölçekte, dersliğin formal ve örtük (informal) eğitim programını belirlemede etkili olduğudur. Formal eğitim programı, materyaller, ders planları, amaçlar yoluyla temsil edilmektedir. Ancak, örtük eğitim programı, öğretmen özelliklerinin yansıdığı derslik ortamı ya da derslik atmosferidir (Wenzlaff 1998).

Öğretmenin tutum ve davranışları öğrencilere ilişkin algılamaları, akademik başarı ve duyuşsal çıktılar açısından öğrencileri önemli ölçüde etkilemektedir. Küçükahmet (1994, s.16), bu konuda şunları söylemektedir:

Öğrencilerin, öğretmenlerin tutumlarından, davranışlarından, ilgilerinden, gereksinimlerinden, değerlerinden vb. kişilik özelliklerinden etkilendiğini gösterir binden fazla çalışma vardır. Bu çalışmalar, öğretmenin bu özelliklerinden, öğrencinin yalnız bilgi düzeyinin değil, tüm kişiliğinin etkilendiğini ortaya koymaktadır”.

Dusek ve Joseph (Aktaran: Açıköz, 1996, s.84-86) tarafından yapılan, 77 araştırmanın bulgularının incelendiği meta-analitik bir çalışmanın sonuçları da, öğretmen beklentilerinin öğrenci özelliklerinden etkilendiğini göstermektedir. Öğ-

retmen beklentilerini, özellikle fiziksel çekicilik, öğrenci cinsiyeti, dosyalardaki bilgiler ile sınıf ve ırk gibi değişkenlerin etkilediği bu çalışmada ortaya konmuştur. Bu çalışmalar öğretmen beklentilerinin, tutum ve davranışlarının, kişilik özelliklerinin öğrenci üzerinde ne denli etkili olabileceğini göstermektedir.

Yukarıda kısaca değinilmekle birlikte, Ertürk (1970), Tezcan (1981) ve Gözütok (1993) tarafından yapılan üç araştırmanın bulgularından biraz daha ayrıntılı olarak söz edilmesi, öğretmen davranışlarındaki otoriteryen eğilimlerin artışına ilişkin bazı ipuçları verebilir.

Ertürk (1970), on yıl ara ile yinelediği, “On Yıl Öncesine Kıyasla Öğretmen Davranışları” adlı araştırmasında, 1960-70 yılları arasındaki istenilen ve istenmedik öğretmen davranışlarını karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Araştırmada, eğitim sistemimizin en önemli ögesi olarak gördüğümüz öğretmen davranışlarında bile, giderek demokratikleşeceği yerde, diktaya yönelik sayılabilecek bazı eğilimlerin saptandığı görülmektedir. Araştırmanın konumuzla ilgili önemli bulguları şunlardır:

1. Uzmanlarca yeğ tutulduğu görülen çoğulcu insan anlayışı yerine, “beylik-tipçi” insan anlayışı yaygınlaşmıştır.
2. Öğrenciyi merkeze alma yerine, öğrencilerin yetişkinlere karşı çıkmaması, kurallara uymasını sağlama, otoritelerini sürdürme, ve bilgiyi ya da kuralları esas alma çabalarının anlamlı düzeyde arttığı görülmektedir.
3. Öğretmen davranışlarının birçok hususta yetersiz olduğu ve yetersizliklerin 1960’a kıyasla anlamlı düzeyde arttığı görülmektedir. Öte yandan diktaya yönelik sayılabilecek davranışlarda manidar artış görülmektedir.

Tezcan’ın (1981) okuyan ve çalışan gençlik üzerinde yaptığı bir araştırmasında, öğrenciler, okul içerisinde öğretmen davranışlarının genellikle otoriter ve umursamaz olduğunu belirtmişlerdir. Sevilmeyen öğretmenin özellikleri olarak, başta otoriterlik, hoşgörüsüzlük, anlayışsızlık, konuşma bilmemek, cahillik ve tarafsız, adil olmamak gelmektedir. Ders sırasında öğretmenler tarafından en çok susturulmak cezasının verildiği; onur kırıcı azarlama ve sınıftan çıkarılmanın da sık başvurulan ceza türleri arasında yer aldığı; cezalara karşı en çok başvurulan tepkilerin ise, susmak, haksız verilenlerde itiraz, direnme ve hareket ile o öğretmenin dersine ve kendisine karşı soğukluk duyulduğu belirtilmektedir. En sevilen öğretmenin özellikleri olarak, onlarla diyaloga yanaşan, sorunlarına eğilen, onlara yardımcı ve rehber olan, iyi ders anlatan, konusunu iyi bilen, hoşgörülü, anlayışlı, olgun ve yansız davrananlar olduğu belirtilmektedir.

Gözütok’un (1993) Ankara’da üç lisenin öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği “Okulda Dayak” adlı çalışmasında, öğretmenlerin dayığa karşı tutumları ve

okullardaki dayak uygulamaları araştırılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen önemli bulgular şunlardır:

1. Ankette sorulan sorular çerçevesinde, öğretmenlerin cezalandırma biçimlerini, öğrenciler; tokat atma (% 58), kulak çekme (% 46), saç çekme (% 31), tebeşir, silgi fırlatma (% 25), sopayla vurma (% 15), tekme atma (% 12), çok şiddetli dövme (% 11), başını sıraya ya da duvara vurma (%8) olarak belirtmişlerdir.
2. Öğretmenlerin bedensel cezalandırma sıklığı, her gün (% 9), haftada bir (% 25), 15-20 günde bir (% 12), ayda bir (% 15) olarak belirtmişlerdir. Öğretmenlerin bedensel cezalandırma sıklığı; her gün (% 9.22), haftada bir (% 25.66), 15-20 günde bir (% 12.41), ayda bir (14.93) olarak belirlenmiştir. Diğer bir deyişle, öğretmenlerin beşte üçünden fazlası bedensel cezaya başvurmaktadır.
3. Öğrenciler en çok bedensel ceza uygulayan öğretmenleri, mesleğinde yetersiz (% 28,02) ve özel yaşamında sorunlu (% 31.04) olarak belirtmişlerdir.
4. Bedensel ceza konusunda farklı sosyo-ekonomik düzeydeki okullarda çalışan öğretmenlerin tutumları arasında .05 düzeyinde üst sosyo-ekonomik düzeydeki okullarda çalışan öğretmenler lehine anlamlı bir fark bulunmuştur.
5. Beş farklı öğretim alanındaki öğretmenlerin tutum puanları açısından, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri aleyhine anlamlı bir fark bulunmuştur.

Örnek olarak alınan bu araştırmalar bağlamında, ülkemizde 60'lı yıllardan 90'lara doğru öğretmen tutum ve davranışlarında otoriteryen eğilimlerin önemli ölçüde arttığı söylenebilir. Öğretmenlerde bu eğilimlerin artmasında, birçok etken rol oynamakla birlikte, özellikle 12 Eylül darbesinden sonra, giderek daha katı merkezîyetçi bir yönetim anlayışının işe koşulmasının etkili olduğu öne sürülebilir.

Yönetici, öğretmen, öğrenci ilişkilerinin otoriter bir hava içinde yürütüldüğü, hemen hemen tüm aşamalarında sıradüzenli bir yapılanmanın olduğu, bilimsel bilgilerin yaşama geçirilemediği eğitim sistemimizin, demokratikleşme süreçlerine ne ölçüde katkıda bulunabileceği tartışmalıdır. Oysa, eğitim kuruluşlarındaki demokratikleşmeyle, toplumdaki demokratikleşme arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Eğitim kuruluşlarının demokratikleşmesi, toplumun da daha demokratikleşmesini, bilimsel bulgu ve düşüncelerin geniş halk kitlelerine ulaşmasını, yayılmasını sağlayabilecektir (Günday, 1979). Diğer taraftan, eğitim kuruluşlarının demokratikleşmesiyle, öğrencilerin demokratik tutum ve davranışlar kazanmaları arasında da diyalektik bir bağ olduğu söylenebilir.

Bu çerçevede, özgün uygulamalarıyla köy enstitülerinin, gerek yapısal özellikleri, gerekse çevreyle iletişimleri açısından, eğitimde demokratikleşme sürecine getirdiği katkılar, sanıldığından çok daha fazla olmuştur. Eğitim tarihimize baktığımızda, demokratik kişilik eğitimi üzerinde, en etkili kuruluşun köy enstitüleri olduğu söylenebilir. "Genel olarak köy enstitülerinde günlük yaşam ve çalışma düzeni, demokratik yönetim ilkelerine göre düzenlenmiştir. Yönetici, öğretmen, öğrenci, memur, işçi ilişkileri, görev ve işbölümü ilkelerine, karşılıklı sevgi ve saygıya, ortak kararlara dayandırılmıştır" (Gedikoğlu, 1971). Bu kurumların ilk yıllarında, öğretim programı, yönetmelik, ayrıca günlük, haftalık çalışmalar ve yaşama biçimi, her enstitünün kendi çevre ve koşullarına göre, hemen her akşam usta öğreticilerle birlikte -sonradan enstitü öğrenci başkanının da katılımıyla- toplanan öğretmenler kurulunda temelli incelemeler ve görüşmelerle saptanırdı (İnan, 1984). Buyrukçu, kırıcı, katı bir disiplin anlayışı yerine kendini denetim üzerinde önemle durulurdu. Kusurlar, eksiklikler hoşgörülle karşılanır, gerekli düzeltmeler yapılırdı. "İş içinde, iş yaparak, iş için eğitim" ilkesi benimsenen köy enstitülerinde, öğrenciler, bilişsel, duyuşsal ve devinişsel yönden kendilerini gerçekleştirme olanaklarına sahiptiler.

Kant, "El, beynin uzantısıdır" der. Köy enstitülerinin eğitim programlarına bakıldığında, elle beynin büyük ölçüde birleştirildiği görülmektedir. Haftalık programın % 50'si kültür derslerine, % 25'i tarım dersleri ve uygulamalarına, %25'i teknik dersler ve uygulamalarına ayrılmıştır. Ayrıca her gün bir saat süreyle ders dışı kitap okuma da program arasındaydı. Bunun dışında, sistemli müzik ve folklor çalışmaları da yapılmaktaydı. İnsangücü her alanda değerlendiriliyordu. Sistemli gözlemler sonucu, öğretmenlik yeteneği olmayanlar başka sanat dallarında özel bir programla yetiştirilip yaşama atılıyordu.

Köy enstitüleri, öğrencilerini yönetime katarak, insan gelişimine özgürlük tanıyarak, tartışma ve eleştirme geleneğini kurarak, tabana dayalı bir demokrasinin gerçek örneklerinden birini vermiştir; bunun gibi köy enstitüleri, yaşamı ve kitabı, yeni bir kültür yaratmanın koşulları, özgürlüğün gerçek yolları olarak, eğitimin ve öğrencilerin dünyasına ardına değin açmıştır. Köy enstitülerinde kitap yasağı, ve düşünce suçu yoktu. Sistem, böylesi bir ortamda, kendi arasından birçok sanatçının, bilimcinin çıkmasını sağlamış, köy sorunlarının sanat aracılığıyla belirlenmesinde, işlenmesinde rol oynamış, yeni bir aydın türünü yetiştirmiştir (Tanilli, 1989).

Ne var ki, Milli Eğitim Şuralarında demokratik eğitim komisyonlarının kurulmuş olmasına, özellikle köy enstitüleri denemesiyle, demokratik eğitim düzeninin olumlu sonuçlar veren uygulamalarına, 1961 Anayasasına karşın; ilkokuldan üniversiteye kadar diğer eğitim kuruluşlarında, demokratik düzen açısından

hiçbir gelişme olmamış; köy enstitüleri denemesinden yararlanılamamıştır (Gedikoğlu, 1971).

Ülkemizde, okul sistemlerinin demokratikleştirilmesi konusunda, -kimi eleştiriler saklı olmak üzere- yasal dayanaklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu yasal düzenlemelerin eğitim sistemimizin örgüt yapısına ve eğitim programlarına aynı ölçüde yansıdığını söyleyebilmek oldukça güçtür.

Milli Eğitimin genel hedefleri içinde yer alan demokrasiye ilişkin siyasal hedeflerin gerçekleşmemesinin önemli nedenlerinden biri de, bu konuya ilişkin içerik getirilememesidir.

Batının gelişmiş ülkelerinde, ilkokuldan lise son sınıfa kadar, her yıl öğrenci, okulda, "Demokrasi" derslerini zorunlu olarak görür. Demokrasi tarihi, işleyişi, insan hakları, siyasal sistemler, demokrasinin erdemleri yıllarca çocuğa öğretilir... Oysa bizim okullarımızda, demokrasiye ilişkin bağımsız bir ders yoktur (Tezcan 1985, s.103).

Önceleri Yurttaşlık Bilgisi adı altında okutulan dersler, 1968 tarihli ilkokul ve 1973 tarihli ortaöğretim programlarının yeniden düzenlenmesiyle, tarih, coğrafya dersleriyle birlikte, "Sosyal Bilgiler" dersi adı altında toplanmıştır. Bu dersler arasında organik bir bütünlüğün sağlanamadığı; yurttaşlık bölümü aleyhine, tarih ve coğrafya bölümlerinin daha çok yer kapladığı görülmektedir. Son İlköğretim Programına bakıldığında, "Vatandaşlık ve İnsan Hakları" adı altında 7 ve 8'inci sınıflarda birer saatlik ders yer almaktadır (Vural 1998, s.20).

Kısaca belirtmek gerekirse, içerik olarak da, öğrenciler demokrasinin ilke ve kurumları konusunda yeterince bilinçlendirilememektedir. İlköğretimden yükseköğretime değin (konuyla ilgili fakülteleri hariç) bağımsız bir demokrasi dersine rastlanılmadığı gibi, diğer derslerde verilen bilgilerin de kesin yargılar, doğrular biçiminde aktarıldığı gözlenmektedir.

Son zamanlarda, ders kitaplarının yeniden yazımı gündeme gelmekle birlikte, ilk ve ortaöğretim ders kitapları yüzeysel olarak incelense bile, bu kitaplardaki bilgilerin kesin doğrular biçiminde aktarıldığı ve birçok bilgi yanlışlarının olduğu göze çarpabilir. Eğitim-Sen tarafından düzenlenen "Demokratik Eğitim Kurultayı" (1998, s.281-296) "Ders Kitapları Komisyonu Raporu"nda, ders kitaplarının biçim ve içerik yönünden eleştirisi yer almaktadır. Bu raporda, ders kitaplarında birçok bilimsel yanlışların yapıldığı, bilgilerin güncel olmadığı, ünite ve konuların sıralanışına yeterince dikkat edilmediği; kullanılan dilin ağır ve anlaşılabilirlikten uzak olduğu; demokrasi, barış, hoşgörü, insan hakları ve yardımlaşma konularının yeterince vurgulanmadığı, ırk ve cinsiyet ayrımcılığının yapıldığı, dinsel gericiliği ve şeriatçı yaklaşımları öven vurgulamalar olduğu örnekler verilerek belirtilmektedir. Komisyon, raporunda, bu ders kitaplarıyla yetişecek kuşağın; muhafaza-

kar/dindar, milliyetçi/ırkçı, itaatkar, faydacı/bireyci/çıkarıcı, düşünmeyen/sorgulamayan, devleti yücelten/bireyin haklarını yok sayan, demokratik değerlere yabancı, saldırgan ve savaşçı, cins ayrımcı olacağını öne sürmektedir ¹.

Buraya değin, ülkemizde demokrasi eğitimi açısından değindiğimiz sınırlı birkaç konu dışında, kuşkusuz demokrasi eğitim ilişkileri çerçevesinde tartışılması gereken birçok konu bulunmaktadır. Örneğin, eğitsel kol çalışmaları, çağdaş öğrenme-öğretme strateji, yöntem ve teknikleri, sınıfsal farklılıklar ve eğitim, eğitimde fırsat eşitliği, insan hakları ve demokrasi, kitle iletişim araçları ve eğitim, çok kültürlü eğitim gibi birçok konu “demokrasi-eğitim” başlığı altında tartışılabilir. Bu konularla ilgili de birçok kaynağa ulaşılabilir. Ancak, ülkemizde üzerinde yeterince durulmayan iki önemli konu daha bulunmaktadır: Örtük eğitim programı ve düzey kümeleri. Burada, diğer konular yerine bu iki konu üzerinde biraz daha ayrıntılarıyla durulması yeğlenmiştir. Bu iki konuya hem bir bakış açısının oluşması, hem de sözü edilen diğer konularla ilişki kurulabilmesi amacıyla yer verilmiştir.

Aşağıdaki alt başlığa geçmeden önce, bir noktayı da belirtmek gerekirse, yukarıda tartışılan sınırlı konular çerçevesinde bile, eğitim sistemimizin demokratikleşme sürecine katkısının istenilen düzeyde olmadığı söylenebilir.

c) Eğitimin Gizli ve Önemli İşlevi: Örtük Eğitim Programı

İki tür eğitim programı bulunmaktadır. Bunlar açık (formal) ve örtük (hidden) eğitim programlarıdır. Açık eğitim programları, genellikle okulun planlanmış eğitim yaşantıları olarak düşünülür (Ryan, 1993). Açık eğitim programlarında hedefler, davranışlar, içerik, eğitim ve sınav durumları, derse giriş çıkış saatleri, eğitsel kol etkinlikleri vb. okul içinde yapılacak her türlü uygulama açıkça belirtilmiştir.

Örtük eğitim programının ise amaçları net ve açık değildir. Bununla birlikte, toplumsallaşma süreçleriyle ilgili önemli bir işlev yüklenmektedir. “Jackson, örtük eğitim programının, ‘oldukça gizli/örtülü ama son derece önemli olan okulda öğrenmenin toplumsal gereklerini yerine getirdiğini’ belirtmektedir. Seddon’a göre, örtük eğitim programı, inançlar, değerler, kurallar, tutumlar ile genellikle kurallar, ritüeller ve düzenlemeler olarak ifade edilen sayıltıları öğrenmeyi içeren bir kavramdır” (Aktaran: March, 1992, s.20). Örtük eğitim programı,

¹ Zaten bu çalışmada da, bu soruların yanıtı aranmaya çalışılıyor. Bulgular bölümünde görüleceği gibi, “Patriotizm, Özinsellik, Savaş Eğilimi, Cunta Eğilimi, Yabancı Ayrımcılığı, Ermeni ve Yahudi Ayrımcılığı” gibi ölçeklere öğrencilerin verdikleri yanıtlar, bu konuya ışık tutabilecektir.

her öğrenciye başka şeyler öğretir ve her öğrenci tarafından değişik bir şekilde öğrenilir. Bu tür yetişek [eğitim programı] her öğrenciye, diğerlerine kıyasla kim olduğunu öğretir. Aynı zamanda öğrenciye insanlar ve olaylar dünyasındaki yerini gösterir (Yıldırım, 1982, s.23-24).

March, (1992, s.20-24) örtük eğitim programı konusunda farklı görüşlerin olduğunu belirterek bu görüşleri ikiye ayırmıştır: İşlevsel yaklaşım ve eleştirel yaklaşım. İşlevsel yaklaşımın temelinde, okulların, toplumun işlevlerini ve amaçlarını gerçekleştirme/koruması anlayışı yatmaktadır. Örtük eğitim programına eleştirel olarak yaklaşanlar ise, şu eleştirileri yöneltmektedir:

1. Okullar, okullarda ortaya çıkan özel toplumsal ilişkiler nedeniyle, varolan toplumsal yapının/düzenin biçimlendirilmesi doğrultusunda işlev görürler. Toplumsal sınıf, ırk, cinsiyet gibi özelliklerin tümü, öğrencilerin okulda karşı karşıya kalacakları toplumsal yaşantıları belirlemede etkili olmaktadır. Öğrencilerin kendileriyle birlikte getirdikleri bu farklılıklar, onların örgütsel yapılarla ilişkileriyle biçimlenmekte ya da güçlendirilmektedir.
2. Okulda yoksul ve azınlıklar, yüksek statülü (teknik) bilgiden uzak tutulmaktadır ve bu durum, örtük eğitim programı yoluyla ekonomik tabakalaşma ve gelecekteki mesleki yönelimleri değiştirmek için bir araç olarak kullanılmaktadır.
3. Okulların evrensel ve özelleştirilmiş nitelikleri nedeniyle, eşitsizlik, örtük eğitim programları yoluyla kalıcı kılınmaktadır. Okullardaki evrensel niteliklerin çoğu belirgindir ve bunlar tanımlanmış program içeriği, okul süresinin uzunluğu, sınav süreci gibi öğeleri içerir. Bunlar, toplumsal sınıflarına ya da özgeçmişlerine bakılmaksızın bütün öğrenciler için geçerlidir. Okulun özelleştirilmiş nitelikleri ise not verme, uygulama çizelgeleri, pekiştirme sistemleri, araç-gereçler, sınav sistemleri, bilginin daha çok otoriteye dayalı kaynaklarla biçimlendirildiği ders kitapları, okul ritüelleri, yarışma gibi öğeleri içerir. Bu öğeler, bazı toplumsal gruplar için daha çok bilinen nitelikler taşımakta ve bunlar bu tür toplumsal grupların kendi amaçları doğrultusunda kullanılmaktadır. Eşitsizliği artıran bu özelleştirilmiş öğelerdir. Buna karşın bu öğeler yaygın olarak bilinmez ya da anlaşılmaz ve bunlar bazı gruplardan gizlenir.

Carr ve Klassen (1996), ABD’de yapılan bir çalışmanın sonuçlarını vererek, aday öğretmenlerin, “beyaz öğrencileri daha kolay öğretilir, Asya kökenli öğrencileri model çocuklar olarak algıladıklarını, Latin kökenli öğrencileri ise görmezlikten geldiklerini” belirtmektedir. Çalışmada öğretmenlerin akademik davranışlardan daha çok akademik olmayan davranışlar üzerinde durdukları, belirli davranış tiplerine ilişkin tercihlerini açıkça ifade ettikleri de ortaya konmuştur. Carr ve Klassen (1996) Kanada’da yapılan başka bir çalışmanın sonuçlarını da

vermiştir. Bu çalışmada, çocukların, öğretmenlerin ırksal tutumlarına ilişkin algılamalarıyla kendi değerini algılamaları arasında çok güçlü bir ilişki bulunmuştur. [Aşağıda, “Ayrımcılığa Bir Örnek: Düzey kümeleri” alt başlığı altında, örtük eğitim programının getirdiği sonuçlar, bu uygulama çerçevesinde örnekleriyle tartışılmıştır.]

Yukarıda belirtilen iki çalışma bile, etnik kökenleri açısından öğrencilerin okul ortamında nasıl ayrımcılığa uğradıklarını göstermeleri açısından ipuçları vermektedir. Örtük eğitim programıyla, toplumda var olan eşitsizliklerin okula da yansıtıldığı; hatta bu eşitsizliklerin iyice benimsetildiği söylenebilir. Küçük ama sonuçları açısından eşitsizliklerin nasıl içselleştirildiğini gösteren, öğrencileri önemli ölçüde etkileyebilecek birçok örnek de verilebilir:

- İlköğretim düzeyinde dersliklere girildiğinde, boy, göğüs, anne-baba mesleklerine ilişkin grafikler göze çarpmaktadır. Yalnızca çocuğu ilgilendiren bu konularda bile, eşitsizlik sürekli olarak vurgulanmaktadır.
- İlköğretim programında da yer aldığı gibi, ifade ve beceri derslerinde derslik içinde öğrencilerin akademik düzeylerine göre kümeler oluşturulmaktadır.
- Öğretmenler notları genellikle derslik içinde okumaktadır. Bu uygulama derslik içinde bir yarışma ortamına yol açmaktadır.
- Bazı öğretmenler “öğretmenler günü”nde öğrencilerden hediye beklemekte ve hediye almayan öğrencilere uygun olmayan tepkilerde bulunabilmektedir.
- Üst sosyo-ekonomik düzeydeki bir semtte bulunan bir okulda, kapıcı çocukları ayrı bir derslikte toplanabilmektedir.
- Dayak hâlâ etkili bir eğitim aracı olarak kullanılmaktadır.

Yukarıda verilen birkaç örnekte bile, öğrencilere açıkça ya da gizli olarak birçok iletinin gönderildiği görülmektedir. Her öğretim etkinliği etik (moral) bir yönetime sahiptir (Berreth, Scherer 1993). Diğer bir deyişle, öğrenciye konumu ile ilgili birçok ileti gönderilmekte ve öğrenci de bu iletilerle ne denilmek istendiğini çok iyi algılamaktadır. Böylece, değişik boyutlar çerçevesinde (akademik yetenek, etnik köken, dil yetersizliği, toplumsal sınıf vb. gibi) öğrenciler arasında önemli ayrımlaşmalar oluşturulmakta ve öğrencinin bulunduğu duruma uygun toplumsal normları kabullenmesi sağlanabilmektedir. Bu anlamda bakıldığında, eğitim programları toplumda varolan yapısal eşitsizlikleri yeniden üretmekte ve güçlendirmektedir.

Sosyal öğrenme kuramını geliştiren Bandura'ya göre (1977, s.17) insanlar her gün birçok olaylarla karşılaşmakta ve bu olaylara verdikleri tepkilerin bazılarının hiçbir etkisi olmamakta ya da bazıları olumsuz bir biçimde sonuçlanmaktadır. Bazı tepkiler de bireyler tarafından başarılı olarak kabul edilmektedir. Bandura (1977, s.17-22) tepkilerin sonuçlarının üç işlevi olduğunu söylemekte-

dir. Bunlar bilgi verme, güdüleme ve pekiştirme işlevleridir. Bireyler kendi davranışlarının farklı sonuçlarını gözlemleyerek, tepkilerin kendisine uygunluğu hakkında denenceler geliştirirler. Bu denencelerin sınanması doğrultusunda elde edilen bilgiler, sonraki davranışlar için bir rehber görevi görür. Diğer bir deyişle birey, uyaranlara verdikleri tepkilerin sonuçları hakkında bilgi edinir. Bireyin verdiği tepkilerin sonuçları, yoğunluk düzeylerine göre güdüleyici bir rol oynarlar. Geçmiş yaşantılar, yararlı olarak değerlendirilebilecek belirli davranışlarla ilgili beklentiler oluşturur. Kısaca, eğer herhangi bir olaya tepkilerin sonuçları birey için anlamlıysa, o tepkinin yinelenme olasılığı da artabilecektir. Ayrıca, pekiştirme de, davranışın düzenlenmesinde, sürekliliğinin sağlanmasında etkili bir araç olarak işlev görmektedir.

Bandura, bireyin olaylara verdikleri tepkilerin sonuçlarına ilişkin ileri sürdüğü üç işlev bağlamında sosyal öğrenme kuramının temellerini oluşturmuştur. Bu kurama göre bireyler birçok davranışı çevresindeki kişileri gözleyerek, onları model alarak öğrenmektedirler. Model alarak öğrenmeninse dört süreci bulunmaktadır (Bandura, 1977, s.22-29; Erden, Akman 1995, s.138-139; Ülgen, 1995, s.168-169). Bunlar dikkat, hatırlama, yeniden üretme ve motivasyon süreçleridir. Bireyler, bir davranışı hemen gözlemleyerek öğrenmezler; öğrenmede model alınan davranışın anlamlı özellikleri ve davranışın doğru olarak algılanması önem taşımaktadır. Bu nedenle, ilk aşamada bireyin model alınan davranış üzerinde dikkatini yönlendirmesi gerekmektedir. Eğer bireyler model alınan davranışı hatırlamazlarsa, gözlemlenen bu davranış bireyleri çok fazla etkilemez. Gözlemleyerek öğrenmede ikinci temel süreç, değişik zamanlarda model alınan davranışın hatırlanması ve davranışın bellekte simgesel olarak kodlanmasıdır. Üçüncü süreçte ise, birey uygun durumlarda model alınan davranışı göstermektedir. Dördüncü aşamada ise, eğer model alınan davranış birey için anlamlı sonuçlar veriyorsa; diğer bir deyişle gösterilen davranışa karşı pekiştirmeye ya da ceza verme yerine daha çok olumlu-olumsuz pekiştireçler veriliyorsa, davranışın sürekliliği sağlanabilmektedir.

Yukarıda ana çizgileriyle verilmeye çalışılan sosyal öğrenme kuramının ilkeleri çerçevesinde, şu çıkarımlarda bulunulabilir: (1) Her birey, kendisi için anlamlı olan kişilerle etkileşim yoluyla uygun davranış tanımlarını ya da uygun davranışlarla ilgili bilgileri edinirler. (2) Birey, gözlemlediği modelin davranışları doğrultusunda, kendisi için iyi, uygun, doğru olarak algıladığı biçimde davranmayı öğrenir. (3) Bireyin, kendi davranışlarının başkaları tarafından olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirilmesi ve bu yolla davranışları hakkında dönüt alması, kendi nitelikleri ile ilgili bir anlayış geliştirmesine neden olur. (4) Model davranışların pekiştirilmesi yoluyla, toplumsal kurallar, beklentiler, bireyler için en uygun olabilecek davranış tanımları oluşturulur. Diğer bir deyişle bireyler

toplumsal kurallar ve beklentiler çerçevesinde davranışlarda bulunur.

Sosyal psikoloji alanıyla ilgili olarak Festinger tarafından geliştirilen “sosyal karşılaştırma kuramı” da, sosyal öğrenme kuramıyla koşutluklar içermektedir. Festingerin temel sayıltısı, “insanların dünya ve kendi yetenekleri hakkında doğru görüşlere sahip olma ihtiyacında olduklarıdır” (Raven, Rubin, 1988, s.142). Festingere göre, yapılacak bir değerlendirme için objektif yollar bulunduğu süreçte, insanlar bu yolları, diğer insanların görüşlerine tercih ederler. Ancak bu yolların bulunmadığı durumlarda kişi, kendi yeteneklerini, görüşlerini ve duygularını diğerlerinininki ile karşılaştırma eğilimindedir. Festinger, insanların kendi yeteneklerini, genelde kendilerinden biraz daha iyi olanlarla karşılaştırdıklarını ileri sürmektedir. Özetle, bu kurama göre bireyler kendi yeteneklerini, görüşlerini, tutumlarını, inançlarını, duygularını birbirleriyle karşılaştırmakta ve karşılaştırma sonuçlarına göre kendilerini değerlendirmektedirler. Raven ve Rubin (1988, s.141-147) birçok çalışmayla bu kuramın önemli ölçüde desteklendiğini belirtmektedirler.

Gerek sosyal öğrenme, gerekse sosyal karşılaştırma kuramları göz önüne alındığında, örtük eğitim programı, öğrencilerde, model alma ve karşılaştırmalar yoluyla toplum tarafından benimsenen ve öğrenciler için en uygun davranış tanımlarının oluşturulmasını sağlayabilmektedir. Öğrenciler kendilerinden beklenen davranışları, eğitim ortamlarında pekiştirildiği biçimde kabullenmekte ve bu tanımlara uygun davranışlarda bulunmaktadırlar.

Görüldüğü gibi, buraya değin yapılan tartışmalar bağlamında, örtük eğitim programlarının açık ya da formal eğitim programlarında açıkça dile getirilmeyen politik düzenin ya da siyasal rejimin öngörülerini gerçekleştirmede önemli bir işlevi yüklendiği söylenebilir. Kuşkusuz, toplumsal gerçek ve birey ile insan hak ve özgürlüklerini temele alan yasal metinlerin çerçevesinde geliştirilen olumlu, tutarlı bir eğitim felsefesi doğrultusunda, örtük eğitim programları çok önemli işlevleri de yerine getirebilir. İnsan haklarına saygılı, fırsat eşitliğinin sürekli vurgulanacağı, her öğrencinin kendi yeteneklerini sonuna değin geliştirebileceği, öğrenciler arasında cinsiyet ve etnik ayrımcılığın yapılmayacağı gibi öngörülerle biçimlendirilebilecek demokratik bir ortamın sağlanması, örtük eğitim programlarının etkili olarak işe koşulmasında olumlu katkılar sağlayabilir. Böyle bir ortamın sağlanamaması durumunda, örtük eğitim programları yoluyla “yasalar önünde eşitlik” ilkesi, “ayrıcalıklar” ilkesine de dönüşebilir.

d) Ayrımcılığa Bir Örnek: Düzey Kümeleri¹

Düzey kümesi (seviye grubu), öğrencileri, akademik başarı ve diğer yetenekleri açısından benzeşik (homojen) kümelerde toplayarak, öğrenme-öğretme etkinliklerini bu kümelere göre düzenleme uygulamasıdır. Düzey kümelerinin değişik uygulamalarının, birçok ülkede, bu ad altında olsun ya da olmasın, ilk-öğretim ve ortaöğretim düzeylerinde yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Düzey kümeleri, özellikle ABD’de ilköğretim ve ortaöğretim düzeylerinde yaklaşık 80 yılı aşkın bir süredir yaygın bir biçimde uygulanmaktadır (Kulik&Kulik, 1992, s.73). Aynı biçimde, ülkemizde de, ilköğretim düzeyinde bu uygulamaların yapılması ilköğretim programında önerilmekte; öncelikle Matematik ve Türkçe gibi ifade ve beceri dersleri için derslik içinde düzey kümelerinin oluşturulması istenmektedir (MEB, 1995, s.40). Anadolu liseleri ya da üniversitelere hazırlık dersanelerinde, öğrenciler akademik başarılarına göre dersliklere yerleştirilmekle birlikte, bazı ilköğretim 2. aşama ve ortaöğretim okullarında da dersliklere göre düzey kümelerinin oluşturulduğu; genellikle A dersliklerine akademik başarısı yüksek öğrenciler yerleştirilirken, diğer dersliklere (B,C,D...) akademik başarısı giderek düşen öğrencilerin yerleştirildiği gözlenmektedir. Ayrıca, ortaöğretim aşamasında da, Anadolu liseleri, fen liseleri, süper liseler gibi uygulamalar da, okullara göre düzey kümesi uygulamalarına örnek olarak verilebilir.

Düzey kümelerinin oluşturulması, özellikle psikologların öğrencilerin zihinsel yetenekleri, motivasyonları, ilgi ve istekleri, tutumları arasındaki farklılıkları tanımlamaları doğrultusunda doğru ve uygun olarak görülmektedir. Aynı zamanda mantıklı da görülmektedir. Oakes’in (1995) belirttiği gibi, düzey kümeleri, okulların temel görevinin, “öğrencilerini, farklı bilgi ve becerilere sahip çalışanları gerektiren ekonomi (iş dünyası) için yetiştirmek olduğu” inancını desteklemektedir. Bu mantığa göre, akademik programlar üniversite eğitimi gerektiren işgücünü sağlamak için zeki ve güdülenmiş öğrencileri; daha az gelişmiş akademik programlar ile mesleki programlar ise daha az beceri gerektiren işler ya da ortaöğretim sonrası teknik eğitim okulları için daha az becerili ve düşük motivasyonlu öğrencileri hazırlayabilir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, düzey kümeleri iki önemli konuyu başarabilir: (1) Öğrencilere yetenekleri doğrultusunda eğitim olanakları sağlama; (2) ülkenin gereksinme duyduğu işgücünü sağlama (Oakes, 1995).

Bireysel farklılıklar ve farklı işgücünün sağlanması dışında, düzey kümelerinin oluşturulmasına gerekçe olarak, özellikle öğrenme-öğretme süreçleri ile

¹ Gömleksiz (1997) tarafından yapılan “Düzey Kümeleri: İlköğretim İkinci Aşama Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma” adlı çalışmadan özetlenerek alınmıştır.

ilgili birtakım nedenler de ileri sürülmektedir. Bu nedenler, aşağıda maddeler halinde verilmiştir (Gamaron, 1992; Oakes, 1991; Braddock, McPartland, 1990):

1. Öğrenciler kendileriyle benzeşik özellikler taşıyan diğer öğrencilerle birlikte eğitim görürlerse, tüm öğrencilerin akademik gereksinimleri daha iyi karşılanabilecektir. Üst başarı düzeyindeki öğrenciler daha hızlı ilerleyebilecek, alt başarı düzeyindeki öğrencilere ise daha çok yardım edilebilecektir.
2. Günlük okul ilişkileri içinde, düşük yetenekli öğrencilerin, kendilerinden daha yetenekli arkadaşlarıyla yarışmaları, onların akademik anlamda daha çok zarar görmelerine neden olacaktır. Ayrıca bu çocuklar duygusal olarak da olumsuz yönde etkileneceklerdir.
3. Düzey kümeleri, konuların öğretimini büyük ölçüde kolaylaştıracaktır. Öğretmenler, benzer özellikler taşıyan öğrencilere uygun ders programları düzenleyebilecek; öğrencilerin düzeylerine uygun yöntem ve teknikleri uygulayabilecek; dolayısıyla öğrencilerin kendi kapasiteleri doğrultusunda gelişmeleri sağlanacaktır. Düzey kümeleri uygulamasıyla öğretmenler çok daha etkili hizmet verebilecektir.
4. Düzey kümeleri, öğretmenlere derslik yönetimi, yöneticilere ise okul yönetimi açısından birçok kolaylıklar sağlayabilecektir. Düzeylere göre uygun araç ve gereçlerin sağlanması, düzey kümelerine uygun öğretmenlerin görevlendirilmesi, rehberlik hizmetlerinin daha etkili olarak sürdürülmesi gibi kolaylıklar okul yönetimini büyük ölçüde rahatlatılabilecektir.

Düzey kümelerinin oluşturulması için ileri sürülen gerekçelere bakıldığında, bu uygulamanın oldukça gerçekçi ve akılcı olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte, düzey kümeleri uygulamasına gerek kuramsal, gerek toplumsal, gerekse de akademik başarı ve duygusal çıktılar açısından önemli eleştiriler getirilmektedir.

Düzey kümesi uygulamasına yöneltilen en önemli eleştiriler, “eğitimde fırsat eşitliği” kavramı çerçevesinde gelmektedir. Slavin, eşitlik kavramı bağlamında düzey kümelerine ilişkin şu görüşleri dile getirmektedir:

Düzey kümeleri, doğası gereği demokratik ve siyasal-toplumsal eşitliğin karşısında yer alır. Bu uygulama, sık sık ırksal ve etnik bölünmeler yaratmakta, korkunç ve uzun sürede sonuçlanan yanlışlara yol açma riski taşımakta, birçok çocuğu düşük nitelikli bir öğretim ve düşük nitelikli bir geleceğe mahkum etmektedir (Slavin, 1995, s.221).

Aynı konuda, Gamaron şu görüşleri ileri sürmektedir:

Yetenek kavramı, vurgulandığı biçimde genellikle gruplama için bir ölçüt değildir. Öğrenciler daha çok okulda ölçülmüş ya da algılanmış performanslarına göre kümelere ayrılmaktadır. Okul performansı, okul dı-

şındaki toplumsal eşitsizliklerle ilişkili olduğu için, bu tür kümelere ayırma ırksal, etnik ve toplumsal özgeçmişleri açısından öğrencilerin ayırmaştırılması sonucunu doğurmaktadır (Gamaron, 1992, s.12).

Slavin ve Gamaron'un düzey kümeleri ile ilgili ileri sürdükleri bu görüşlerin ne ölçüde haklılık payı bulunmaktadır? Düzey kümeleri, dile getirildiği gibi toplumsal eşitsizliklere yol açabiliyor mu? Bu sorulara yanıt bulmak amacıyla, özellikle "eğitim sosyolojisi" alanında birçok araştırmanın yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmalarda, toplumsal tabakalaşma, toplumsal statü, ırksal-etnik ayırma, akademik ayırma, cinsiyet gibi değişkenlerle düzey kümeleri arasındaki ilişkiler irdelenmiştir.

Düzey kümesine öğrenci yerleştirilirken kullanılan ölçütlerin, eşitsizliği yaratan en önemli kaynaklardan biri olduğu görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar, öğrencilerin, belirlenen ölçütler dışında sosyo-ekonomik düzeyin, ırksal-etnik kökenin, düzey kümelerine yerleştirilmede belirleyici etmenler arasında olduğunu ortaya koymaktadır.

Vanfossen, Jones&Spade (1987) yaptıkları çalışmada, düzeyleri yaklaşık aynı olmakla birlikte, alt sosyo-ekonomik düzeydeki öğrencilerin ancak % 52'sinin üst düzey kümesine yerleştirildiğini; buna karşın, üst sosyo-ekonomik düzeydeki öğrencilerin % 80'inin üst düzey kümelerinde yer aldığını belirlemişlerdir. Amerika'da ulusal ölçekte yapılan "Ulusal Eğitim Boylamsal Çalışması" verilerine dayalı olarak yapılan çözümler de; sosyo-ekonomik statü ile düzey kümeleri, yine düzey kümeleri ile ırk-etnik köken arasında güçlü bir korelasyonun olduğunu göstermektedir. Örneğin, 10'uncu sınıf matematik dersliklerinde üst sosyo-ekonomik düzeydeki öğrencilerin % 38'i üst düzey kümelerinde yer alırken, alt sosyo-ekonomik düzeydeki öğrencilerin % 14'ü bu kümelerde bulunmaktadır. Afrika ve İspanyol kökenli Amerikalı öğrenciler de benzer biçimde alt düzey kümelerinde yer almaktadır (Brewer, Rees, Argys, 1995). İsrail'de, Wilms&Chen (1989) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada da benzer bulgulara rastlanılmıştır. Avrupa ve Ortadoğu-Asya kökenli Yahudilerin, farklı düzey kümelerinde yer aldıkları bulunmuştur. Oakes ve Guiton (1995) tarafından yapılan bir başka çalışmada da, öğrencilerin hangi düzey kümesine yerleştirilmesinin uygun olacağına ilişkin algılamaların, öğrencilerin ırk, etnik köken ve toplumsal sınıflarına göre biçimlendiği, Beyaz ve Asya kökenli öğrencilerin, eğitimciler tarafından yüksek kapasiteli ve motivasyonlu olarak algılanmalarının, bu öğrencilerin üst düzey kümelerine yerleştirilmesinde önemli ölçüde etkili olduğu bulunmuştur.

Bu değişkenler dışında, özellikle akademik başarının belirlenmesinde kullanılan testlerin de ne ölçüde gerçek akademik başarıyı yansıtabileceği de tartışılmaktadır. Ayrıca öğrencilerin kişilik özelliklerini, yeteneklerini ölçmeye yönelik ölçme araçlarının da ne ölçüde sağlıklı olduğu yine tartışma konusudur. Düzey kü-

melerinin devamından yana olduğunu belirten Nevi de (1991, s.288), düzey kümelerine alınma ölçütlerinin tutarlı ve sağlıklı ölçme araçlarıyla yapılmasını önermektedir.

Araştırma bulguları, düzey kümelerinin daha planlama aşamasında, kullanılan ölçütler açısından öğrenciler arasında önemli ölçüde eşitsizlikler yarattığını göstermektedir. Esposito (1973, s.171), düzey kümelerinin, planlama açısından, kuramsal olarak öğrencilerin test performanslarına göre ayarlandığını; ancak uygulamada öğrencilerin sosyo-ekonomik durumlarına, hatta etnik yapılarına göre biçimlenen ayrımcı bir eğitim politikası olduğunu ileri sürmektedir.

Yine yapılan çalışmalar, bir öğrencinin bir düzey kümesine yerleştirilmesi durumunda, o öğrencinin başka bir düzey kümesine geçme olasılığının çok düşük olduğunu göstermektedir (Oakes&Guiton, 1995; Cash, 1991; De Grow, 1964). Kuramsal olarak düzey kümeleri arasında geçişliliğin olması gerektiği savunulmaktadır. Oysa öğretim programları/ders programları düzey kümelerine göre düzenlenirse, bir öğrencinin bir üst düzey kümesine geçme olasılığı da önemli ölçüde azalmaktadır. Çünkü verilen dersler öğrencinin düzeyine göre biçimlendirilmekte ve öğrencilerin akademik başarıları buldukları kümelere göre değerlendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Slavin'in de (1995, s.221) belirttiği gibi, özellikle alt düzey kümelerinde yer alan öğrencilerin düşük nitelikli bir eğitime ve düşük nitelikli bir geleceğe mahkum edildiğine ilişkin görüşlerinin haklılık payının oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra, yapılan bazı araştırmalar da, öğrencilerin akademik ve mesleki eğitim programlarına yerleştirilmelerinde ya da bu programlara yönelimlerinde, sosyo-ekonomik düzey ile ırksal-etnik kökenin de etkili olduğunu göstermektedir. Alexander, Cook ve McDill (1978) tarafından yapılan boylamsal bir çalışmada, lise öğrencilerinin sosyo-ekonomik özelliklerinin, bir eğitim programına (akademik ya da mesleki) yerleştirilmede etkili olduğu bulunmuştur. Araştırmacılar, bu durumun öğrencilerin üniversiteye girme şanslarını önemli ölçüde azaltmasının yanı sıra, ileriye yönelik sosyo-ekonomik edinimlerini de etkilediğini öne sürmektedir. Vanfossen, James ve Spade de (1987), araştırmalarında, genel ve mesleki eğitim programlarına yerleştirilmede sosyo-ekonomik düzeyin önemli etkisi olduğunu; test performansı üzerinde sosyo-ekonomik düzeyin etkisinin çok güçlü bir biçimde ortaya çıktığını saptamışlardır. Braddock&Dawkins (1993) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da, Afrika, Latin ve Kızılderili kökenli Amerikalı öğrencilerin, genelde İngiliz ve Asya kökenli Amerikalı öğrencilerden anlamlı düzeyde daha çok mesleki eğitim programlarında yer aldıkları belirlenmiştir.

Düzyer kümelerine yerleştirilme sürecinde oluşan bu eşitsizlikler, öğrencilerin ileriki yaşamlarını, seçecekleri meslekleri, toplumsal statülerini, beklentilerini,

öğrenme fırsatlarını, okulda sunulan olanaklardan yararlanma düzeylerini büyük ölçüde etkilemektedir. Bu çerçevede Kitchen (1990), Gamaron (1987), Gamaron&Mare (1989), Braddock&Dawkins (1993), Oakes (1991), Oakes ve Guiton (1995), Heyns (1978), Cash (1991), Sorensen&Hallinan (1986), Kerckhoff (1986), Brewer, Rees, Argys (1995) tarafından yapılan çalışmalardan elde edilen bazı bulgular, aşağıda maddeler halinde topluca sunulmuştur:

1. Alt düzey kümelerine yerleştirilme, öğrencilerin okulu bitirme olasılıkları üzerinde oldukça etkili olmaktadır.
2. Alt düzey kümelerindeki öğrencilerin üniversiteye hazırlık programına katılmak için daha az istekli oldukları gözlenmiştir. Üniversiteye ilişkin beklentilerinin de, üst düzey kümelerindeki öğrencilere oranla çok düşük olduğu; üniversiteyi hedefleyenlerin de daha çok iki yıllık yüksekokulları tercih etme eğiliminde oldukları gözlenmiştir.
3. Düzey kümelerinin, akademik başarı ve liseden mezun olma olasılığı açısından, düşük ve yüksek sosyo-ekonomik düzeydeki öğrenciler arasındaki ayrımı artırdığı saptanmıştır.
4. Alt düzey kümesindeki öğrencilerin daha çok mesleki eğitim programlarını tercih etme eğiliminde oldukları bulunmuştur.
5. Genel ve mesleki eğitim programlarının tersine, akademik eğitim programlarına devam eden öğrencilerin akademik hedeflere ulaşmak için daha çok çaba gösterdikleri, daha iyi bir derslik disiplininin ve daha olumlu öğretmen tutumlarının olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, akademik olmayan eğitim programlarında öğrencilerin performanslarını, eğitimsel ve mesleki isteklerini artırmak için bu öğrencileri yöreklendirecek bir ortam sağlanamamasına karşın; akademik dersliklerde, özellikle de matematik, fen ve sözcük dağarcığı gibi üniversiteye hazırlıkta temel olan konu alanlarında birçok kolaylıkların sağlandığı da görülmüştür.
6. Öğrencilerin yerleştirildikleri düzey kümesinin farkında olmalarının, kendileri hakkındaki görüşleri ile akademik başarıları üzerinde etkisi olduğu gözlenmiştir.
7. Eğitimsel kaynaklar açısından üst düzey kümelerindeki öğrencilere, alt düzey kümesindeki öğrencilerden daha fazla kaynak sağlandığı görülmektedir. Örneğin, üst düzey kümelerindeki öğrenciler için, alt düzey kümelerinde ve karma dersliklerde görev yapan öğretmenlerden daha deneyimli öğretmenler görevlendirilmektedir. Üst düzey kümelerindeki öğrenciler, daha çok yüksek lisans yapmış öğretmenler tarafından okutulmaktadır. Aynı zamanda, üst düzey kümelerinin bulunduğu dersliklerin, orta ve alt düzey kümelerindeki öğrenci-

lerin bulunduğu dersliklere oranla, araç-gereç ve kaynaklar açısından oldukça zengin olduğu belirlenmiştir.

8. Farklı nitelikteki okul yaşantıları nedeniyle, bir elit sınıf gibi eğitimsel tabakaların yaratılması nedeniyle, düzey kümelerinin öğrenciler arasındaki ayrımları artırdığı belirlenmiştir.
9. Üst düzey kümelerindeki öğrenciler, öğretmenlerin kendileriyle daha çok ilgilendiklerini ve kendilerine karşı daha az cezalandırıcı olduklarını düşünmektedirler. Üst düzey kümelerinde ders veren öğretmenler, öğrenci davranışları üzerinde daha az zaman harcamakta ve öğrencilerini bağımsız olma, soru sorma ve eleştirel düşünme konularında daha çok yüreklendirmektedirler. Aynı zamanda bu öğretmenler, öğrencilerinden daha nitelikli çalışmalar yapmalarını beklemektedir. Alt düzey kümelerinde ders veren öğretmenler, daha çok disiplin ve davranış konularını vurgulamaktadırlar.
10. Üst düzey kümelerindeki öğrenciler derslikte daha çok kalırken, alt düzey kümelerindeki öğrenciler daha az kalmaktadırlar. Öğretmenler, üst düzey kümelerinde öğrenme için gerekli ders süresinden daha fazla zaman harcamaktadır. Üst düzey kümelerindeki öğretimde, öğretmenlerin büyük çoğunluğu, genellikle öğrenmeyi artıracak uygun davranışlarda bulunmaktadır. Üst düzey kümelerinde öğretmenler daha istekli ders vermektedir.
11. Okullardaki rehberlik hizmetlerinden en çok yararlananların üst düzey kümesindeki öğrenciler olduğu; hatta bu öğrenciler için özel olarak görevlendirilmiş danışmanların bulundurulduğu gözlenmiştir.
12. Cinsiyet açısından, özellikle matematik dersi ile ilgili olarak erkekler lehine anlamlı farklar bulunmuştur.
13. Değişik düzey kümelerindeki öğrencilerin oldukça farklı bilgi türleri edindikleri, zihinsel beceriler ile ilgili farklı fırsatlar yakaladıkları bulunmuştur. Örneğin, üst düzey kümelerindeki öğrenciler “yüksek statülü bilgi” olarak adlandırılan içerikle karşı karşıya gelmektedirler. Bu bilgiler, üniversite için gereken konuları ve becerileri içermektedir. Üst düzey kümelerindeki öğrenciler, büyük ölçüde, eleştirel düşünme ya da ilginç sorunları çözmek için fırsatlar yakalamaktadırlar. Alt düzey kümelerindeki öğrencilerin öğrendikleri konular, büyük ölçüde bilgi düzeyi ve kavrama düzeyinin alt basamaklarıyla sınırlandırılmıştır. Üst düzey kümesindeki öğrencilerin, diğer düzey kümeleriyle karşılaştırıldığında, olgu hatırlama, yöntemli çalışma ve derinlemesine işlem yapma (deep processing) açısından daha iyi performans gösterdikleri bulunmuştur.

Yukarıda belirtilen bulgular dışında, özellikle dersliklere göre düzey küme-

lerinin öğrencilerin akademik başarıları üzerinde anlamlı düzeyde etkileri olmadığı meta-analiz tekniğiyle yapılan araştırmaların bulgularıyla da ortaya konmuştur (Slavin 1987, 1990; Kulik&Kulik 1992). Bununla birlikte, bu uygulamadan en çok zarar gören öğrencilerin, alt düzey kümelerinde yer alan öğrenciler olduğu belirlenmiştir. Diğer bir deyişle, düzey kümelerinin, diğer değişkenlerin yanı sıra akademik başarı açısından da öğrenciler arasında eşitsizlik yarattığı görülmektedir.

Araştırmaların bulgularından ortaya çıkan diğer bir sonuç da, öğretmen tutum ve davranışlarının, düzey kümelerine göre biçimlenmesidir. Alt düzey kümelerinde görevli öğretmenlerin daha çok disiplin sorunlarıyla uğraşmaları; üst düzey kümelerindeki öğretmenlerin, öğrencileri güdüleyecek ortamları hazırlamaları, onlara karşı daha hoşgörülü, anlayışlı davranmaları; öğretmenlerin üst düzey kümelerindeki derslere daha isteyerek girmeleri gibi tutum ve davranışlar, bu konuda da eşitsizliğe yol açmaktadır. Oysa öğrenme konusunda en çok gereksinmesi olan alt düzey kümelerindeki öğrenciler, okulla ilgili hemen her oluşumda olduğu gibi, öğretmen tutum ve davranışlarında da ayrıma uğrayabilmektedirler.

Diğer yandan, alt ya da üst düzey kümelerinde ders vermek, öğretmenlerin statüleri arasında da ayrımlara yol açabilir. Öğretmenler arasında oluşabilecek ayrımlaşmalar, öğrenme-öğretme süreçlerini, öğretmenlerin birbirleriyle ilişkilerini etkileyebilecek boyutlara da ulaşabilir. Öğretmen nitelikleri açısından en önemli sayılabilecek işbirliğine dayalı yaşantıların oluşturulamaması, öğretmenler arasında da yarışmaya neden olabilecektir. Ülkemizde de olduğu gibi, niteliksel olarak aralarında hiçbir fark olmasa bile, “Anadolu liselerine birçok öğrencisi girebilen bir öğretmenin statüsü”, “Anadolu, fen ya da özel bir lisedeki bir öğretmenin statüsü” devlet okullarındaki diğer öğretmenlerden daha yüksek olarak algılanabilecektir. Dolayısıyla, öğrenciler arasında oluşturulan eşitsizliklerin öğretmenlere de yansıtılabileceği ileri sürülebilir.

Bunun yanı sıra Bunun dışında, bu ayrımlar acaba yalnızca çocuklar için mi geçerli? Veliler arasında da ayrımcılık yaratılmıyor mu? sorularının yanıtlarının da tartışılması gerekmektedir. Örneğin, her yurttaş, toplumun bir üyesi olarak vergisini vermekte; verdiği vergiler doğrultusunda sosyal-hukuk devleti anlayışı içinde, devletten sağlık, barınma, eğitim haklarının güvence altına alınmasını istemektedir. Yurttaş olarak sorumluluklarını yerine getiren bir bireye, devlet de eşit eğitim olanakları sağlamak zorundadır. Oysa, sözü edilen araştırmaların da gösterdiği gibi, araç-gereçlerden görevlendirilen öğretmenlerin niteliğine değin, alt ve üst düzey kümelerinde yer alan öğrencilere sunulan olanaklar açısından önemli farklar bulunmaktadır. Buna karşın, araç-gereçlerin alımından öğretmen maaşına değin birçok harcamalar, alınan vergiler yoluyla karşılanmaktadır. Bu durum, yasalar önünde eşitlik açısından, öğrenciler kadar veliler arasında da,

buldukları toplumsal konumlar doğrultusunda ayrımların yapıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Özetle, araştırma bulgularının da gösterdiği gibi, düzey kümeleri öğrenciler arasında “eğitimde fırsat eşitliği” açısından birçok farklılıklar oluşturmaktadır. Okulun temel görevinin, toplumda varolan ayrılaşmaları olabildiğince gidermek olması gerektiği halde, düzey kümeleri yoluyla (kuşkusuz daha birçok değişken de söz konusu) bu ayrılaşmaların daha da arttığı ileri sürülebilir. Belki de, McPartland&McDill’in (Aktaran: Vanfossen, Jones&Spade 1987, s.17) okul tanımını, bu anlamda haklı ve geçerli olabilir. Onlara göre okul, “toplumsal sınıf yapısından kaynaklanan, başta küçük olan öğrenci başarısı arasındaki farklılıkları, ayırt edici seçme ve işlemler yoluyla güçlendiren/önemseyen bir kuruluştur”.